

ЧИНҚИЗ АЛМАТОВ

248

БЯЛТЯ
КЗЕМЛЯ

КЕЛТӨК КӨЗҮ

Төрнәшә . 1965

ЧИНҚИЗ АЛМАТОВ

1965

226

с(Гып)

АРХИВ

28248

КӨШӘК КӨЗҮ

ПОВЕСТЛӘР

с(Гып)

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајжан Республика
КІТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
Бақы - 1965

с(Гып)2-11

28207

Кыркымды гыргыз совет жазычысы Чингиз Айтматов Талас вадисинде, Киров районунун Шөкөр гышлагында анадан олмуштур.

Алтынчы синфи битирдикден сонра Ч. Айтматов өз аиллэринде кэнд совети катиби, малијја акенти вэ һесаб-дар вэзифэлэринде ишлэмишдир.

1947-чи илдэ о, Чамбул зообајтарлыг техникумунун икинчи курсуна дахил олмуштур. Техникуму битирдикден сонра Ч. Айтматов гыргыз кэнд тэсэррүфаты институтунда охујур.

Эдэби фэалијјатэ о, һэлэ тэлэбэ олдуғу заман башламышдыр. Ч. Айтматовун «Гэзетчи Дзјујдо» адлы илк һекајеси 1952-чи илдэ дэрч олунмуштур.

1952-чи илдэ кэнд тэсэррүфаты институтуну битирдикден сонра Ч. Айтматов зоотехник вэзифэсинде ишлэјир. Бу заман о, гыргыз вэ рус диллэринде бир сыра һекајэлэр жазыр вэ гыргыз жазычыларынын эсэрлэрини рус дилинэ тэрчүмэ едир. 1956-чы илдэн 1958-чи илэ ки ми Ч. Айтматов Москвада Али Эдэбијјат курсларында охумуштур.

1958-чи илдэ гыргыз эдэбијјат вэ инчэсэнэти онкүлүјү илэ элагэдар олараг Фрунзеде Ч. Айтматовун рус вэ гыргыз диллэринде ики һекајэлэр мачмуэси чапдан чыхмышдыр.

Ч. Айтматовун гәһрәмаңы — һэссас, һәјаты үлви мәнәббәтлә севән вэ сон дәрәчә поэтик бир кәнч олан Данијарла биз һэлэ 1958-чи илдэ, «Чәмилә» повестини охујаркән таныш олмушуг.

Онун эсэрлэри һәинки бизим өлкәдә, һәтта өлкәмиздән харичдә дә севилә-севилә охунур.

Јазычы өз эсэрлэриндә көһнәлик вэ јенилик, инсан вэ чәмијјәт, совет адамынын характериндә шәхси вэ ичтимаи мүнәсибәтләр кими заманәмизин үмдә проблемлэрини гаршыја гојур.

Ч. Айтматов нәдән јазырса-јазсын, истәр Сәидин аиләсиндә баш верән фачиәдән, истәр Чәмилә илэ Данијарын хошбәхт мәнәббәтиндән вэ ја Аселлә Илјасын һакам севкисиндән, бу мәсәлэләр ону ејни дәрәчәдә дүшүндүрүр.

Бу китаба Ч. Айтматовун 1963-чү илдэ Ленин мұкафатына лајиг көрүлмүш дөрд повести—«Чәмилә», «Гырмазы јалыглы говағым мәнним», «Көшәк көзү» вэ «Илк мүәллим» повестлэри дахил едилмишдир.

ЧӘМИЛӘ

Будур, мән јенә садә бир чәрчивәјә салынмыш бу кичик шәклин габағындајам. Сабаһ сәһәр анлә кетмәлијәм, анчаг шәклә бахмагдан һәлә дә доја билмирәм. Елә бил о мәнә хејир-дуа верәчәкдир.

Бу шәкли һәлә һеч бир сәркијә вермәмишәм. Бундан башга, гоһумларым анләдән јаныма кәлдикдә дә ону кизләтмәјә чалышырам. Шәкилдә утанмалы бир шеј жоқдур, анчаг бунунла белә о сәнәт нүмунәси олмагдан чоқ узагдыр. Шәкил, онда тәсвир олунмуш торпағын өзү гәдәр садәдир.

Шәклин дәринлијиндә боз пәјыз сәмасынын бир парчасы тәсвир олунмушдур. Узаг дағ силсиләләринин үзәриндә күләк ала булуллары сүр'әтлә говалајыр. Илк планда түнд гырмызы јовшанлы чөл узаныр. Јеничә төкмүш јағышдан сонра һәлә дә гурумамыш гара јол да көрүнүр. Јолун кәнарында гуру, сындырылмыш чиј коллары бир-биринин бөјрүнә кирмишдир. Араба чархларынын ачдығы чығыр боју ики јолчунун ајаг изләри көрүнүр. Узаглашдыгча бу изләр зәифләјир. Јолчуларын өзләри исә, елә бил, бир аддым атан кими чәрчивәдән чыхачаглар. Јолчулардан бири... нә исә, мән бир аз габага гачырам.

Бу әһвалат мәним илк кәнчлик илләримдә олмушдур. Мүһарибәннин үчүнчү или иди, ата вә гардашларымыз узаг чобһәләрдә; Курск вә Орјол әтрафында вурушурдулар. О заман биз он беш јашлы јенијетмәләр идик, колхозда ишләјирдик. Күндәлик кәндли әмәјинин ағырлығы һәлә мөһкәмләнмәмиш чијинләримизин үзәринә дүшмүш-

дү. Бичин күнлэри даһа ағыр кечирди. Һәфтәләрлә евдә олмурдуг, бүтүн күнү вә кечәни чөлдә, хырманда ја да тахылын дашындығы стансија јолларында кечирирдик.

Тахыл бичмәкдән санки орагларын да гыздығы белә исти күнләрин бириндә мән бош араба илә стансијадан кери гајыдаркән евә дәмәји гәраа алдым.

Бәрәнин лап бөјрүндә, күчәнин гуртардығы тәпәнин үстүндә чиј кәрпичлә мөһкәм һасара алынмыш ики һәјәт дурур. Һәјәт-бачанын әтрафында говаглар учалыр. Булар бизим евләрдир. Та кечмиш заманлардан бизим ики анлә бир јердә јашајыр. Мән өзүм Бөјүк евдәнәм. Ики гардашым вар, һәр икиси мәндән бөјүкдүр вә һәр икиси субајдыр. Икиси дә чәбһәдәдир вә чохдандыр ки, һеч бириндән хәбәр јохдур.

Атам көһнә дүлкәрдир. Сүбһүн көзү ачылан кими намаз гылыб колхоз һәјәтиндәки дүлкәрханәја јола дүшәр, бир дә ахшамдан хејли кечмиш гајыдарды. Евдә анамла бачым галарды.

Гоншу һәјәтдә ја да аилдә Кичик ев адландырылан һәјәтдә бизим јахын гонумларымыз јашајырлар. Вахты илә улу бабаларымыз, ја да онларын аталары доғма гардаш олмушлар. Лакин мән онлары она көрә јахын гонум адландырырам ки, биз бир аилә кими јашајырыг. Бу һәлә бабаларымызын көчәрилик етдији, биркә көчәбә салдыглары, биркә гарамал отардыглары заманлардан белә олмушдур. Бу адәти биз дә сахлајырдыг. Аилдә коллективләшмә тәшкил едиләндә аталарымыз гоншу-лугда ев-ешик салдылар. Нәинки тәкчә биз, һәтта ики чајын арасында, аил боју узанан Арал күчәси башдан-баша бу нәсилдәндир. Биз һамымыз бир гәбиләдән чыхмышыг.

Коллективләшмәдән аз сонра Кичик-евин јијәси өлдү. Арвады вә ики кичик оғлу галды. О заман аилдә һәлә дә көк салмыш көһнә гәбилә адәтинә көрә дул гадыны оғулары илә бирликдә аилдән кәнара бурахмаг олмазды. Буна көрә дә бизим гәбиләдән олан адамлар атамы дүл галмыш гадына евләндирдиләр. Ону бу ишә мөчбур едән уду бабаларымызын руһу гаршысындакы борчу иди. Ахы атам мәрһумун ән јахын гонуму иди.

Беләдиклә бизим икинчи аиләмиз јаранды. Кичик ев өз һәјәт-бачасы, өз гарамалы илә мустәгил һесаб олунурду. Лакин әслиндә исә бир јердә јашајырдыг.

Кичик ев дә ики оғлуну ордуја көндәрмишди. Бөјүјү

Садыг елә евләнән кими кетмишди. Кеч-кеч олса да онлардан мәктуб алырдыг.

Кичик евдә, мәним «кичи апа», јә'ни кичик ана адландырдығым анам вә онун кәлини — Садығын арвады галды. Һәр икиси сәһәрдән ахшамадәк колхозда ишләјирди. Кичик анам хејирхаһ, үзүјола, фағыр бир гадынды, һәр ишдә: арх газылмасында ја да сувармада чаванлардан кери галмырды. Бир сөзлә кәтмәни әлиндә мөһкәм тутурду. Бәхтиндән кәлини дә чох ишләк чыхмышды. Чәмилә гајынанасы кими јорулмаг билмәјән, бачарыглы бир гыз иди. Анчаг хасијјәти бир аз башга иди.

Мән Чәмиләни чох сеvirдим. О да мәним хәтрими истајирди. Бәрк достлашмышдыг, анчаг бир-бирimizi адымызла чағырмаға чәсарәт етмирдик. Әкәр башга-башга аиләдән олсајдыг, әлбәттә мән ону ады илә чағырардым. Лакин мән ону бөјүк гардашымын арвады кими «чене», о да мәни «кичинә бала» чағырырды. Һәрчәнд ки, мән кичик дејилдим вә јаш фәргимиз дә чох дејилди. Анчаг аилләрдә бу бир гајда иди ки, кәлинләр әринин кичик гардашларыны «кичинә бала» јахуд «мәним гајным» чағырмалыдырлар.

Һәр ики һәјәтин ев ишләри илә мәним анам мәшғул олуруду. Һөрүкләринә сап бағлајан күлмәли бачым да она көмәк едирди. О чәтин күнләрдә бачымын нә чүр сәјлә ишләдији һеч заман јадымдан чыхмаз. О, бостанын далында һәр ики һәјәтин гузу вә бузовларыны отарыр вә ев һәмишә исти олсун дејә, тәзәк вә чырпы јығырды. Анамын тәһһалығыны она унутдуран вә ону иткин дүшүмш оғуллары һаггында дүшүндүрмәкдән јајындыран мәним бу фындыгбурун бачым иди.

Евдәки әмин-аманлыға көрә бизим бөјүк аиләмиз анама миннәтдарды. О, һәр ики һәјәтин күлли-ихтијар саһибәси, аиләнин дајағы иди. О, чох чаван икән бизим көчәри бабаларымызын аиләсинә дахил олмуш вә сонра аиләләри әдаләтли идарә етмәклә онларын хатирәсини мүгәддәс тутмушдур. Аилдә һамы онунла һөрмәтли, инсафлы, ағыллы вә тәчрүбәли ев саһибәси кими һесаблашырды. Евдә һәр шеји анам идарә едирди. Дүзүнү дејим ки, аил сакинләри атамы аилә башчысы кими танымаг истәмирдиләр. Адамларын бу вә диқәр мүнәсибәтлә дедикләри бу сөзләри аз ешитмәмишдим: «Еһ, јахшысы будур ки, һеч устанын јанына кетмәјәсән (биздә сәнәткарлары һөрмәтлә уста адландырырлар). Онун иши-

күчү анчаг балта ишлэтмөкдир. Онларда һәр шејин башчысы бөјүк анадыр. Оуну јанына кетсэн јахшы олар...»

Ону демөлијәм ки, кәңч олмағыма бахмајараг, тез-тез тәсәррүфат ишләринә гарышырдым. Бу мәнә она көрә мүјәссәр олмушду ки, бөјүк гардашларым чөбһәјә вүрушмаға кетмишдиләр. Мәни дә тез-тез зарафатла, бә'зән дә чидди тәрздә ики аиләнин чикити, аиләнин мүдафиә-чиси вә доландыраны адландырырдылар. Мән буунла фәхр едирдим вә мәс'улијјәт һисси һеч заман мәни тәрк етмирдим. Анам да чалышырды ки, мән мүстәгил олум. О истәјирди ки, мән һәр күн диниб-данышмадан тахта јонүб-мишарлајан атама охшамајан тәсәррүфатчы вә фәрасәтли олум.

Һә, мән арабаны евин јанында, сөјүдүн көлкәсиндә сахлајыб јан гајышлары бошалтдым вә дарвазаја тәрәф кедәндә бригадиримиз Орозматы һәјәтдә көрдүм. О һәмишәки кими атын үстүндә отурмушду; голтуғ ағачы да јәһәрә бағланмышды. Анам онун јанында дурмушду. Нә барәдә исә мүбаһисә едирдиләр. Јахынлашанда анамын бу сөзләрини ешитдим:

— Бу, бәш тутан дејил! Аллаһдан горх, һарада көрүнүб ки, арвад араба илә кисә дашыја? Јох, әзизим, мәним кәлинимдән әлини чәк, гој бу вахтадәк нечә ишләјибсә еләчә дә ишләсин. Онсуз да кечәм-күндүзүм јох-дур. Ики һәјәти идарә етмәк сәнә зарафат кәлмәсин. Јахшы ки, гыз бөјүјүб... бир һәфтәдир ки, әјилиб дүзәлә билмирәм, белим ағрыјыр, елә бил кечә дөјмүшәм: гаргыдалы исә бах јаныр, су истәјир.—О, чалмасынын учуну ара-сыра јахасынын ичинә кечирәрәк ачығын-ачығлы данышырды. О һирсләнәнәдә әдәтән белә едәрди.

— Сиз нечә адамсыныз? — дејә Орозмат атын үстүндә јырғаланараг өзүндән чыхды. — Әкәр мәним ајағым олсајды, сиздән һеч хаһиш едәрдим? Әввәлләр олдуғу кими кисәләри арабаја өзүм долдуруб апарардым! Мән дә билирәм ки, бу арвад иши дејил. Бәс кишини һарадан тапым? Буна көрә дә гәрара кәлдик ки, әскәр арвадларыннан хаһиш еләјәк. Сиз өз кәлининизә гадаган едирсиниз, бөјүкларимиз исә бизим абрымызы төкүрләр... Әскәрләрә чөрәк лазымдыр биз исә планы позуруг. Белә дә шеј олар, һеч јарашан ишдир?

Мән гамчыны јерлә сүрүјә-сүрүјә онлара јахынла-

шырдым. Бригадир мәни көрән кими чох севинди. Көрүнүр ки, башына тәзә фикир кәлмишди.

— Әкәр сиз кәлининиз үчүн белә горхурсунузса, онун гајны — о, севинчлә мәни көстәрди, — һеч каси она јахынлашмаға гојмаз. Архајын ола биләрсиниз! Сејид го-чаг оғландыр. Бах, бизи доландыран бу ушағлардыр. Дарда да анчаг онлар көмәјимизә чатырлар.

Анам, бригадирә сөзүнү гуртармаға мачал вермәди. Дејинмәјә башлады:

— Ај мәним сәфилим, көр бир нәјә охшајырсан! Сацларына бир бах... Атадан да һеч олмаз, оғлунун башыны гырхмаға да вахт тапмыр...

Орозмат анамын нәјә ишарә вүрдүғуну тез баша дүшдү:

— Јахшы, — деди, — гој оғлуруз бу күн гочаларын јанында галсын. Сејид, бу күн евдә гал. Атлары јемлә, сәһәр тездән исә Чәмиләјә араба верәрлик: бир јердә ишләрсиниз. Анчаг дејирәм һа, онун үчүн сән чавабдеһ-сән! Јахшы, бајбичә, сиз нараһат олмајын, Сејид гојмаз ки, она бир сөз дејән олсун. Мадам ки, беләдир, Дани-јары да онларла көндәрәм. Сиз ки, ону таныјырсыныз, фағыр оғландыр... Бу јахында чөбһәдән гајытмыш оғла-ны дејирәм. Үчлүкдә стансијаја тахыл дашыјарлар. О заман ким чәсарәт еләјиб, сизин кәлининизә тохуна бил-дәр? Елә дејил, Сејид? Сән нечә билирсән, истәјирлик Чәмиләни сүрүчү гојаг, анчаг анан разы олмур. Сән ону јола кәтир.

Бригадирин тә'рифи вә мәнимлә јашлы бир адам ки-ми мәсләһәтләшмәси синәмә јатды. Ејни заманда, Чәмилә илә бирликдә стансијаја кетмәјин нечә јахшы олача-ғыны тәсәввүрүмә кәтирдим. Үзүмә чидди бир ифадә верәрәк анама дедим:

— Она һеч нә олмаз. Чанавар јемәјәчәк ки?

Мән чоҳданын сүрүчүсү кими дишләрим арасындан ишкүзарчасына түпүрдүм, чининләрим ата-ата гамчыны архамча сүрүтләјиб узағлашдым.

— Бир буна бах! — дејә анам тәәччүбләнди вә елә бил севинди дә. Анчаг дәрһал ачығла чығырды. — Мән сәнә көстәрәм чанавар нәдир! Сән һаранын биләни ол-дун? Ағыллы тапылды да!

— О да билмәсә, бәс ким биләчәк. О сиздә ики аиләнин чикитидир. Оунла фәхр едә биләрсиниз,—Ороз-

мат горха-горха анама бахарат мәннм тәрәфимн сахладн. Горхурду кн, тәздәдн онун тәрслнн тутн.

Лакнн анам е'тираз еләмәдн. Јалннз бнрдән-бнрә сусгалды, дәрнндән нәфәс алыб дедн:

— О-һаранн чнкнтн олду, һәлә ушагдыр. Кечәнн дә, күндүзү дә ншдә олур... Бнзнм чнкнтләр исә индн аллаһ бнлнр һарададырлар. Һәјәтләрнмнз өзбашына бурахылмыш көчәбәләр кнмн бомбошдур...

Мән онлардан чох узаглашдыгым үчүн анамн даһа нәләр деднннн ештмәднм. Кедә-кедә гамчыны евин күн-чүнә елә вурдум кн, тоз галхды, һәтта, әлләрнн шаппыл-дадарат Һәјәтдә тәзәк јапан бачымын күлүмсәмәсннә дә әһәмнјјәт вермәдән, әдн илә талварын алтына кечднм. Орада чәмәлнб отурдум вә күвәчдән су төкүб арамла әлләрнн јумага башладым. Сонра отага кечнб бнр пнјәлә гатыг нчднм, нкнчн пнјәләнн исә панчәрәннн габагына апарыб нчнә чәрәк дограмага башладым.

— Анам вә Орозмат һәлә дә һәјәтдә нднләр. Анчаг даһа мубәһнсә етмнрднләр, јавашчадан, сакнтчә данышырдылар. Јәгнн кн, сөһбәт гардашларым барәдә кеднрдн. Анам шншмнш көзләрннн һәрдәнбнр палтарынын голу илә силнр вә она тәскннлк верән Орозматын сөзләрннә башы илә фнкнрлн-фнкнрлн чаваб верәрәк, думанлы нәзәрләрннн ағачларын кәлләснндән лап узагла разилә-мншдн. О елә бнл өз оғуларынн бурада көрмәк үмнндн-дә ндн.

Гүсәјә гапылмыш анам санкн бригаднрнн тәкнлнфн илә разылашмышды. Мәгсәдннә чатмасындан разы галмыш бригаднр нсә аты гамчылајыб сүр'әтлн јорга јернш-лә һәјәтдән чыхды.

Әлбәттә, о заман нә анам, нә дә мән бу ншнн нә чүр гуртарачагыны дүшүнмүрдүк.

Чәмнләннн нкнатлы арабанн өһдәснндән кәлә бнлә-чәјнә мәннм неч шүбһәм јохду. Атлара о јахшы бәләдн; ахы о, дағ анлн Баканрдә нлхычы гызы ндн. Бнзнм Садыг да нлхычы ндн. Куја бнр дәфә баһарда чыдыр заманы о, Чәмнләнн өтә бнлмәмншднр. Кнм бнлнр, бу нә гәдәр доғрудур, анчаг данышырдылар кн, бу әһвалатдан сонра тәгнр олунмуш Садыг Чәмнләнн көтүрүб гачмышдыр. Бунунла бәлә башгалары исә дејнрднләр кн, онлар бнр-бнрннн севәрәк евләннмншләр. Нә исә онлар

чәмн дөрд әј бнркә јашамышдылар. Сонра мүнәрнбә башланмыш вә Садыгы ордуја чагырмышдылар.

Чәмнләннн ушаглыгдан атасы илә нлхы говмасындамн, (о атасынын јекәнә гызы, һәм гыз вә һәм дә оғул әвәзн ндн) ја да нәдәнсә онун хаснјјәтнндә кншнләрә хас бнр түндлүк вә һәтта бәзән кобудлуг да һнсс олу-нурду. О кншн кнмн дә мөһкәм ншләјнрдн. Гоншу га-дынларла јола кетмәјн бачарырды, анчаг ону наһаг јерә бнр балача ннчнндән кнмн сөјүшдә неч кәсдән керн гал-мазды. Арвадлары сачламышды да.

Гоншулар дәфәләрлә шнкајәтә кәлмншднләр:

— Бу кәлннннз нечә адамдыр? Кандара гәдәм бас-дыгы неч бнр һәфтә олмз, анчаг елә бнл днлоту јейнб. Нә һөрмәт баша дүшүр, нә һәја.

— Елә јахшы кн, бәлә адамдыр! — анам онларын ча-вабыны вернрдн. — Мәннм кәлнннм сөзүн дүзүнү ада-мын көзүнүн нчнә демәјн сеवर. Пыч-пычы данышыб, алтдан санчмагынданса бу јахшыдыр. Снзнкнләр өзлә-рннн мәләкә кнмн кестәрнрләр. Анчаг әслнндә нјнмнш јумурта кнмндрләр: бајырдан тәмнз вә һамар, нчәрн-снннн нјн адамнн үрәјнн буландырар.

Атам вә кнчкн анам Чәмнлә илә рәфтарда неч заман башга гајыната вә гајынаналар кнмн сәрт вә өчөшкән дејнлднләр. Она мөһрнбан нднләр, ону сеवरднләр вә јалннз бнр шеј арзулајырдылар кн, о аллаһа вә әрннә саднғ олсун.

Мән онларкн баша дүшүрдүм. Дөрд оғуларынн орду-ја көндәрнкдән сонра, онлар һәр нкн һәјәтнн јекәнә кәлнн Чәмнлә илә тәскннлк тапырдылар. Буна көрә дә онун үстүндә әснм-әснм әснрднләр. Лакнн мән өз анамы баша дүшмүрдүм. О, адамы елә-бәлә севән адам-лардан дејнлдн. Ағыр вә түнд хаснјјәтн варды. Өз көһнә адәт-ән'әнәсн илә јашајырды вә һәмншә дә буна рнәјәт едәрдн. Һәр нл баһарын кнрмәснлә о, атамн һәлә вахты илә чаванлыгда дүзәлтдннн көчәрн алачыгыны һәјәтдә гурар, нчәрнснндә ардыч будагларындан очаг галајыб түстүләрдн. О бнзн дә зәһмәтсевән вә бөјүкләрә һөр-мәт руһунда тәрбнјә едәрдн. Бүтүн нлә үзвләрнндән тәләб едәрдн кн, сөзсүз-данышыгысыз она табе олсунлар.

Чәмнлә исә бнзә кәлдннн нлк күнләрдән өзүнү башга кәлннләр кнмн апармады. Доғрудур, о, бөјүкләрә һөрмәт еләјнр, онларын сөзүнә гулаг асырды. Анчаг неч заман онларын габагында баш әмнрдн. Бунунла бәлә башга

чаван кэлинлэр кими үзүнү жана чевирэн тэк бурнунун алтында мызылданыб сөймүрдү дө. Үрөжиндэкини һәмишә ачыг сөйләрди вә өз фикрини демәкдән дә чокинмәзд. Анам тез-тез Чәмиләнин тәрәфини сахлајыб, онунла разылашарды, анчаг ахырынчы сөз һәмишә өзүнүнкү оларды.

Мәнә елә кәлирди ки, анам Чәмиләнин симасында, онун үрәжини ачыг вә әдаләтлн олмасында өзүнә тај бир адам көрүрдү вә кизлиндә фикирләширди ки, кәләчөкдә ону өз јеринә гојсун, ону өзү кими там һүгүглу ев саһибәси, өзү кими бајбичә — аиләнин дајағы етсин.

— Гызым, аллаһа дуа ет ки, — дејә анам Чәмиләјә нәсипәт верирди, — сән варлы вә уғурлу бир евә дүшүрсән. Бу сәнин хошбәхтлијиндир. Гадынын хошбәхтлији ондадыр ки, ушаг доғсун вә бир дө евиндә боллуг олсун. Аллаһа шүкүр, биз гочаларын јығыб топладығы шејләрин һамысы сәнә галачагдыр. Өзүмүзлә гәбрә апармајачағыг ки. Хошбәхтлији јалныз о адам әлиндә сахлаја биләр ки, о өз намус вә вичданыны горуја билсин. Буналары гулагларында сырға ет, отуруш-дурушуну бил!

Лакин Чәмиләнин бәзи хасијәтләри гајынананы ачымырды: о, ушаг кими һәддиндән артыг ачыг-сачыг дејиб-күләнди. Бәзән адама елә кәлирди ки, Чәмилә һеч бир сәбәб олмадан күлмәјә башлајыр, өзү дө лап учадан, үрәклә. Ишдән евә дөндүкдә о, тәмкинлә һәјәтә кирмәкдәнсә, архын үстүндән һоппаныб гача-гача кәлирди. Бирдән-бирә, дурдуғу јердә каһ бир гајынанасыны, каһ да о бирини өпмәјә башлајырды.

Чәмилә маһны охумағы да сеvirди. О һәмишә бөјүк-ләрдән чокинмәдән бир шеј зүмүзүмә еdirди. Әлбәттә, бүтүн бунлар кәлинин аилә ичәрсиндәки рәфтары һаггында аидә јараныб һифз олунан тәсәвүрләрлә бир араја сығмырды. Лакин һәр ики гајынанана онунла тәсәли тапырды ки, вахт өтдүкчә Чәмилә јаша долуб, ағыл-ланачагдыр: чаванлыгда елә һамы белә олмајыб мәкәр! Мәндән өтрү исә дүнјада Чәмиләдән јахшысы јох иди. Бизим үчүн бирликдә чох јахшы кечирди, һеч бир сәбәб олмадан күлүшүр вә һәјәтдә бир-бирини говурдуг.

Чәмилә гашәнк гыз иди. Бојлу-бухунлу иди. Дүз чод сачларындан ики сых вә ағыр һөрүк һөрмүшдү. Аф ләчәјини мөһарәтлә баглајараг ону азча аллына тәрәф ендирирди. Бу она чох јарашырды, һамар сифәтиниң гарашын дәрисинә хүсуси көзәллик верирди. Чәмилә күл-

дүјү заман онун көјүмтүл-гара бадамы көзләри кәнчләрә мәхсус шылтаглыг илә парылдајырды. Бирдән-бирә әдәб-сиз аил маһныларыны охумаға башладыгда исә онун јарашыглы көзләриндә гадынлара хас бир парылты көрүнүрдү.

Мән тез-тез көрүрдүм ки, чикитләрин, хүсусилә евләринә гајытмыш чәбәчиләрин көзләри онда галырды. Чәмилә өзү дө зарафат етмәји сеvirди. Доғрудур, һәддини ашанларын лајыны верирди, анчаг бунунла белә онун һәркәтләри мәнә тохунурду. Мән ону, кичик гардашларын өз бачыларыны гысгандығы кими гысганырдым. Чәмиләнин јанында чаван оғланлары көрөндә бир бәһанә илә онлара мане олмаға чалышырдым. Гүрурларын вә онлара елә гәзәблә бахырдым ки, санки бүтүн көркәмимлә «Сиз чох да гагылдашмајын. О мәним гардашым арвадыдыр вә елә күман еләмәјин ки, архасында һеч кәси доғдур!» демәк истәјирдим.

Белә дөигәләрдә мән гәсдән сыртыгчасына, јери кәлди-кәлмәди сөһбәтә гошулуру вә Чәмиләнин јан-јәрсиндә һәрләнәнләри лаға гојмаға чалышырдым. Бундан бир шеј чыхмадыгда исә өзүмү сахлаја билмәјиб гашгабаг төкүр, фысылдајырдым.

Чаванлар гәһгәһә чәкиб күлүшүрдүләр:

— Сән аллаһ, бир буна бах. Демә, онун ченесимиш. Гијамәтмиш, һеч хәбәримиз јох.

Мән чанымы дишимә тутуб өзүмү сахлајырдым. Анчаг гулагларымын гызардыгыны һисс еdirдим. Нирсимдән көзләрим дө јашарырды. Мәним ченем — Чәмилә исә мәни баша дүшүрдү. Өзүнү күлмәкдән күчлә сахлајараг, чидди көркәм алырды:

— Бәс сиз елә күман еләјирдиниз ки, ченеләр күчәдә төкүлүб галыб, — дејә о чикитләрә тәшәххүслә чаваб верирди. — Бәлкә сиздә күчәјә төкүлүб, биздә исә јох! Кедәк, гајным. Сизи көрүм... — О, өзүнү онлара көстәрәк башыны дик тутур вә чижинләрини ловға-ловға ојнадырды. Мәнимлә бирликдә узаглашдыгда исә сакитчә күлүмсәјирди.

Мән онун бу тәбәссүмүндән һәм пәртләшдијини, һәм фәрәһләндијини көрүрдүм. Бәлкә дө о заман өз-өзлүјүндә белә фикирләширди: «Еһ, сәфәһ! Әкәр мән истәсәм һеч кәс габағымы кәсә билмәз. Бүтүн аиләнизлә илзәссәниз дө бачара билмәзсиниз». Белә һалларда күнаһкарчасына сусурдум. Бәли, мән Чәмиләни гысганырдым. Она

пәрәстиш едирдим. Фәхр едирдим ки, о мәним ченемдир. Онун көзәллији, мүстәгиллији, онун сәрбәстлији илә фәхр едирдим. Биз онунла ән сәмими дост идик вә бир-бириндән һеч бир шеј кизләтмирдик.

Һәммин күнләрдә аилдә кишиләр аз иди. Бундан истифадә едән бәзи чаваялар гадынларла һөјасызчасына рәфтар едир вә онлары адам јеринә гојмурдулар, куја онлара вахт итирмәјә дәјмәз, әл еләјән кими кејфин истәдијин гачыб јанына кәләчәкдир!

Бир дәфә от бичини заманы бизим узаг гоһумумуз Осман, Чәмиләјә саташмаға башлады. Осман да һәмин чаванлардан иди. О да күман едирди ки, һеч бир гадын онун сөзүндән чыхмаз. Чәмилә онун әлини һирслә өзүндән узаглашдырыб, кәлкәсиндә узандығы тајанын алтындан галхды.

— Әл чәк! — дејә үрәк ағысы илә үзүнү кәнара чевирди. Сиз илхы аҗырларындан бундан башга нә көзләмәк олар!

Тајанын алтында өзүнү јајыб узанмыш Осман јаиҗ додагларыны нифрәтлә бүзүшүрдү.

— Пишијин ағыз әтә чатмајанда дејәр ки, иј верир... Нә эзилиб-бүзүлүрсән, өзүн дә лап сино кедирсән, бурнуну чох дик тутма.

Чәмилә кәскин бир һәрәкәтлә она тәрәф дөндү:

— Бәлкә дә кедирәм. Анчаг бизим талејимиз беләдир. Сән ахмаг исә күлүрсән. Јүз ил дә тәк галсам сәнин кимиләрин һеч үзүнә түпүрмәк истәмәрәм: адамын үрәји буланыр. Мүһарибә олмасајды, көрүм сәнин үзүнә һеч бахан олардымы?

— Мән дә елә ону дејирәм дә! Мүһарибә олдуғу үчүн сән әр гамчысы көрмәмисән, она көрә дә белә гудурмушсан. — Осман иришди. — Еһ, мәним арвадым олсајдын көр авазын белә кәләрдими?..

Чәмилә дөнүб она нә исә демәк истәди, лажин сусду, баша дүшдү ки, онунла ағызбаағыз вермәјә дәјмәз. Нифрәтли бахышларла хејли она бахды, сонра чимчәшә-чимчәшә түпүрдү вә јабаны көтүрүб узаглашды.

Мән тајанын далында, арабанын үстүндә дајанмышдым. Чәмилә мәни көрән кими тез дөнүб башга тәрәфә кетди. Мәнә елә кәлирди ки, ону дејил, мәни тәһгир едибләр, мән рүсвај олмушам. Үрәјим јана-јана ону данладым:

— Ахы сән нијә беләләри илә ағызбаағыз верирсән, нијә онларла данышырсан?

Чәмилә о күн ахшамадәк гашгабағлы кәзди. Мәнимлә нә бир кәлмә данышды, нә дә үзү күлдү. Мән арабаны Чәмиләнин јанына сүрәндә, о, гәлбиндә кизләтдији инчиклик барәдә һеч бир шеј сорушмајым дејә, јабаны чәлд хотмаја санчыб ону бирнәфәсә галдырырды вә габағынча кәтирәрәк үзүнү онун далында кизләдирди. О, оту бошалдыр вә дәрһал о бири хотмаја тәрәф јолланырды. Араба тез долду. Мән узаглашанда ганрылыб кери бахырдым. Чәмиләнин јабанын сапына сөјкәнәрәк бир нечә дәгигә мәјјус дуруб нә һагда исә фикирләшдијини, сонра исә тәзәдән ишә киришдијини көрүрдүм.

Биз ахырынчы арабаны јүкләркән Чәмилә, дуруб күнәшин батмасына хејли тамаша етди, бу дәгигәләрдә о елә бил, јер үзүндә олан һәр шеји унутмушду. Чајын архасында, Газахыстан чөлләринин гуртарацағында јорғун дүшмүш ахшам күнәши тәндирин ағызы кими аловланырды. О, көјдәки булудлары өз шәфәги илә гызардараг үфүгүн архасына ағыр-ағыр чәкилир вә ашағыларда артыг гаранлығын чөкдүјү бөнөвшәји чөлә сон шүаларыны јајырды. Чәмилә гүрүбә елә дилсиз бир мәфтунлуғла бахырды ки, санки ширин јуху көрүрдү. Зәриф сифәти парылдајырды, јарыачыг галмыш додагларында мәјсум бир тәбәссум варды. Бу заман Чәмилә һәлә дә она демәк истәдијим мәзәммәтли сөзләрә елә бил чаваб верәрәк, мәнә тәрәф дөндү вә елә тәрәздә данышды ки, санки арамызда кедән сөһбәти давам етдирирди.

— Сән исә, кичинә бала, онун һагында фикирләшмә, гој чәһәннәм олсун! О да инсандыр јәни? — Чәмилә буну дејиб сусду, сөнән күнәши сүзәрәк, көксүнү өтүрдү вә далғын һалда сөзүнә давам етди: — Осман кимиләр инсанын гәлбини нә баша дүшүр? Јох, һеч кәс буну баша дүшмүр... бәлкә дә белә кишиләр, дүнјада һеч јохдур...

Мән атлары дөндәрәнәдәк Чәмилә биздән конарда ишләјән гадынларын јанына гачды. Мән онларын севинчлә күлдүкләрини ешитдим. Она нә үз вердијини демәк чәтинди, бәлкә күнүн гүрүбуна бахаркән үрәји ачылмышды, бәлкә дә јахшы ишләдији үчүн шадланмышды. Мән арабада, һүндүр от хотманынын үстүндә отуруб Чәмиләјә бахырдым. О, ағ ләчәјини башындан чәкиб салды вә голларыны кениш ачараг јеничә чалынмыш кәлкәли чәмәнлә рәфигәсинин архасынча гачды. Күләк онун пал-

тарынын этәжини желләдирди. Бирдән мәним дә үстүмдән гүссә көтүрүлдү: «Османьн бошбогазлыгы һаггында фикирләшмәжә дәрәми?»

— Һә-ә кетди! — дежә мән тәләсиб атлары говдум.

Һәмнин күн бригадирин мәнә тапшырдыгы кими башымы гырхдырмаг үчүн атамь көзләмәжи гәрәра алдым. Бу мүддәт әрзиндә Садыгын мәктубуна чаваб јазмаға башладым. Бу ишдә дә бизим өз гајдамыз варды: гардашларым мәктубу атамьн адына јазырдылар, аил почталјону онлары анама верирди. Мәктублары охумаг вә чаваб јазмаг исә мәним борчум иди. Мән мәктубу охумамышдан габаг билирдим ки, ону Садыг јазмышдыр. Чүнки онун мәктублары сүрүдәки гузулар кими бир-биринә охшайырды. Садыг мәктубу һәмишә бу сөзлә башлајырды: «Чансағлыгы һаггында мәктуб». Сонра исә бир гајда олара јазырды: «Бу мәктубу почтла сәфалы, күл-и-чәкли Таласда јашајан гоһум-әгрәбама, сон дәрәчә истәкли, әзиз атам Чолчубаја көндәрирәм...» Сонра анамын, даһа сонра өз анасынын, онлардан сонра исә чәркә илә бизим һамьмызын ады кәлирди. Бүтүн бунлардан сонра гәбилә ағсагалларынын, јакын гоһум-гардашын һаггында вачиб суаллар башлајырды, јалныз лап ахырда Садыг тәләс-тәләсик јазырды: «Һабелә арвадым Чәмиләјә салам көндәрирәм...»

Әлбәттә, ата илә ана сағ-саламат олдуғда, аилдә ағсагаллар вә јакын гоһум-әгрәба сағ-саламат олдуғда, арвадынын адыны биринчи чәкмәк, хүсусилә онун адына мәктуб јазмаг јакшы дејил, һәтта әдәб харичиндәдир. Тәкчә Садыг дејил, өзүнә һөрмәт еләјән һәр бир киши белә дүшүнүрдү. Бунун һаггында даньшмаға да дәјмәз. Чүнки бүтүн аилдә бу бир гајда иди. О, һәнки мұзакирә едилмәли иди, онун һаггында һеч дүшүнмүрдүк дә. Бир дә буна вахт јох иди. Ахы һәр бир мәктубун арузунда идик, онун кәлиши фәрәһли бир һадисә иди.

Анам мәни мәктубу бир нечә дәфә охумаға мәчбур едәрди. Сонра ону диггәтлә чадар-чадар олмуш әлләринә алар вә вәрәги әлиндә елә сахлајарды ки, елә бил гушдур, индичә пырылдајыб учачагдыр. Нәһәјәт бүкүлмәјән бармағлары илә мәктубу чәтинликлә үчкүнч бүкәрди.

— Еһ, мәним әзизләрим, биз сизин мәктублары ән әзиз, ән мүгәддәс бир шәј кими сахлајачағың, — дејә онун сәси ағламагдан титрәјәрди, — һәлә бир сорушур ки, орада атам, анам, гоһумларым нечәдир... Бизә нә олачаг

ахы. Аилдә евимиздә отурмушут. Сиз өзүнүздән даньшын көрәк, орада нә еләјирсиниз? Неч олмасса бир кәлмә дә олса јаз ки, сағ-саламатам, вәссалам. Бизә бундан артыг шәј лазым дејил...

Анам үчбучаг мәктуба јенә дә бир хејли бахар, сонра ону бүтүн мәктубларын сахландыгы дәрә торбаја гојуб сандығда кизләдәрди.

Әкәр Чәмилә бу заман евдә олсајды, мәктубу охумаг үчүн она да верәдиләр. О, мәктубу һәмишә әлинә алаңда мән онун пәртдүјүнү һисс едәрдим. Көзләрини сәтирләрин үзәриндә сүрәтлә кәздирәрәк үрәјиндә, ачкөзлүклә охујарды. Мәктубун ахырына јакынлашдығча, онун чийинләри салланар, јанағларынын гызартысы јаваш-јаваш чәкиләрдә. О, гашларыны чатар, ахырынчы сәтирләри охумадан, мәктубу елә бир сојугтанлылығла анама верәрди ки, санки алдыгы борчу керә гајтарыр.

Анам, көрүнүр ки, кәлинини кејфинин белә позулдуғуну өз билдији кими јозар вә она үрәк-дирәк верәрди. О, сандыгы бағлаја-бағлаја дејәрди:

— Нијә белә? Севимкәдәнсә гүссәләнирсән! Мәкәр тәкчә сәнин әрин әскәрдир? Бу дәрәд бир тәк сәнин дејил ки, бүтүн елин дәрдиридир. Ел нечә дөзүрсә, сән дә дөз. Елә билирсән ки, башгалары өз әрләри үчүн дарыхмыр? Сән дә дарых, аңчаг үзә вурма, ичинә сал!

Чәмилә сусарды. Лакин онун инадкар, һүзилү бахышлары санки дејәрди: «Еһ, аначан, сән һеч бир шәј баша дүшүрсән!»

Садыгын мәктубу бу дәфә Саратовдан кәлмиши. О орада һәрби хәстәханада јатырды. Садыг јазырды ки, јараландыгы үчүн, аллаһ гојса, пајызда евә гајыдачагдыр. Бу бәрәдә о, габағлар да јазырды. Биз дә тезликлә онуна көрүшә биләјәжимиз үчүн севинирдик.

Мән һәмнин күнү евдә гала билмәјиб хырмана кетдим. Нәмишәки кими орада јатдым. Атлары чидарлајыб јончалыға бурахдым. Сәдр гарамалы јончалыға бурахмаға ичазә вермирди. Мән исә атлары јакшы сахламаг үчүн бу гајданы позурдум. Дәрәдә хәлвәт бир јер таныјырдым, кечә вахты бурада мәни һеч кәс көрә билмәзди. Лакин бу дәфә атлары ачыб, ораја апарандан мәләум олду ки, мәнән габаг ким исә јончалыға дәрә ат бурахмышдыр. Бу мәни һөвсәләдән чыхартды. Икиатлы арабанын саһиб и олмаг мәнә һөвсәләдән чыхмаг үчүн һагг верирди. Неч фикирләшмәдән, гәрәра кәлдим ки, торпағыма со-

хулмуш бу һәјасызын дәрсини вермәк үчүн атларыны јончалыгдан чыхарыб говум. Лакин бирдән Данијарыны ики атыны таныдым. Бу барәдә сәһәр бригадир мәнә демишди. Сабанһдан онулла бирликдә стансијага тахыл дашыјачағымы хатырлајыб атлара эл дәјмәдим вә хырмана гајытдым. Данијар, демә, бурада имиш. О, арабасынын чархларыны јеничә јағлајыб гуртармыш, инди исә охларын гајкаларыны буруб мөһкәмләдирди.

— Данике, дәрәдәки сәнин атларындыр? — дејә сошудум.

Данијар башыны ағыр-ағыр мәнә тәрәф дөндәрди.

— Икиси мөнимдир.

— Бәс икиси?

— Чәмиләдир, нәдир онукудур. Сәнин нәјиндир, ченендир?

— Бәли, ченемдир.

— Бригадир өзү онлары бураја бурахды вә тапшырды ки, күзүм үстләриндә олсун...

— Јахшы ки, мән атлары говмамышам.

Кечә дүшдү, дағлардан сән ахшам күләји кәсди. Хырмана да сакитлик чөкдү. Данијар саман тајасынын алтында, мөним јанымда узанды. Лакин бир аздан сонра галхыб чаја тәрәф кетди. О, јахынлыгдакы сылдырымын үстүндә дајанды. Әлләрини архасына гојду вә башыны азча чижиннә әјәрәк, беләчә хејли мүддәт дајануыб дурду. Онун архасы мәнә тәрәф иди. Онун санки балта илә јонулмуш узун, јөндәмсиз бәдәни јумшаг ај ишығында ајдын сезилди. О, елә бил, кечә вахты ашырымда даһа ајдын сәсләнән чајын курултусуна һөссаслыгга гулаг асырды. Бәлкә дә кечәнин, мөним үчүн ајдын олмајан даһа башга сәсләрини вә һәниртисини динләјирди. «О јөнә дә чајын ғырағында јатмаг истәјир, сәфәһ!» — дејә мән күлүмсүндүм.

Данијар бизим аилә тәзә кәлмишди. Бир дөфә бир оғлан ушағы гача-гача бичөнәјә кәлиб хәбәр верди ки, аилә јаралы әскәр кәлмишдир. Анчаг кимдир, нәчидир, танымыр. Гијамәт голду. Аилдә гајда белә иди. Чәбһәчиләрдән бири гајыдан кими кәлән адама бахмаг, онулла эл вериб көрүшмәк, ондан әһвал тутмаг, чәбһәдә гоһумларыны көрүб-көрмәмәсини сорушмаг вә јени хәбәрләрә гулаг асмаг үчүн бөјүкдән тутмуш кичијәдәк һамы сүрү кими гачыб келәрди. Бир һај-куј гопурду ки, ағыз дејәни гулаг ешитмирди. Һәрәси бир сөз дејирди: бәлкә гарда-

шымдыр гајыдыб, бәлкә дә гудамдыр. Бу вахт, бичинчиләр гачыб кетдиләр ки, мәсәләнин нә јердә олдуғуну өјрәнсинләр.

Данијар, демә, әслән бизим јерлидир, бизим аилдәдир. Данышырдылар ки, ушаглыгга о јетим галмыш, үч ил гапыларда сүрүнмүш, сонра исә Чахмаг чөлүндәки газахларын јанына кетмишдир. Ана тәрәфдән онун гоһумлары газахдырлар. Јахын гоһумлары да јохду ки, сонралар оғланы кери гајтарсынлар. Беләликлә дә ону һамы јаддан чыхармышды. Евдән кетдикдән сонра нә чүр јашадығы һагда ондан сорушдугда Данијар гејримүөјјән чаваб верәрди. Анчаг, һәр һалда мәлум олуурду ки, һәјатын вә јетимлијин ачысыны ладмышдыр. Һәјат Данијары ојунчаг топу кими бу башдан, о баша атыб-түтмушдур. О узун мүддәт Чахмаг шоранлыгларында гојун отармышдыр, јаша долдугда сәһраларда канал газмыш, јени памбыг совхозларында ишләмиш, сонра Дашкәнд әтрафында Ангрән көмүр мәдәнләриндә чалышмышдыр. Орадан да ордуја кетмишдир.

Данијарын өз доғма аилинә гајытмасыны чамаат бәјәнди: «Јад өлкәләрдә нә гәдәр долашса да ахырда гајытды, демәк алнында белә јазылыбмыш ки, доғма архдан су ичсин. Өз дилини дә јадындан чыхармајыб. Данышығы бир балача газахчаја чиләт вурса да, тәмиз данышыр!»

Ағсагаллар дејирдиләр:

«Туллар! дунјанын о башында да олса өз илхысыны ахтарыб тапар. Өз вәтәни, өз халгы кимин үчүн әзиз дејилдир! Јахшы еләјиб гајыдыбсан. Биз дә, сәнин дәдәләринин руһу да разы галдыг. Аллаһын көмәклији илә керманы јыхан кими раһат јашајачағы. Онда сән дә башгалары кими ев-ешик гуарарсан, аилән олар. Сәнин дә очағындан түстү чыхар!»

Данијарын бабаларыны хатырлајыб онун һансы гәбиләдән чыхдығыны дүрүст мүөјјән етдиләр. Беләликлә бизим аилдә «јени гоһум» — Данијар мејдана чыхды.

Будур, бир күн бригадир Орозмат, сол ајағындан ахсајан һүндүрбојлу доңгар әскәри бизим јанымыза бичөнәјә кәтирди. О, шинелини чижиннә атараг, Орозматын алчаг, јорға јеришли маджанындан кери галмамаг үчүн инадла аддымлајырды. Бригадир исә өз алчагбоју вә

¹ Ту л п а р — әфсанәви гачаған ат.

чәддлийи илә узун Даниярын јанында дөчөл чај чүллүтүнү хатырладырды. О заман ушаглар буна күлүшүрдүләр дө.

Даниярын һәлә о вахт тамам сағалмамыш јаралы ајағы дизиндән бүкүлмүрдү. Буна көрө о бичинчилијә јарамазды. Ону бизим, ушагларын јанына от чалан машина тәјин етдиләр. Ачыг дејим ки, Данијар о гәдәр дө хошумуза кәлмирди. Һәр шејдән габаг онун сојуглуғу бизи ачмады. Данијар аз данышар, данышанда да һисс олунурду ки, бу заман о тамам башга шеј һаггында дүшүнүр, онун нә исә өз фикирләри вар. Өз далғын, хәјал-пәрвәр көзләрини сәнин сифәтинә зилләјиб бахса да, баша дүшмүрдүн ки, о сәни көрүр, ја јох.

Онун һаггында белә дејирдиләр:

— Јазыг оғлан! Көрүнүр ки, чөбһәдән сонра һәлә дө өзүнә кәлмәјиб.

Марағлы орасы иди ки, Данијар бу чүр даими далғынлығы илә бәрабәр чох сүрәтлә вә дәгиг ишләјирди. Кәнардан баханда адама елә кәлирди ки, о данышыб күлән вә ачыг-сачыг бир адамдыр. Бәлкә ушаглыгга кечирдији ағыр јетимлик ону, өз һисс вә фикирләрини кизләтмәјә өјрәтмиш, онда белә бир тәмкинлик јаратмышдыр? Бәлкә дө беләдир.

Даниярын чөһәнкләриндә ири гырышлар олан назик додаглары һәмишә кип сыхылмыш оларды, көзләри сакит-сакит кәдәрлә бахарды, јалныз чевик, ојнаг гашлары онун һәмишә јорғун олан арыг сифәтини чанландырарды. Һәрләнбир, бојланыб дурап вә санки башгаларына мүјәссәр олмајан бир шеј ешитдији үчүн гашлары алнына тәрәф дартылар вә көзләри гејри-мә'лум бир севинчлә парылдајарды. Сонра исә о узун мүддәт күлүмсәр вә нәјә исә севинәрди. Бүтүн бунар бизә гәрибә кәләрди. Тәкчә бу дејил, онун башга гәрибәликләри дө варды. Ахшамлар биз атлары ачараг, команын јанында отурап вә ашпаз гадынын, бизә јемәк биширмәсини көзләрдик. Данијар исә кешик тәпәсинин¹ үстүнә галхыб һава гараланадәк орада отурады.

— О орада нә еләјир? Ону көзәтчи гојублар, нәдир?—дејә биз күләрдик.

Бир дәфә мән марағландығым үчүн тәпәнин үстүнә,

¹ Кешик тәпәсинин үстүндән бүтүн әтраф көрүнүр. Бу тәпә гыр-гызыларда көчәри басғынлар вахтындан галмышдыр.

Даниярын јанына галхдым. Орада диггәти чөлб едән һеч бир шеј јохду. Јасәмән рәнкли ахшам гаранлығына гәрг олмуш дағәтәји чөл кениш узанмышды. Түнд, ала-торан чөлләр елә бил сакитлик ичәрисиндә ағыр-ағыр әријирди.

Данијар мәним кәлмәјимә һеч фикир вермәди; о дизләрини гучаглајараг отурмуш, далғын, лакин парлаг нәзәрләри илә габаға бахырды. Јенә мәнә елә кәлди ки, о, мәним ешидә билмәдијим сәсләрә гулаг асыр. Бә'зән диггәтини чөмләшдирир вә кениш ачылмыш көзләри илә донуб галырды. Ону дахилән нә исә үзүрдү вә мән елә фикирләширдим ки, о индичә галхачаг, анчаг мәним гаршында дејил — о мәни көрмүрдү — мәнә мә'лум олмајан, бөјүк кениш бир варлығын гаршысында үрәјини ачачагдыр. Сонра мән она баханда ону танымадым; Данијар сүст вә мә'јус һалда отурараг, елә бил ишдән сонра иштираһәт едирди.

Бизим колхозун бичәнәкләри Куркуреу чајынын чај-лаг јерләриндә сәпәләнмишдир. Биздән бир аз узагда Куркуреу чајы дәрәдән чыхыб, һарын, гудуз бир ахынла вади илә ахыр. От чалыны дағ чајларынын дашдығы вахта олур. Ахшамдан буланыг, көпүклү сулар артмаға башларды. Чајын күчлү ләрзәсиндән комада кечә јарысы јухудан ојанырдым. Мави, сакитләшмиш кечә өз улдузлары илә комаја бахырды. Һәрдән сојуг күләк әсирди, торпаг јатырды, јалныз курултулу чај елә бил бизи һәдәләјәрәк үстүмүзә һүчум чәкирди.

Биз лап саһилдә олмасаг да кечә бизә елә кәлирди ки, су лап јахындадыр, гејри-ихтијари олараг горхуја дүшүрдүк: бирдән о команы јүјүб апармасын? Јолдашларым ағыр јухуја кедирдиләр. Мән исә јата билмәјиб бајыра чыхырдым.

Куркуреу чајлағында кечә көзәл вә горхунч олур. Чөмәнин о јан-бу јанында ајагларына чидар вурулмуш атлар гаралыр. Онлар шеһли отдан дојунча јејәрәк, инди һәрдәнбир фынхырыр, мүркүләјирдиләр.

Мәнимлә бир чәркәдә исә Куркуреу әзилиб-исланмыш сөјүд пөһрәликләрини әјир, саһилә һүчум чөкәрәк ағыр дашлары дијирләдирди. Сусмаг билмәјән чај гәзәбли, дөһшәтли бир курулту илә кечәнин сакитлијини долдурурду. Адамы горху көтүрүрдү. Дөһшәтли иди.

Белә кечәләрдә мән Данијары һәмишә хатырлајырдым. О адәтән лап саһилдә, готманларын ичиндә јатар-

ды. Көрөсөн горхмур? Чајын курултусундан гулаглары батмыр? Көрөсөн о јатыр ја јох? Нә үчүн о, чајын гырагында тәк јатыр? Бундан нә ләззәт алыр? Гәрибәдир, елә бил зәманә адамы дејил? Бәс инди нарададыр? Эт-рафыма бахынырам, һеч кәси көрмүрәм. Саһил әјдәмли тәпәләрлә узаныр кедир, гаранлығыда дағларын башлар көрүнүрдү. Орада, јухарыларда сақитликди вә улдузлар парылдашырды.

Данијарын аилдә өзүнә дост тапмаг вахты чоҳдан чатмышды. Лакин о әввәлки кими тәк-тәнһа иди, санки о достлуг ја дүшмәнчилик, рәғбәт ја пахыллыг мәфһумларыннан хәбәрсизди. Ахы аилдә о чикит һөрмәтдә иди ки, һәм өзүнү, һәм дә башгасыны горуја билир. Хејир-хаһлыг еләжәнләр вә бә'зән дә мәрдимазарлығы бачаранлар, ағсагаллардан керн галмајыб мәчлис вә еһсанлары идарә едәнләр гадынларын да нәзәрини чәлб едир.

Әкәр Данијар кими адам өзүнү кәнара чәкәрәк аилин күндәлик ишләринә гајнајыб-гарышмырса, ону бә'зиләри садәчә олараг көрмүр, бә'зиләри исә мәрһәмәтлә дејирдиләр:

— Онун һеч кәсә нә зәрәри, нә дә хејри дәјир. Јазыг, бир тәһәр јашајырса, о да кифајәтдир.

Белә адам бир гајда олараг ја ришхәнд, ја да мәрһәмәт һадәфи олур. Өз јашымыздан бөјүк көрүнмәјә чалышараг, әсил чикитләрлә тај олмаг истәјән биз јени-јетмәләр исә, үзүнә дејил, өз арамызда Данијара һәмишә күлүрдүк. Биз һәтта она да күлүрдүк ки, о үст көјнәјини чајда өзү јујур. Өзү дә гурумамыш әјнинә кејир. Чүнки чәми бирчә көјнәји варды.

Лакин гәрибә иди. Данијар үздән елә бил сақит вә фағыр иди. Анчаг биз јенә дә онунла ачылышмаға чәсарәт етмирдик. Она көрә јох ки, о биздән јашча бөјүк иди (әслинә бахсан арамызда вур-туг үч, ја дөрд јаш фәрг оларды. Беләләри илә биз һеч нәзакәт-зад көзләмир, онларла «сән» дејә данышырдыг), она көрә дә јох ки, сәрт вә тәшәххүслү иди вә бу да бизи она һөрмәт етмәјә мәчбур едирди. Јох, онун гарадинмәзлијиндә, гәмкин далғынлығында нә исә бизим баша дүшмәдијимиз бир шеј вар иди, бу да, һамыны лара гојмаға һазыр олан биз јенијетмәләрин әл-голуну бағлајырды.

Бизим өзүмүзү тәмкинли апармамыза, бәлкә дә, баш вермиш бир һадисә сәбәб олду. Мән чох јетик бир оғландым, өз суалларымла адамлары тез-тез бездирдим.

Чәһбәчиләрдән мүһарибә һаггында сорушмаг исә мәнин үчүн әсил бир ептираса чеврилмишди. Данијар бизим бичәнәјә кәлдикдән сонра тәзә чәһбәчидән бир нечә гопаримаг үчүн әлверишли фүрсәт ахтарырдым.

Бир дәфә ахшам ишдән сонра очағын башына топ-лашмышдыг, јејиб-ичир вә раһатлыгла динчәлирдик.

— Данике, нә гәдәр ки, јатмамышыг, мүһарибәдән бир шеј даныш, — дејә мән хаһиш етдим.

Данијар әввәлчә динмәди вә бир аз да елә бил инчи-лиш кими олду. О, очағын олуна хејли мүддәт бахды, сонра башыны галдырыб бизи сүздү.

— Мүһарибәдән дејирсән? — дејә о сорушду вә санки өз-өзлүјүндә дүшүндүкләринә чаваб олараг боғуг сәслә әлава егди: — Јох, јахшысы будур ки, мүһарибәдән һеч хәбәриниз олмасын!

Сонра о панрылды, гуру отлардан бир гучаг көтүрдү вә ону очаға атараг, бизим һеч биримизә бахмадан, оду үфүрмәјә башлады.

Данијар даһа һеч бир сөз демәди. Онун дедији һәтта бу гыса чүмләдән дә мә'лум олду ки, мүһарибә һаггында белә садәчә данышмаг асан дејилдир. Мән өз-өзүмә хәчаләт чәкдим вә Данијардан мүһарибә һаггында даһа һеч бир шеј сорушмадым.

Лакин аилдә Данијарын өзүнә олан мараг сүр'әтлә сојудуғу кими, һәмин кечә дә тез унудулду.

Ертәси күн сәһәр тездән Данијарла бирликдә атлары хырмана кәтирдик. Бу заман Чәмилә дә кәлиб чыхды. Һәлә узагдан бизи көрән кими чагырды.

— Еј, кичинә бала, мәним атларымы бураја кәтир. Бәс бојундуруглар һаны? — О елә бил өмрү боју сүрүчү олмушду, арабаны ишкүзарлыгла нәзәрдән кечирди, чарх ојмагларынын јеринә јахшы дүшүб-дүшмәмәсини ајағы илә вуруб јохлады.

Данијарла бирликдә арабалары сүрүб Чәмиләјә јахынлашдыгда, бизим көркәммиз она күлмәли көрүндү. Данијарын узун, арыг ајаглары елә бил индичә ајағындан чыхачаг кенбоғазлы кирза чәкмәләринин ичәрисиндә ојнајырды. Мән исә гаралыб дөјәнәк олмуш дабанларымла атларын бөјрүнү дөјәчләјирдим.

— Амма нә бир-бирини тапмышыныз! — дејә Чәмилә севинчлә башыны галдырды. Ләнкимәдән бизә әмр вермәјә башлады: — Чәлд олун, исти дүшәнәдәк чөлү өтүб кечәк!

О, атларын жүөнлөрүндөн тутуб, онлары арабанын жанына апарды вэ гошмага башлады. Атлары өзү гошду, анчаг бир дэфэ мэндөн хашиш етди ки, чиволлары нечэ багламагы она өрөдим. Данияры исэ неч көрмүрдү, елэ бил জানымызда неч јерли-дибли белэ бир адам јохдур.

Чэмилэнин гәтијјәти вэ һетта ловға архајынлығы, Данияры, көрүнүр ки, һејрәтэ салмышды. О, додагларыны гәрибэ бир тәрэдэ бир-биринэ гысараг ачыгла вэ ејни заманда кизли һејрәт һисси илэ Чэмиләјэ бахырды. Данияр бугда кисәсини гапанын үстүндөн галдырыб арабаја кәтирәндэ Чэмилә онун үстүнэ габарды:

— Бу нәдир, һәрә өзү үчүн ишләјәчәк? Јох, достум, белэ олмајачагдыр, элини мәнә вер! Еј, кичинэ бала, сән нијә дуруб бахырсан, тез арабанын үстүнэ галх, кисәләри јербәјер елэ!

Чэмилә өзү Даниярын элиндөн јапышды вэ онлар бирликдэ бүкүлмүш голлары үстүндэ кисәни галдырдыг-да, заваллы Данијар утандыгындан гызарды. Сонра онлар һәр дэфэ бир-бирини элини мөһкәм сыхараг кисәләри кәтирәндэ башлары бир-биринэ тохунурду. Бу заман мән Даниярын өзүнү чох пис һисс етдијини вэ додагларыны мөһкәм-мөһкәм дишләдијини көрүрдүм. О, Чэмилэнин сифәтинэ бахмамаға чалышырды. Чэмилә исэ ону елэ бил көрмүр вэ гапанчы гызла зарафатлашырды. Арабалары долдуруб чиволлары элимизэ аланда Чэмилә һијләкәрликлэ көз вуруб күлэ-күлэ деди:

— Еј, Данијарсан, нәсән, сәнинләјәм? Көрүнүшүндөн кишисән, јолу биринчи сән ач.

Данијар јенэ арабаны динмәз-сөјләмәз сүрүб јола дүшдү. «Еһ, јазыг, сән нә утанчагсан!» — дејэ мән фикрләшдим.

Јолумуз чох узаг иди: ијирми километр чөллэ кечмәли, сонра да дәрәнин ичи илэ стансијаја кетмөлијдик. Анчаг бир шеј јахшы иди ки, стансијанын лап өзүнәдәк јол һәмишә енишди, атлара күч дүшүрдү.

Бизим аил Куркуреу Бөјүк Дағларын этәјиндә, чај саһилиндэ салынмышдыр. Дәрәјэ енәнэ гәдәр аилин түнд чәтирли ағачлары һәмишә көрүнүр.

Бир күн әрзиндә, анчаг бирчә дэфэ стансијаја кедиб гајыда билирдик. Сәһәр чыхырдыг, күнортадан сонра кәлиб илэ чатырдыг.

Күн амансызчасына јандырыб-јахырды. Стансијада түнлүк иди. Чамааты јарыб кечмәк мүмкүн дејилди. Бү-

түн вадиләрдән кәлмиш кисәләрлэ долу арабалар, бричкалар, узаг дағлыг колхозлардан кәлмиш жүкү ешшәкләр вэ өкүзләр һәр тәрәфи тутмушду. Онлары бураја әјинләриндә күндөн јаныб-солмуш палтар олан, јалын ајаглары даша дәјиб әзилмиш вэ додаглары исти вэ тоздан чәтлајыб ганамыш, гара оғланлар вэ әскәрләрсүрүб кәтирмишдиләр.

Тахыл тәдарүкү мәнтәгәсинин гапысындан «Тахылын һәр сүнбүлү—чәбһәјэ» шүары јазылыб асылмышды. Һәјәтдә басырыг иди, арабаларын сәс-күјү әтрафа јайылмышды. Һәјәтлэ јанашы, алчаг һасарын архасында паровоз, кур исти бухар бураараг, дәм шлакы фишы-гыра-фишыра маневр едирди. Гатарлар гулагбатырычы курулту илэ јанымыздан өтүб кечирди. Дәвәләр көпүкү ағызларыны ачараг гәзәб вэ һәјәчанла нәрилдәјиб јердән галхмаг истәмирдиләр.

Гәбул мәнтәгәсинин гызмыш дәмир дамынадәк бугда тыг вурулмушду. Тахыл кисәләрини тахта јолун үстү илэ лап дамадәк јухары галдырмаг лазым кәлирди. Кәсиф бугда ији, тоз адамын боғазыны тыхајырды.

— Еј, чаван оғлан, көзүмә дүрүст бах, һа! — дејэ јухусузлугдан көзләри гызармыш гәбуледичи ашағыдан чыгырды, — јухары апар, лап јухары! — О јумруғу илэ һәдәләјир вэ сөјүрдү.

О нә-үчүн сөјүрдү? Онсуз да биз билирик ки, һараја дашымаг лазымдыр, ораја да дашыјачағыг. Биз бу тахылы чийинләримизлэ лап чөлдән бураја дашыјырыг. Чөлдә исэ гадынлар, гочалар вэ ушаглар ону әкиб-бечөрмишләр. Орада бу саат, ишин гызғын вахтында комбајнчы өз дөврүнү чохдан јашамыш, ишдән дүшмүш комбајнын јанында вурнухур, гадынларын бели гызмыш ораглары тутмагдан икигәт олмушдур, балача ушаглар јерә дүшмүш һәр бир сүнбүлү еһтијатла јығырлар.

Чийинләримдә дашыдығым кисәләрин нә чүр ағыр олдугу индијәдәк јадымдадыр. Бу ән күчлү кишиләрин иши иди. Кисәләрин чийнимдән дүшмәмәси үчүн мән дишләримлэ онларын гырағындан мөһкәм-мөһкәм тутараг әјилиб-дүзәлән, хырчылдајан тахтанын үстү илэ јыргалана-јыргалана јухары галхырдым. Тоздан боғазым гәһәрләнир, ағырлыг габыргаларымы басыр, көзләримә гаранлыг чөкүрдү. Бир нечә дэфэ јолун јарысында зәифләдијими, кисәнин чийнимдән сүрүшдүјүнү һисс едәркән ону јерә тулламаг вэ өзүм дә онунла бирликдә јерә јү-

варланмаг истәјирдим. Лакин далымча адамлар кәлирди, онларын да чижинләриндә кисә варды, онлар мәним јашыдларым иди, мәним тәк јенијетмәләр, ја да мән јашда ушағлары олан әскәр арвадлары иди. Әкәр мүһарибә олмасајды, онлары бу чүр ағыр јүк дашымаға гојардылармы? Јох, белә бир иши гадынлар көрәндә мәним керичәкилмәјә ихтијарым јох иди.

Одур, Чәмилә палтарыны дизиндән јухары чәкәрәк габағымча кедир. Онун гарашын гәшәнк ајағларында әзәлеләрин нә чүр кәрилдијини, кисәнин алтында јәј кими әјиләрәк чевик бәдәнини нә чүр сәјлә сахладығыны көрүрдүм. Нәрдәнбир, елә бил нәр аддымбашы мәним әзиләдијини һисс едәрәк, Чәмилә ајағ сахлајырды.

— Кичинә бала, өзүңү әлә ал, аз галыб!

Онун өз сәси исә боғуг вә тутгун иди.

Биз буғданы бошалдыб керичә дәнәндә Данијара раст кәлирдик. О тахтаның үстү илә азча ахсајарак, күчлү, арам аддымларла һәмишәки кими тәк вә динмәз-сәјләмәз ирәлиләјирди. Бизә чатанда Данијар Чәмиләјә тутгун, одлу нәзәр салырды. Чәмилә исә белини дүзәлдәрәк әзилмиш палтарыны сығаллајырды. О, Чәмиләјә һәмишә белә бахырды, елә бил Чәмиләни көрдүјү биринчи дәфә иди. Чәмилә исә ону саја салмадан јолуна дүзәлиб кедирди.

Һәмишә дә белә иди: Чәмилә ја она күлүр ја да она һеч әһәмијәт вермирди. Бу онун кејфиндән асылы иди. Јолла кедәндә ағлына нә кәлирдисә, бирдән мәни чағырды: «Һајды, кетдик!» Буну дејиб о, гамчыны башының үстүндә јелләдәрәк атлары говурду. Мән дә онун далынча чапырдым. Биз Данијары өтүб кечир, ону сых тозун ичиндә бурахырдыг. Доғрудур, бу зарафат иди, анчаг һапы буна дөзмәзди. Данијар исә, көрүнүр, бундан инчимирди. Биз онун јанындан өтүб кечирдик. О исә гашгабағыны төкәрәк арабада дајаныб бәркдән күлән Чәмиләјә һејрәтлә бахырды. Мән керичә ганрылырдым. Данијар һәтта тозун ичиндән дә Чәмиләнин далынча бахырды. Онун бахышлары мәрһәмәтли вә јумшаг иди. Лакин мән о заман бу бахышлардакы инадкар, кизли гүссәнй сәзә билмишдим.

Чәмиләнин нә ону лаға гојмасы, нә дә она гаршы там лагејд олмасы Данијары бир дәфә дә олсун өзүндән чыхармырды. Елә бил анд ичмишди ки, нәр шејә дөзсүн.

Әввәлләр она јазығым кәлирди вә бу барәдә бир нечә дәфә дә Чәмиләјә демишдим:

— Чене, нијә она күлүрсән, јазыг адамдыр!

— Гој рәдд олсун, — дејә Чәмилә күлүб әли илә һаваны јарырды. — Елә белә, зарафат еләјирәм, бу јалгузаға һеч бир шеј олмаз.

Сонралар мән дә Данијара Чәмиләнин өзүндән даһа бәтәр күлмәјә башладым. Онун гәрибә, инадкар бахышлары мәни нараһат едирди. Чәмилә кисәни чижинә атанда, билсәниз, она нә чүр бахырды? Доғрудан да бу һајкүј вә түнлүкдә, һәјәтдәки басырыгда Чәмилә өз мөһкәм вә дәгиг һәрәкәтләри, јүнкүл јериши илә нараһат, чығырмагдан сәси хырылдајан адамлардан сечилирди. Елә бил бүтүн бунлар кениш дүзән бир јердә баш верирди.

Она бахмамаг мүмкүн дејилди. Чәмилә кисәни арабадан көтүрмәк үчүн бојнуңу ирәли узадараг гыврылыб, чижини елә габаға верир вә башыны елә әјирди ки, онун көзәл бојну бүтүнлүклә ачыгда галыр, күнәшдән бозармыш һөрүкләри аз гала јерә дејирди. Данијар бир бәһанә илә ајағ сахлајыр, сонра бахышлары илә ону гапыјадәк өтүрүрдү. Јәгин о елә күман еләјирди ки, буну һеч кәс көрмүр. Лакин мән һапысыны сезирдим вә бу мәним хошума кәлмирди, һәтта һиссләримни бир нөв тәһгир едирди: мән Данијары Чәмиләјә һеч чүр лајиг билмәздим.

«Бир фикир вер, һәтта о да Чәмиләјә баһандан сонра башгалары һаггында нә демәк олар!»— Буну дүшүнәркән бүтүн варлығымы гәзәб бүрүјүрдү. Һәлә азад олмадығым ушаг худбинлији јандырычы гысганчлыг һиссәјлә аловланырды. Ушағлар ахы өз јахын адамларыны һәмишә јад адамларла гысганырлар. Буна көрә дә Данијара ачымаг әвәзинә, өзүмдә инди она гаршы елә әдавәт һисс едирдим ки, башгалары она күләндә мән севинирдим.

Лакин Чәмилә илә мәним кәләкләрим бир дәфә чоһ пис гуртарды. Тахыл дашыдығымыз кисәләрин арасында јун кишдән тикилмиш једдипудлуг ири бир кисә варды. Она бир адамың күчү чатмадығы үчүн адәтән икиликдә галдырырдыг. Бир дәфә хырманда Данијары лаға гојмаг истәдик. Һәмин ири кисәни онун арабасына гојдук, үстүндән дә башга кисәләри јығдыг. Јолда рус кәндләриндән бирисиндә кимин исә бағына кириб, алма дәрдик вә бүтүн јолу күлүшдүк; Чәмилә алмалары Данијара атырды. Сонра исә, адәтимиз үзрә ону өтүб кечдик вә

Данияры тоз ичиндә бурахдыг. О, дәрәнин далында дәм-мир жолу кечидиндә бизә чатды. Жол багы иди. Бурадан артыг биркә кедиб стансијага чатдыг. Елә олду ки, биз једдипулуг кисәни тамамилә јаддан чыхартдыг. Арабалары бошалдыб гуртарана јахын јадмыза дүшдү. Чәмилә мәни дәчәлчәсинә дүмсүкләјиб Данияры кәстәрди. Данијар арабада дајаныб, фикирли һалда кисәјә бахырды, көрүнүр ки, ону нә чүр галдырмагы дүшүнүрдү. Сонра о, әтрафына бахды. Чәмиләни күлдүјүнү көрүб бәрк гызарды: мәсәләнин нә јердә олдуғуну баша дүшдү.

Чәмилә чығырды:

— Шалварыны јухары чәк, јары јолда дүшәр.

Данијар бизә тәрәф гәзәбли бир нәзәр салды. Биз һәлә өзүмүзә кәлмәмишдик ки, о, арабанын ичиндә кисәни габага чәкиб, дикәлтди, арабанын јаны үстә гојду вә бир эли илә ондан тутараг јерә сычрады, сонра кисәни чийинә алыб, јола дүзәлди. Әввәлчә биз өзүмүзү елә кәстәрдик ки, куја бурада чәтин һеч бир шәј јохдур. Башгалары да буна тәәччүбләнмәдиләр. Чүнки һамы чийиндә кисә кедирди, о да онлардан бири кими. Данијар тахтага чатанда Чәмилә өзүнү она јетирди:

— Кисәни јерә сал, ахы мән зарафат еләјирдим.

— Кеч! — дејә Данијар сәсини узатды вә тахтанын үстүнә чыхыб кетди.

— Бир бах, апарыр һеј! — дејә Чәмилә бир нөв өзүнә бәрәәт газандырымыш кими сәсләнди.

Чәмилә һәлә дә јавашчадан күлүрдү, лакин онун күлүшү гејри-тәбии бир шәкил алырды, елә бил өзүнү күлмәјә мәчбур едирди.

Биз Даниярын јаралы ајагына күч дүшдүјүнү көрдүк. Бу һеч ағлымыза кәлмәмишди. Һәлә индијәдәк бу ахмаг зарафат үчүн өзүмү багышлаја билмирәм. Ахы бу зарафаты мән сәфәһ дүшүнүшүмдүм.

— Кери гајыт! — дејә Чәмилә гәмли күлүш ичиндә чығырды.

Лакин Данијар кери дәнә билмәзди, онун далынча адамлар кедирди.

Сонра нә олдуғу јахшы јадымда дејил. Мән Даниярын ири кисәнин алтында әјилдијини вә башыны ашагы дикәрәк додагыны дишләдијини көрүрдүм. О, јаралы ајагыны чәкәрәк ағыр-ағыр, ептијатла кедирди. Атдыгы һәр бир аддым, көрүнүр елә ағры верирди ки, о, башыны

тәрпәтмәјә вә бир санијәлијә јериндәчә донуб галмаға мәчбур олурду. Тахтанын үстү илә јухары галхдыгча о даһа чох јырғаланырды. Ону кисә јырғалајырды. Горхуб утандығымдан боғазым гурумушду. Дәһшәтә кәләрәк онун јүкүнүн ағырлығыны вә ајағындакы дөзүлмәз ағрыны өз вүчүдүмдә һисс едирдим. Будур о, јенә јырғаланды, башыны һәрләди. Кәзләримә гаранлыг чөкдү.

Өзүмә кәләндә кимсә әлими елә сыхды ки, сүмүкләрим шагтылдады. Мән Чәмиләни бирдән-бирә танымадым. Онун кәниш ачылмыш кәзләри бәрәлмиш, додаглары исә јеничә күлүб гуртардыгы үчүн һәлә дә әсирди. Инди тәкчә биз дејил, һамы, гәбуледичи дә тахтанын ашагысына јүјүрүб кәлди. Данијар ики аддым да атыб күрәјиндәки кисәни дүзәлтмәк истәјирди ки, јаваш-јаваш диз үстә чөкмәјә башлады. Чәмилә үзүнү әлләри илә өртдү.

— Тулла! Тулла, кисәни! — чығырды.

Данијар далдан кәлән адамлары әзмәмәк үчүн кисәни чохдан бөјрү үстә јерә јыха биләрди, анчаг нәдәнсә буну етмирди. Чәмиләнин сәсини ешидән кими өзүнү габага верди, ајагыны дүзәлдиб, бир аддым да ирәли атды вә тәзәдән јырғаланды.

— Ит оғлу, кисәни бурахсана! — дејә гәбуледичи чығырды.

— Тулла! — һамы чығырырды.

Данијар бу дәфә дә јериндә мөһкәм дурду.

— Јох, о тулламајачаг! — дејә кимсә инамла пычылдады.

Һәр шәј мәлүм олду. Тахтанын үстү илә онун ардынча кәдәнләр вә һабелә јердә дуранлар да көрдүләр ки, о, кисә илә гарышыг јерә јыхылмајынча кисәни тулламајачагдыр. Әтрафа дилсиз бир сүкут чөкмүшдү. Бајырдан, диварын архасындан паровозун кәсик фит сәси ешидилирди.

Данијар һеч бир шәј ешитмәдән, јырғалана-јырғалана, ајагынын алтындыкы тахтаны әјәрәк гызмыш дәмил дамын алты илә јухарыја галхырды. Һәр ики аддымдан бир мувазинәтини итирәрәк дурур вә тәзәдән гүввә топлајараг јолуна давам едирди. Архасынча кәдәнләр дә өз аддымларыны онун аддымларына ујғунлашдырмаға чалышдығларыннан тез-тез дурмалы олурдулар. Бу, адамлары тагәтдән вә күчдән салырды. Лакин һеч кәс дилләниб бир сөз демирди, ону сөјмүрдү.

Онлар горхулу, сүрүшкөн чыгырла һәятлары бир-бириндән асылы олан инсанлар кими санки көзө көрүнмәз иплә чөләкләнәрәк өз жүкләрини дашыжырдылар. Онларын сәссизлији вә јекнәсәг јырғаланмаларында вәһид, ағыр бир аһәнк варды. Данијарын архасынча аддым-аддым ирәһиләјирдиләр. Оун архасынча аддымла-јан әскәр арвады дишләрини гычырдага изтираб вә јалварышла Данијара бахырды. Оун өзүнүн дә ајаглары бир-биринә долашырды, лакин о Данијар үчүн дуа оху-јурду.

Тахтанын маили һиссәси аз галмышды, тезликлә гур-тарачагды. Лакин Данијар јенә дә јырғаланды, јаралы ајағы артыг она табе олмурду. О, кисәни јерә бурахма-сајды, индичә жыхылачагды.

— Јүјүр, далдан көмөк елә! — дејә Чәмилә мәнә чы-ғырды вә өзүнү итирмиш һалда голларыны габага узат-ды. Санки бунунла Данијара көмөк етмәк истәди.

Мән тахтанын үстүнә галхдым. Адамларын вә кисә-ләрин арасындан сыхылыб кечәрәк Данијара чатдым. О, дирсәјинин алтындан мәнә бахды. Гаралмыш тәрли алнынын дамарлары галхмышды. Ган долмуш көзләри гәзәблә мәнә зилләнди. Мән кисәдән јапышмаг истәдим.

— Кет! — дејә Данијар хырылтылы, гәзәбли сәслә чығырды вә јолуна давам етди.

Данијар ағыр нәфәс алараг ахсаја-ахсаја ашағы дү-шәндә оун голлары јанына дүшмүшдү. Намы динмәз-сөјләмәз араланыб она јол верди. Гәбуледичи исә өзүнү сахлаја билмәјиб чығырды:

— Чаван оғлан, сән ахмагламысан, нәдир? Мән мө-кәр инсан дејиләм, сәнин бугданы ашағыда бошалтма-ғына ичазә вермәздим? Бу ағырлыгда кисәләри нијә дашыжырсан?

— О мәним өз ишимдир, — дејә Данијар јавашчадан чаваб верди.

О түпүрүб арабаја тәрәф кетди. Биз көзүмүзү гал-дырыб бахмага да чәсарәт етмирдик. Данијарын ахмаг зарафатымыздан белә үрәждән инчимәсинә һәм хәчаләт чәкир, һәм дә она ачығымыз тутурду.

Бүтүн кечәни динмәз-сөјләмәз јол кетдик. Данијар-дан өтрү бу ади бир шејди, буна көрә дә биз баша дүш-мүрдүк ки, о биздән инчимишдир, ја да бу һадисәни ја-дындан чыхармышдыр. Лакин бизим үчүн ағыр иди; вичдан эзабы чәкирдик.

Сәһәри хырманда арабалары жүкләркән Чәмилә о башыбәлалы кисәни көтүрүб, ајағынын алтына гојду вә шаппалады.

— Ал, өзүнә гисмәт олсун! — дејә о, парчаланмыш ки-сәни тәәччүбләнмиш гапанчы гадынын ајагларына тәрәф туллады, — бригадирә де ки, бир дә беләләрини сохуш-дурмасын!

— Нә еләјирсән? Сәнә нә олуб?

— Неч нә!

Ертәси күн Данијар инчиклијини һеч нә илә бүрузә вермәјиб өзүнү чох сакит вә арам апарды, анчаг әввәл-киндән чох ахсајырды, хүсусилә кисәләри дашыдығы за-ман. Көрүнүр ки, дүнән јарасы бәрк ачылмышды. Бу да оун гаршысында күнаһкар олдугумузу һәмишә јады-мыза салырды. Әкәр о бирчә ағыз күлсәјди, раһат олар-дыг вә бунунла да бизим арамыздакы күсүлүлүк унуду-луб кедәрди.

Чәмилә дә өзүнү елә апарырды ки, куја һеч бир шеј олмамышдыр, өзүнү тәкәббүрлү тутуб арабир күлсә дә, һисс еләјирдим ки, бүтүн күнү өзүндә дејилдир.

Биз стансијадан гајыданда чох кеч иди. Данијар га-багда кедирди. Хош кеч иди. Август кечәләринә, онла-рын узат, ејни заманда јахын, һәддиндән артыг парлаг улдузларына ким бәләд дејилдир. Һәр бир улдуз көз деширди. Онлардан, кәнарларыны санки гыров басмыш, башдан-ајаға сојуг шүаларла парылдашан бириси гаран-лыг көјдән садәләвһ бир тәәччүблә јерә бахырды. Биз дәрәнин ичи илә кедирдик вә мән көзләримиз узун мүддәт ондан чәкә билмирдим. Атлар һәвәслә евә јортурдулар, чынғыл чархларын алтында хырчылдајырды. Күләк, чи-чәкләмиш јовшанын ачы ијини, јетишмиш тахылын күчлә-дујулан әтрини өзү илә бәрәбәр кәтирәрәк әтрафа јајыр-ды. Бу, гәтран вә тәрләмиш гошгу аләтләринин ијинә га-рышараг азча адамын башыны һәрләдирди.

Јолун бир тәрәфиндә үстүнү итбурну коллары бас-мыш көлкәли гајалар салланыб дурур, о бири тәрәфиндә исә, ашағыда сөјүдлүк вә говаг пөһрәликләри арасында сусмаг билмәјән Куркуреу чајы ләпәләнирди. Архада, һарада исә көрпүнүн үстүндән курулту илә гатарлар кечиб кедир вә узаглашдыгча чархларын таггыштысыны да узун мүддәт өз архасынча чәкиб апарырды.

Сәриндә кетмәк, атларын җырғаланан белләригә бах-
маг, август кечәсини динләмәк, онун әтрини дулмаг хош
иди! Чәмилә мәнән габагда кедирди. Чиловлары бу-
рахараг әтрафа баха-баха җавашчадан зүмзүмә едирди.
Мән баша дүшүрдүм; бизим сүкутумуз ону дарыхдыр-
мышды. Белә кечәдә сусмаг мүмкүн дежилди, белә кечәдә
адам охумаг истәјирди!

Чәмилә охуду. Бәлкә дә Данијарла олан әввәлки сә-
мимилијимизи кери гајтармаг, онун гаршысындакы кү-
наһкарлыг һиссини өзүндән узаглашдырмаг үчүн оху-
јурду. Онун сәси чинкилтили вә чошгун иди. О, «Сәнә
ипәк җајлыг јелләјәрәм», ја да «Узаг сәфәрдәдир мәним
әзизим» кими ади аил маһныларыны охујурду. Чәмилә
чохла маһны билирди вә онлары елә садәчә вә үрәклә
охујурду ки, гулаг асана ләззәт верирди. Лакин бирдән
о маһныны кәсиб Данијары сәсләди:

— Еј, Данијар, бир шеј охусана! Ахы сән дә бир
чикитсән ја јох?

— Оху, Чәмилә, оху! — дејә Данијар атлары азча
сахлајараг, утанчаглыгла чаваб верди. — Мән сәнә гу-
лаг асырам, ики гулағым вар, икисини дә сатын алмы-
шам!

— Елә билирсән ки, бизим гулағымыз јохдур? Охумаг
истәмирсән, охума, һеч лазым да дејил! — Буну дејиб
Чәмилә тәзәдән охумага башлады.

Онун охумагы Данијардан нә үчүн хаһиш еләдијини
аллаһ билир. Бәлкә дә елә-белә. Бәлкә дә ону сөһбәтә
тутмаг истәјирди? Әслинә бахсан, Чәмилә онунла да-
нышмаг истәјирди. Чүнки бир аз кечдикдән сонра о јенә
Данијары сәсләди.

— Данијар, де көрүм, һеч севмишсәнми? — деди вә
күлдү.

Данијар динмәди. Чәмилә дә сусду.

«О да охумагы хаһиш еләмәјә адам тапды да», — дејә
мән күлүмсүндүм.

Јолла кәсишән чајын јанында атлар налларыны јаш,
күмүшү чај дашларына чырпараг сүр'әтләрини азалт-
дылар. Чај кечидини өтдүкдән сонра Данијар атлары
гамчылады вә көзләнилмәдән донуг, кәлә-көтүр бир сәс-
лә охумага башлады:

Дағларым, мави пәнбә дағларым,
Бабаларымын торпагы, аталарымын мәскәни!

Бирдән онун дили долашды, өскүрдү, сонракы ики
мисраны дәриндән, синәдән кәлән, бир аз да хырылтылыг
сәслә охуду:

Дағларым мави пәнбә дағларым,
Бешијим мәним.

Онун сәси јенә бирдән кәсилди. Санки нәдәнсә гор-
хуб сусду.

Мән онун нечә карыхдығыны тәсәввүр еләјирдим. Ла-
кин онун бу үркәк, гырыг-гырыг охудуғу маһныда нә исә
харигүл'адә бир һәјәчан варды. Сәси дә, көрүнүр, јахшы
иди. Неч инанмаг олмазды ки, охујан Данијардыр.

— Бир көр һа! — дејә мән өзүмү сахлаја билмәдим.

Чәмилә дә өз һәјрәтини билдирди:

— Бәс сән бу вахтадәк һарада идин? Оху, оху, ағыл-
лы-башлы оху!

Габагда ишыг көрүнүрдү. Демәк дәрәдән вадия чы-
хырдыг. Орадан күләк әсирди. Данијар тәзәдән охумага
башлады. Әввәлчә чәкинә-чәкинә башлады, сонра сәси
јаваш-јаваш күчләннб, бүтүн дәрәни бүрүдү, узаг га-
јаларда әкс-сәда верди.

Мәни һәр шејдән әввәл һәјрәтә салан маһнынын өзү-
нүн еһтирас вә арзу илә долу олмасы иди. Мән о заман
да вә инди дә билмирәм, даһа доғрусу тәјин едә билми-
рәм ки, башгасында ән кизли хәјаллары белә чанланды-
ран, бу чүр һәјәчан јарада билән тәкчә бу сәсдирми, ја
да инсан гәлбиндән гопуб кәлән башга, даһа мүһүм бир
шејдир.

Данијарын маһнысыны, һеч олмазса, бир тәһәр охуја
билсәјдим! Бу маһныда демәк олар ки, сөз јохдур. О,
бөјүк инсан гәлбини сөзсүз ачыб кәстәбирди. Бу вахта-
дәк вә бундан сонра да мән һеч заман белә маһны ешит-
мәмишәм. О, нә гырғыз, нә дә газак маһныларына охша-
јырды, онда һәм биринчидән, һәм дә икинчидән нә исә
варды. Данијарын маһнысы һәр ики јахын халгын ән
јахшы маһныларыны өзүндә топламыш вә онлары өзүнә
мәхсус шәкилдә ваһид вә тәкраредилмәз бир маһныда
бирләшдирмишди. Бу, каһ гырғыз дағлары кими јүксә-
лән, каһ да газак чөлләри кими кениш јайылан дағларын
вә чөлләрин маһнысы иди.

Мән динләдикчә һәјрәтә дүшүрдүм. «Данијар көр нә
Данијармыш! Бу кимин ағлына кәләрди?»

Биз артыг чөллә, јумшаг, һамаг јолла кедирдик. Да-

нижарын маһнысы инди даһа кениш жауылыр, жени-жени һавалар гәрибә бир чевикликлә бир-бирини әвәз едирди. О доғруданмы белә чох маһны билир? Она нә олмуш-дур? Елә бил о, бу күнү, бу сааты көзләјирмиш.

Онун адамларда һәјрәт вә истәһза доғуран гәрибә һә-рәкәтләри: хәјалпәрәстлији, јалгызлыға мејли, гарадин-мәзлији бирдән-бирә мәним үчүн ајдын олду. Мән инди баша дүшдүм ки, о нә үчүн бүтүн ахшамлары чыхыб кешикчи тәпәсиндә отурур, нә үчүн кечәләр чајын ғыра-ғында тәк галыр, нә үчүн башгаларынын ешидә билмәди-ји сәсләрә һәмишә гулаг асыр вә нә үчүн бә'зән бирдән-бирә көзләри парылдајыр, адәтән сәксәкәли гашлары нијә дартылыр. О, гәлбән вурғун адам иди. Һәм дә һисс едирдим ки, о садәчә олараг башга бир адама вурулма-мышдыр. Онун мәнәббәти башга, бөјүк мәнәббәт иди. Бу һәјата, торпаға мәнәббәт иди. Бәли, о бу мәнәббәти өзүндә, өз маһнысында кизләтмишди, онула јашајырды. Лагәјд адам, нә чүр сәсә малик олса да бу чүр охуја билмәзди..

Елә бил маһнынын ахырынчы әкс-сәдасы кәсиләндә, онун жени титрәк һәјәчаны мүржүләјән чөлү, санки оја-дырды. Доғма һаванын әзизләдији чөл дә мүғәннисини миннәтдарлығла динләјирди. Бичини көзләјән јетишмиш көј зәмиләр јырғаланыр, сүбһ парылтылары чөлдә ој-нашырды. Дәјирмандақы гочаман пишпишиләрин јар-пағлары хышылдајырды. Чајын о тәрәфиндә тарла дү-шәркәләринин очағлары түстүләнир вә ким исә саһилдә көлкә кими сәссиз аилә тәрәф чапыр, каһ бағларын ара-сында итиб-батыр, каһ да көрүнүрдү. Күләк орадан ал-ма, чичәкләјән сүтүл гарғыдалы әтрини вә гуру тәзәк ијини кәтирди.

Данијар үрәкдән хәјли охуду. Фүсункар август кечә-си сусараг ону динләјирди. Һәтта атлар да бу е'чазкар-лығы позмагдан горхараг чоһдан арамла кетмәјә башла-мышды.

Данијар бирдән маһнысыны лап зил јериндә кәсди вә гыј чәкәрәк атлары дөрднала чапды. Мән күман еләдим ки, Чәмилә дә онун далынча чапачагдыр, она көрә дә һазырлашдым, лакин о һеч гымылданмады да. Башыны чијиннә әјәрәк, нечә отурмушдуса, еләчә дә галды. Елә бил һәлә дә, һарада исә һавада долашан сәсләрә гулаг асырды. Данијар узағлашыб кетди. Биз исә лап аилә-дәк бир кәлмә дә диниб данышмадыг. Бир дә ахы да-

нышмаг лазым иди ми? Ахы һәр шеји һәр заман сөзлә-демәк мүмкүн дејилдир...

О күндән бизим һәјатымызда санки нә исә дәјиш-мишди. Мән инди һәмишә хош бир шеј көзләјирдим. Сә-һәр тездән биз хырманда арабалары жүкләјир, стансијаә кәлир, гајыданбаш јолда Данијарын маһныларына гу-лаг асмаг үчүн стансијадан тез чыхмаға тәләсирдик. Да-нијарын сәси мәним дахлиме чөкмүшдү, мәни аддым-башы тә'ғиб едирди: бу маһны илә мән сәһәрләр јаш, шәһли јончалығлара, чидарланмыш атларын јанына га-чырдым. Күнәш исә күлүмсәјә-күлүмсәјә дағларын ар-хасындан галхараг мәни гаршылајырды. Мән бу сәси гоча хырмансовуранларын совурдуғу гызыл буғданын хәфиғ хышылтысында, чөл әнкинликләриндә сүзән тәнһа чалағанын рәван учушунда ешидирдим. Көрдүјүм вә ешитдијим һәр шеј мәнә Данијарын маһнысыны хатыр-ладырды.

Ахшамлар, дәрә илә кедәндә мәнә елә кәлирди ки, башга бир аләмә гәдәм гојурам. Көзләримни јумараг, Данијара гулаг асдычә ушағлыгдан мәнә таныш олан доғма мәнәзәрәләр көзүмүн габағында чанланырды; каһ зәриф, бозумтул-мави булудларын баһар карваны ала-чығларын үзәриндә дурна гатары кими үзүр, каһ илхы-лар уғултулалан торпагла таппылты илә, кишнәјә-киш-нәјә јәј өрүшләринә кечиб кедир, јаллары вурулмамыш. көзләри гара вәһши атәшлә ојнајән ајғырлар гүрур вә һарынлығла чапараг, мајданларын јанына гачыр, каһ гојун сүрүләри сакит бир ахын кими тәпәләрә јауылыр, каһ гајадан шәләлә гајнајыб гарышараг өз парылтысы илә көз гамашдырыр, каһ чајын архасындақы чөлдә кү-нәш аста-аста чиј пәһрәликләри үзәринә енир вә үфүгүн одлу һашијәси илә чапан тәнһа атлы исә елә бил күнә-шин ардынча кедир, (санки әлини узадан кими күнәшә чатачагды) о да коллуғ вә торанлығда батыб јох олурду.

Чајын архасында узанан Газах дүзү чох кенишдир. О бизим дағлары јанлара басараг сәрт вә тәнһа узаныр. Лакин мүһарибәнин башладығы һәмин унутулмаз јәј чөл санки чана кәлди, ордуја јарарлы ат илхыларынын гопардығы тозанаг онун үзәрини бүрүдү. Чапарлар саға-

сола чапмага башладылар. О бири саһилдә чапан газакын чоғун чобан сәсиҗлә чыгырдығы јадымдадыр:

— Гыргызлар, јәһәрленин, дүшмән кәлмишдир! — О чапа-чапа јолуна давам едәрәк тозанағын, гызмар илғымларын ичиндә көздән итди.

Чөл һамыны ајаға галдырды, бизим илк сүвари алајларымыз сәрт, тәнтәһәли уғулту ичарисиндә дағлар вә дәрәләрлә һәрәкәтә кәлди. Минләрлә үзәнжиләр чинжилдәди, минләрлә чикитләр көзләрини чөлә дикди, габағда ал бајрағлар далғаланырды, архада, атларын дырнағларындан гоһан тозанағын далында арвадларын вә аналарын ачы-ачы ағлашмасы вә хејир-дуалары әршә чыхырды: «Чөл сизә јар олсун, баһадырымыз Манасын руһу сизин көмәјинизә чатсын».

Халғын мұһарибәјә кетдији јердә кәдәрли чыгырлар, јоллар галырды...

Данијар өз маһнысыјла торпағын көзәллијини вә һәҗәһаныны, бүтүн бу аләми көзләримин габағында чанландырды. О, бу маһнылары һарадан өјрәнмишди, кимдән ешитмишди? Мән баша дүшүрдүм ки, јалныз өз торпағына узун илләр үрәкдән һәсрәт галанлар, бу мәһәбәттин изтирабыны чәкәһләр ону белә севә биләрдиләр. О, охујанда мән онун өзүнүн дә балача оғлан икән чөл јолларыјла долашдығыны көрүрдүм. Бәлкә бу вәтән маһнылары елә о заман онун гәлбиндә јаранмышды? Бәлкә дә бунлары мұһарибәһини одлу јолларыјла адымлајанда бәстәләмишди?

Данијары динләјәндә, инсан торпағы белә севдијинә көрә үзү үстә јерә дүшүб ону бир оғул кими гучагламаг истәјирдим. Мән о заман илк дәфә һисс етдим ки, ичәримдә нә исә јени бир дүјғу јаранмышдыр, лакин онун нә олдуғуну һәлә билмирдим, лакин о, јенилмәз бир шејди, о, өзүнү ифадә етмәк ештијачы иди, һәм дә, елә ифадә етмәк ки, дүнјаны тәкчә өзүн көрүб һисс еләмәјәсэн, бәлкә дә өз көрдүкләрини өз дүшүнчә вә дүјғуларыны башгаларына јетирә биләсән, торпағымызын көзәллији һагғында башгаларына Данијарын бачардығы кими илһамла данышасан. Мән намә'лум бир шеј гаршысында горху вә севинчдән донуб галмышдым. Лакин о заман һәлә баша дүшмүрдүм ки, әлимә фырча алмаг лазымдыр.

Мән ушаглыгдан шәкил чәкмәји севирдим. Дәрс китабларының шәкилләринә бахыб чәкирдим вә ушағлар

дејирдиләр ки, «лап өзүдүр ки, вар». Мәктәбдә дивар гәзетимизә шәкилләр чәкиб кәтирәндә мұәллимләр дә мәни тәрифләјирдиләр. Сонра мұһарибә башлады, гардашларым ордуја кетдиләр, мән дә мәктәби бурахдым вә бүтүн јашыдларым кими колхоза ишләмәјә кетдим. Ранкләри вә фырчаны јаддан чыхартдым вә һеч ағлыма кәлмирди ки, бир вахт јенә онлары јада салачағам. Данијарын маһнылары исә гәлбими јериңдән ојнатды. Мән елә бил јухуда идим вә дүнјаја елә һејрәтлә бахырдым ки, санки һәр шеји илк дәфә иди ки көрүрдүм.

Чәмилә дә бирдән елә дәјишди ки! Елә бил, о дирибаш дилли-дилавәр, күлүб-данышан гыз дејилди. Парлағ баһар гүссәси сөнүк бахышларыны бүрүдү. Јолла кедәркән о һәмишә нә һагда исә бәрк дүшүнүрдү. Додағларында һәјәчанлы, хәјали тәбәссүм долашырды. Јалныз өзүнә мә'лум олан јахшы бир шејә сакитчә севинирди. Елә вахтлар олурду ки, кисәни чижинә алыб, намә'лум бир чәсарәтсизлик ичиндә јериндәчә дурухуб галырды, санки гаршысыны курултулу бир сел кәсдији үчүн билмир ону кечсин ја кечмәсин. Данијардан һәмишә јан кәзирди, онун көзләринә баха билмирди.

Бир дәфә хырманда Чәмилә үрәкағрысы илә оһәдеи:

— Бу кимнастјорканы әјниндән бир чыхарсана! Вер јујум.

Чәмилә көјнәји чајда јујуб сәрди вә өзү дә јанында отуруб, овучлары илә ону сәјлә һамарлады, башыны булады вә јенә дә сакит, гүссәли һалда ону һамарламаға башлады.

Бу мүддәтдә Чәмилә јалныз бир дәфә бәркдән гәһгәһә чәкиб күлдү, көзләри әввәлки кими парылдады. Јонча тајасы вурмагдан гајыдан бир дәстә кәнч гадын, гыз вә чикит — кечмиш чәбһәчиләр сәс-күјлә хырмана кәлдиләр. Чикитләр зарафатла јабаларыны көстәриб деди-ләр:

— Еј, бајлар, бугда чөрәјини тәкчә өзүнүз јемәјин! Бизи дә гонаг едим. Еләмәсәниз, чаја төкәчәјик!

— Бизи јаба илә горхуда билмәсәниз! Өз рафигәләрим гонаг еләјә биләрәм, сиз исә өз гејдинизә галын! — дејә Чәмилә һүндүрдән сәсләнди.

— Мәсәлә ки, бу јерә чатды, һамынызы чаја төкәчәјик!

Гызлар вә оғланлар әлбәјаха олдулар. Онлар чығы-

ра-чыгыра вә күлүшә-күлүшә бир-бирләрини суја итәлә-мәјә башладылар.

— Јахасындан жапыш, чәк! — дејә Чәмилә һамыдан бәрк күләрәк, јахасыны һүчүм едәнләрдән тез вә чевикликлә гуртара билирди.

Гәрибә ишди, чикитләр елә бил тәкчә Чәмиләни көрүрдүләр. Һәрә чалышырды ки, ону тутуб өзүнә тәрәф чәксин. Будур, бирдән-бирә үч чаван ону тутуб саһилә кәтирдиләр.

— Өп, јохса чаја саларыг.

— Һә, јырғала!

Чәмилә гәһгәһә чәкәрәк чырпыныр, башыны дала атыб күлә-күлә өз јолдашларыны көмәјә чағырырды. Онлар исә саһилдә һәј-күјлә гачышараг, суја дүшүш ләчәкләрини тутмаға чалышырдылар. Чикитләр гәһгәһә чәкәрәк Чәмиләни суја атыдылар. О, исланмыш сачлары пәрәкәндә һалда судан чыхды. Инди әввәлкиндән даһа көзәл көрүнүрдү. Исланмыш чит палтары бәдәнинә јапышараг, онун јумру, мөһкәм сағрысыны, чаван синәсини ашкара чыхармышды. Чәмилә өзү исә һеч бир шеј сезмир, јырғаланараг күлүрдү. Гызармыш сифәтиндән шырылты илә су сүзүлүрдү.

— Өп! — дејә чикитләр әл чәкмирдиләр.

Чәмилә онлары өпүрдү. Лакин тәзәдән ону суја атырдылар. Сонра јенә исланмыш агыр сачларыны дала атарак күлүрдү.

Кәнчләрин бу әјләнчәсинә хырмандакылар һамы күлүрдү. Гоча хырмансовуранлар күрәкләри бир тәрәфә атарак јашаран көзләрини силир вә онларын гара сифәтләриндәки гырышлар фәрәһлә ишылдајыр, бир анлыға кәнчләшиб чанланырды. Мән бу дәфә Чәмиләни чикитләрдән горумаг һаггында олан гысганчлыг борчуму ундараг үрәкдән күлүрдүм.

Тәкчә Данијар күлмүрдү. Мән тәсадүфән ону көрүб сусдум. О, ајагларыны кениш ачараг, хырманын гырагында тәк-тәнһа дурмушду. Мәнә елә кәлди ки, о, Чәмиләни чикитләрин әлиндән гуртармаг үчүн инди чә јериндән гопуб онлара тәрәф атылачагдыр. О, көзләрини ајырмадан, кәдәрли, һәјәчанлы бахышларла Чәмиләјә бахырды. Бу бахышларда һәм фәрәһ, һәм дә гүссә вар иди. Бәли, онун сәадәти дә, дәрди дә Чәмиләнин көзәл-лијиндә иди. Чикитләр Чәмиләни өзләринә тәрәф чәкиб, һәр бирини ајры-ајры өпмәјә мөчбур едикдә, Данијар

башыны ашағы дикир вә кетмәк үчүн һәрәкәт едирди, анчаг кетмирди.

Бу заман Чәмилә дә ону көрдү. Тез күлмәјини сахлады вә башыны ашағы салды.

— Бәсдир әјләндик! — дејә о бирдән-бирә, һәддини ашмыш чикитләри сахлады.

Ким исә јенә ону гучагламаға чәһд етди.

— Әл чәк! — дејә Чәмилә ону итәләјиб өзүндән аралады, ганрылыб Данијара тәрәф өтәри, күнаһкар бир нәзәр салды вә палтарыны сыхмаг үчүн коллуғларын ичинә гачды.

Онларын мүнәсибәтләриндә һәлә чох шеј мәним үчүн әјдын дејилди вә етираф едирәм ки, бу барәдә дүшүнмәјә дә горхурдум. Лакин Чәмиләнин өзүнүн Данијардан аралы кәзмәсиндән кәдәрләнмәјә башладығыны сездикдә нәдәнсә өзүмү итирирдим. Каш елә әввәлки кими о Данијарла күлүб зарафатлашајды. Буну илә белә, кечәләр аилә дөнәркән вә Данијарын маһныларына гулаг асаркән мәни онлара көрә гәрибә бир фәрәһ бүрүјүрдү.

Дәрәдән кечәркән Чәмилә арабада, чөлә чыхан кими арабадан дүшүб пијада кедирди. Мән дә пијада кедирдим. Белә јахшы иди! Һәм кедирдим, һәм дә гулаг асырдым. Әввәлчә һәрә өз арабасынын јанынча кедирди, лакин ирәлиладикчә, өзүмүз дә билмәдән Данијара јахышлашырдыг. Бизи көрүнемәз бир гүввә она тәрәф чәкир, гаранлыгды онун сифәтини, көзләриндәки ифадәләри көрмәк истәјирдик. Көрәсән бу охујан доғруданмы о адамајовушмаз, гарагабаг Данијардыр!

Мән һәр дәфә көрүрдүм ки, Чәмилә сарсылмыш вә һәјәчанлы һалда әлини агыр-агыр Данијара тәрәф узадыр. О исә буну көрмүрдү, пејсәрини овчуна дајајараг јырғалана-јырғалана һараја исә јухарыја, узаға бахырды. Чәмиләнин әли дә гејри-ихтијари арабанын чағы үстә дүшүрдү. Бу заман о дискенир, әлини тез чәкәрәк дурурду. О, јолун ортасында дајаныб мәјјус, сарсылмыш һалда Данијарын архасынча хејли бахыр вә сонра јолуна давам едирди.

Бәзән мәнә елә кәлирди ки, биз Чәмилә илә бирликдә ејни анлашылмаз бир һиссдән һәјәчана дүшмүшүк. Бу һисс бәлкә дә чохдан бизим гәлбимиздә кизләнмишди, бу күн исә о үзә чыхырды?

Ишләјәндә Чәмилә буну бир тәһәр унудурду, лакин бизим хырманда ләнкидијимиз надир истираһәт дәнгә-

ләрində о, өзүндә олмурду. Хырмансовуранларын јанында вејилләнир, онлара көмәк едәрәк бир нечә күрәк тахылы һүндүрдән совурдудтан сонра бирдән күрәји туллајыб саман тајаларына тәрәф чәкилирди. Бурада, көл-кәдә отурараг, санки тәнһалыгдан горхдуғу үчүн мәни сәсләјирди:

— Кичинә бала, кәл бураја, отураг!

Мән һәмишә көзләјирдим ки, о мәнә нә исә мүһүм бир шеј дејәчәк, нә үчүн нараһат олдуғуну изаһ едәчәкдир. О исә һеч бир шеј демирди. Башымы динмәз-сөјләмәз дининин үстүнә гојур, көзләрини узаглара дикәрәк, чод сачларымы гарышдырыр, титрәк, һәрарәтли бармаглары илә үзүмү мәррибанлыгла охшајырды. Мән ашағыдан јухары она бахырдым, онун һәјәчан вә кәдәрлә долу сифәтиндә елә бил өзүмү көрүрдүм. Ону да нә исә јүзүрдү; ичәрисиндә нә исә топланыр, јетишир, чыхыш јолу ахтарырды. О да бундан горхурду. О, вурулдуғуну һәм демәјә, һәм дә демәјә әзәб чәкирди. Мән дә елә идим: онун Данијары севмәсини һәм истәјир, һәм дә истәмирдим. Ахы, нә олур-олсун, о мәним ата-анамын кәлини, гардашымын арвады иди!

Белә фикирләр анчаг бир анылға мәни араја алырды. Мән онлары өзүмдән говурдум, О заман мәним үчүн әсил ләззәт Чәмиләнин көрпә додаглары кими јарыачыг, һәссас додагларына, көз јашлары илә думанланмыш көзләринә бахмагдан ибарәт иди. О нечә јахшы, нечә көзәл иди, сифәти нечә парлаг вәчд вә еһтирасла парлајырды! О заман мән бүтүн бунлары јалныз көрүр, лакин һамысыны баша дүшүрдүм. Инди дә тез-тез өз-өзүмә суал верирәм: мәһәббәт бәлкә рәссамын, шаирин илһамы кими бир илһамдыр? Чәмиләјә бахаркән истәјирдим ки, чөлә гачыб һүндүрдән чығырараг торпагдан вә сәмадан сорушам ки, мән нә едим, бу ашлашылмаз һәјәчаны, бу ашлашылмаз фәрәһи өзүмдән нечә раф едим. Дејәсән бу дәфә мән бунун чавабыны тапдым.

Биз адәт үзрә стансијадан кәлирдик. Кечә дүшүмүшдү, көјдә улдузлар топа-топа сажрышырды, чөл јатмаға һазырлашырды. Тәкчә Данијарын маһнысы сацитлији позараг, хәфиф гаранлыг ичәрисиндә сәсләнир вә әријирди. Чәмилә илә мән онун архасынча кедирдик.

Бу дәфә Данијара нә олмушду? Онун маһнысында елә хәфиф, тәсирли бир кәдәр вә јалгызлыг варды ки, адамын она үрәји јаныр, боғазы гәһәрләнирди.

Чәмилә башыны әјиб арабанын чағындан мөһкәм тугараг кедирди. Данијар тәзәдән сәсини зилә галдыранда Чәмилә башыны дикәлтди вә кедә-кедә арабаја атылыб Данијарын јанында отурду. О голларыны гојнунда чарпазлајараг, елә бил јериндә донмушду. Мән јанашы кедирдим, азча габаға гачараг јан тәрәфдән онлара бахырдым. Данијар јанында отурмуш Чәмиләни елә бил көрмәјәрәк охујурду. Мән, Чәмиләнин голларынын јанына дүшдүјүнү вә Данијара гысылараг, башыны јавашча онун чјиннә гојдугуну көрдүм. Јорға ат гамчыдан диксиниб, ирәли сычрадығы кими онун да сәси бир анылға титрәди вә јени гүввә илә курлады. О, севки һагғында охујурду.

Мән сарсылмышдым. Чөл санки чичәкләнди, ләпәләнди, гаранлыг чәкилди вә кениш дүзәндә ики севкили көрдүм. Онлар исә мәни дә көрмүрдүләр, елә бил мән бурада һеч јох идим. Мән аддымлајыр вә онларын јер үзәриндә һәр шеји унудараг маһнынын аһәнкинә ујғун биркә јырғаландыгларына бахырдым. Мән онлары таныја билмирдим. Бу, јыпрамыш, јахасы ачылмыш әскәр көјнәји кәјмиш һәмин Данијар иди. Лакин онун көзләри гаранлыгда елә бил од тутуб јанырды. Она гысылыб отуран да мәним Чәмиләм иди, лакин о сакит вә үркәк иди, кирпичләриндә көз јашы ишылдајырды. Бунлар јени, һәлдидән артыг хошбәхт адамлар иди. Мәкәр бу хошбәхтлик дејилдими? Ахы Данијар бүтүн бу илһамверичи маһнылары тамамилә она һәср етмишди, онун үчүн охујурду, онун һагғында охујурду.

Мәни јенә дә һәмишә Данијарын маһныларындан кәлән о ашлашылмаз һәјәчан бүрдү. Бирдән нә истәдијим мәним үчүн ајдын олду. Онларын шәклини чәкмәк истәјирдим.

Мән өз фикирләримдән горхдум. Лакин арзум горхудан күчлү иди. Мән онлары елә бу чүр хошбәхт чәкмәк истәјирдим! Бәли, елә бу чүр, олдуглары кими! Лакин чәкә биләрәмми? Горху вә севинчдән нәфәсим тыханырды. Ширин бир хәјал әләмина гапылмышды. Мән дә хошбәхт идим, чүнки бу чошгун арзунун кәләчәкдә мәним үчүн нә кими чәтинликләр төрәдәчәјиндән хәбәрсиздим. Өз-өзүмә дејирдим ки, торпагы Данијарын көрдүјү кими көрмәк лазымдыр, мән Данијарын маһнысыны рәнкләләрә нәгл едәчәјәм, мәним шәклимдә дә дағлар, чөл, адамлар, отлар, булудлар, чајлар олачагдыр. Мән һәтта о

заман фикирлэширдим ки, рэнклары һарадан тапачагам? Мәктәбдә вермәзләр, чүнки онларын өзләринә лазымдыр! Елә бил бүтүн мәсәлә мәнә бундан ибарәт иди.

Даниярнын маһнысы көзләнилмәдән кәсилди. Чәмилә еһтирасла ону гучаглады вә о дәгигә дә кери сычрайыб бир анлыга дурухду, сонра јана чәкилиб арабадан јерә атылды. Данијар гәтијјәтсиз һалда чиловлары чәкди, атлар дурду, Чәмилә архасыны она чевирәрәк јолда дајанмышды. Сонра башыны кәскин бир һәрәкәтлә јухары галдырды, ганрылыб јандан Данијара бахды вә көз јашларыны боғараг деди:

— Һә, нијә бахырсан?! — Сусду вә сонра ачыглы ачыглы әләвә етди. — Мәнә бахма, јолуна дүзәл! — О өз арабасынын јанына кетди. — Сән нијә көзләрини мәнә зилләмисән? — дејә мәнә дә ачыгланды. — Арабаја әјләш, чиловлары әлине ал! Һә, сиз дә мәнним башыма бәласыныз!

«Она бирдән-бирә нә олду?» — дејә мән атлары говараг тәәччүб едирдим. Анчаг бурада тәәччүблү бир шеј јох иди: онун үчүн чәтин иди, ахы онун гануни әри варды, өзү дә сағ-саламат, һарда исә Саратовда һәрби хәстәханада јатырды. Мән исә гәти олараг һеч бир шеј һаггында фикирләшмәк истәмирдим. Мәнним Чәмиләјә, һәм дә өзүмә ачығым тутурду. Әкәр билсәјдим ки, Данијар даһа охумајачаг вә мән даһа онун сәсини һеч вахт ешитмәјәчәјәм, бәлкә дә Чәмиләјә нифрәт едәрдим.

Елә јорулмушдум ки, бүтүн бәденим сызылдајырды. Тез мәнзил башына чатмаг вә күләшин үстүнә јыхылыб јатмаг истәјирдим. Гаранлыгда јортан атларын белләри јырғаланыр, араба бәрк силкәләнир, чиловлар әлимдән сүрүшүрдү.

Хырманда хамутлары бир тәһәр чыхарыб арабанын алтына атдым вә күләш тајасына јахынлашыб өзүмү үстүнә јыхдым. Данијар бу дәфә өзү атлары отармаға апарды.

Сәһәр јухудан ојанаркән гәлбимдә фәрәһ һисси дујурдум. Мән Чәмилә илә Данијарын шәклини чәкәчәјәм! Көзләримни јумуб Данијарла Чәмиләни чәкәчәјим шәкилдәки кими тәсәввүрүмә чох ајдын кәтирдим. Мәнә елә кәлди ки, индичә әлимә фырча вә рәнк алыб чәкә биләрем.

Мән чаја тәрәф гачдым, јујундум вә чидарланмыш атларын јанына чумдум. Јаш, сојуг јонча јалын ајагла-

рымы бәркдән дөјәчләјиб исладыр, чадар-чадар олмуш дабанларымы далајырды, анчаг бу мәнә хош иди. Мән гачыр вә гача-гача әтрафда баш верән һадисәләри көрүрдүм. Күнәш дағларын далындан галхырды, архын кәнарында тәсәдүфән битмиш күнәбахан күнәшә тәрәф бојланырды. Ағпапаглы кәкрәләр ону мөһкәм араја алсалар да, күнәбахан тәслим олмурду. Өз сары дилләри илә сүбһ шүаларыны онларын әлиндән гапыб алыр, өзүнүн тумла долу зәнбилини дојуздурурду. Архын үстүндәки кечидлә араба чархларынын ачдығы изләрә су долурду. Будур, јасәмән рәнкли адачыг, орада әтирли јарпыз гуршағадак гәлкәмләшдыр. Мән догма торпагла гачырам, башымын үстүндә гарангушлар өгүшәрәк учушурлар. Һә, бу сәһәр күнәшини, бу ағ-мави дағлары, бу шәһли јончаны вә архын ғырағында битмиш бу күнәбаханы чәкмәк үчүн рәнк олсајды!

Хырмана дөнәндә кејфим тамам позулду. Орада Чәмиләни көрдүм. Онун сифәти узанмыш вә гашгабаглы иди. Јәгин ки, кечәни јатмамышды: көзләринин алты кәлкәләнмишди. О, мәнә нә күлүмсүндү вә нә дә бир кәләмә сөз деди. Лакиң бригадир Орозмат көрүнән кими Чәмилә она јахынлашды вә саламлашмадан деди:

— Көтүр, арабаны апар! Мәни һараја истәјирсән кәндәр, анчаг стансијаја даһа кетмәјәчәјәм.

— Чамалтај, сәнә нә олуб, мозалан санчыб нәдир? — дејә Орозмат тәәччүбләнди.

— Мозалан даналарын гујруғу алтында олур! Мәни сорғу-суала тутма. Дедим ки, истәмирәм, гуртарды кетди!

Орозматын сифәтиндән тәбәссүм чәкилди:

— Истәсән дә, истәмәсән дә, тахыл дашымалысан. — О голтуг ағачыны јерә вурду. — Әкәр бир адам сәни инчидибсә де, бу голтугагачы илә онун бојуну сындырарам. Әкәр белә дејилсә, ахмаглыг еләмә: сән әскәрләре тахыл дашыјырсан. Өз әрин дә орададыр, — о дөнүб голтугагачы үстә туллана-туллана кетди.

Чәмилә өзүнү итирди, тамам гызармыш һалда Данијара тәрәф бахды, јавашчадан көксүнү өтүрдү. Данијар ондан бир аз аралы, архасы она тәрәф дурараг, хамутун гајышыны чәкиб бәркидирди. О, сөһбәти башдан-ајаға ешитмишди. Чәмилә әлиндә тутдуғу гамчыны әлләшдирәрәк һәлә бир кејли дурду, сонра әлини һирслә чырпағ өз арабасынын јанына кетди.

Һәм ин күн биз эввэлкинән тез гаятдыг. Данияр бүтүн јол боју атлары говду. Чәмилә тутгун иди, диниб-данышмырды. Мән һеч инанмырдым ки, гаршымда узанан јаныб гаралмыш чөлдүр. Ахы о дүнән тамам башга чүрә иди. Елә бил онун һаггында һағылда ешитмишдим вә дүшүнчәми гапламыш хошбәхтлик мәнзәрәси башымдан һеч чүр чыхмырды. Мәнә елә кәлирди ки, һәјатын эн парлаг парчасыны тутмушам. Ону бүтүн тәфәрруаты илә тасәввүрүмдә чанландырдым вә мәнә дә һәјәчанландыран бу иди. Гапанчыдан бир вәрәг галын кағыз го-пармајынча сакит ола билмәдим. Тез, үрәјим чырпына-чырпына тајанын дагына гачдым вә кағызы јолда хырман созуранлардан чырпышдырдығым һамар күрәјин үстүнә гојдум.

— Аллаһ, сән өзүн көмәк елә! — дејә вахтыјла атам мәнә илк дәфә ата миндирәркән дедији кими пычылдадым вә карандашы кағыз тохундурдум. Бунар, илк чәсарәтсиз чизкиләр иди. Лакин кағызда Даниярын чизкиләри алынанда мән һәр шеји унутдум! Мәнә артыг елә кәлди ки, һәм ин август кечәсинин чөлү кағызга кәчүрүлмүшдүр, мәнә елә кәлди ки, Даниярын маһнысыны ешидирәм, онун өзүнү, башыны дала атмыш, синәси ачыг һалда көрүрәм, она гысылмыш Чәмиләни дә көрүрәм. Бу мәним илк мүстәгил рәсмин иди: бу арабадыр, бу да онлардыр, бу бураһылмыш чиловардыр, гаранлыгда атларын белләри јырғаланыр, даһа сонра чөл башлајыр, узаг улдузлар көрүнүр.

Мән елә алу дәликлә чәкирдим ки, әтрафымда һеч бир шеј көрмүрдүм. Кимин исә сәси башымын үстүндә ешилдикдә ајылдым.

— Сәнә нә олуб, карсан?

Бу, Чәмилә иди. Мән өзүмү итириб гызардым, шәкли кизләтмәјә мачал тапмадым.

— Арабалар чоҗдан јүкләниб. Бир саатдыр ки, чығырырыг, ешитмирсән! Бурда нә еләјирсән? Бәс бу нәдир? — дејә шәкли көрүб сорушду. — һм! — Чәмилә чинләрини һирслә чәкди.

Мән јерә кирмәјә һазырдым. Чәмилә шәклә һәјли мүддәт бахдыдан сонра кәдәрли, јашлы көзләрини галдырыб јавашчадан деди:

— Кичинә бала, буну вер мәнә... Ону јадикар кими сахлајачагам...—О, шәкли икигат бүкүб гојнунда кизләтди.

Биз артыг јола чыхмышдыг, мән исә һәлә дә өзүмә кәлә билмирдим. Елә бил бүтүн бунлар јухуда олмушду. һеч инанмырдым ки, көрдүкләрини шәкилдә охшада билмишәм. Анчаг, гәлбимин дәринлијиндә садәләвһ бир тәнтәнә, һәтта гүрүр, бир-бириндән өткәм, бир-бириндән чазибәдар хәјаллар өзүнү көстәрир вә башымы кичәләндирирди. Артыг чохла мухтәлиф шәкилләр чәкмәк истәјирдим, лакин карандашла дејил, рәнкләрлә, бојаларла. Чох сүр'әтлә кетмәјимизә дә һеч әһәмијјәт вермирдим. Данияр атлары сүр'әтлә говурду. Чәмилә дә ондан кери галмырды. О, әтрафына бахынараг, һәр дән нәдәнсә тә'сирли вә күнаһкарчасына күлүмсәјирди. Мән дә күлүмсәјирдим: демәк онун Даниярла мәнә даһа һирси тутмурду вә хаһиш еләсәјди, Данияр бу күн дә охујарды...

Стансијаја эввэлкинән хәјли габаг чатдыг, аммә атлар башдан-ајага көпүк ичиндә иди. Данияр чатар-чатмаз кисәләри дашымага башлады. Онун һараја тәләсдијини вә она нә үз вердијини баша дүшмәк чәтин иди. Јанымыздан гатарлар өтүб кечәндә о далғын бахышлары илә узун мүддәт онларын дагында бахырды. Чәмилә дә онун бахдығы тәрәфә бахыр, санки онун фикриндән нәләр кечдијини өјрәнмәјә чалышырды.

— Бураја кәл, нал лахлајыб, көмәк елә чыхардаг, — дејә о, Данияры сәсләди.

Данияр ики дизи арасында сахладығы атын дырнағындан налы чыхарыб белини дүзәлдәндә Чәмилә онун көзләри ичинә бахараг јавашчадан деди:

— Сәнә нә олуб, јохса баша дүшмүрсән?.. Јохса дүнјада тәк мәнәм?..

Данияр үзүнү динмәзчә јана чевирди.

— Сән елә билирсән ки, мәним үчүн асандыр? — Чәмилә көксүнү өтүрдү.

Даниярын гашлары титрәди. Чәмиләјә мәнәббәт вә кәдәрлә бахараг нә исә деди. Лакин о елә јавашчадан деди ки, мән ешидә билмәдим, сонра сүр'әтли аддымларла, һәтта нәдәнсә разы һалда өз арабасына тәрәф кетди. О кәдә-кәдә әлиндә тутдуғу налы сығаллајырды. Мән она бахыб, баша дүшмүрдүм ки, Чәмиләнин сөзләри она нә чүр тәскинлик верә биләрди. Әкәр бириси дәриндән аһ чәкиб: «Сән елә билирсән ки, мәним үчүн асандыр», дејибсә, бурада нә тәскинлик ола биләр.

Биз арабалары бошалдыб кетмәк истәјирдик ки,

эжиндә эзик шинел, чийниндә чанта олан арыг, жаралы бир эскәр һәјәтә дахил олду. Бундан бир нечә дәгигә габаг стансијада бир гатар дурмушду. Эскәр атрафына бахыныб чыгырды:

— Бурада Куркуреу аилиндән адам вармы?

Мән онун ким олачагыны фикирләшәрәк чаваб вердим:

— Мән Куркуреуданам.

— Сән кимләрдәнсэн, гардаш? — дејә эскәр мәнә тәрәф кәлмәк истәјирди ки, Чәмиләни көрүб тәәччүб вә фәрәһлә күлүмсүндү.

— Кәрим, сәнсэн? — дејә Чәмилә сәсләнди.

Эскәр она тәрәф јүјүрүб ики эли илә Чәмиләниң аилини сыхды.

— Чәмилә, бачым!

Мәлум олду ки, о, Чәмиләниң јерлисидир.

— Лап јеринә дүшдү! Елә бил үрәјимә дамыбмыш, јолуму бурадан салдым. — О һәјәчанла данышырды. — Бирбаша Садыгын јанындан кәлирәм. Госпиталда бир јердә јатырдыг. Аллаһ гојса, бир-ики аја о да гајыдар. Ондан ајрыланда дедим ки, арвадына мәктуб јаз, апарым... Будур, ал, сағ-саламат кәтирмишәм. — Кәрим Чәмиләјә үчбучаг бир мәктуб узатды.

Чәмилә мәктубу алыб гызарды, сонра ағарды вә еһтијатла көзүчү Данијара бахды. Данијар о заман хырманда олдуғу кими ајагларыны аралы гојараг арабасынын јанында тәк-тәһна дурмушду. О, үмидсизликлә долу көзләрини Чәмиләјә зилләмишди.

Бу заман һәр тәрәфдән адамлар төкүлүшүб кәлди, дәрһал эскәрин таныш вә гоһумлары тапылды, сорғусуал башланды. Чәмилә мәктуб үчүн эскәрә миннәтдарлыг етмәјә мачал тапмамышды ки, Данијарын арабасы онун јанындан курулту илә өтүб кечди, сүр'әтлә һәјәтдән чыхды вә чала-чухурла силкәләнә-силкәләнә јолда тозанаг гопарды.

— О дәли олуб, нәдир! — дејә онун далынча чыгырдылар.

Эскәри һараја исә дартыг апармышдылар. Чәмилә илә мән һәлә дә һәјәтин ортасында дуруб, узаглашан тоз булудларына бахырдыг.

— Кедәк, чене, — дедим.

— Сән кет, мәни тәк бурах, — дејә Чәмилә кәдәрлә чаваб верди.

Беләликлә, бүтүн бу мүддәт әрзиндә биз илк дәфә олараг јолу ајры-ајрылыгта кетдик. Боғанаг бүркү гурумуш додагларымы јандырырды. Бүтүн күн әрзиндә гызыб ағаппаг олмуш јаныг, чадар торпаг, инди, санки сојујараг шор бозарты илә өртүлүрдү. Гүрубда гәрарсыз, формасыз күнәш елә бу чүр шор ағымтыл илғым ичәрсиндә ләпәләнирди. Орада, тутгун үфүгүн үстүндә нарынчы-гырмызы туфан булудлары топлашырды. Исти јел шиддәтлә әсәрәк атларын сифәтләрини ағ әрплә өртүр, јалларыны дарајараг кечир, тәпәләрдәки јовшан колларыны әсдирирди.

«Јохса, јағыш јағачаг?» — дејә фикирләшдим.

Өзүмү евсиз-ешиксиз һисс едирдим, чанымы һәјәчан бүрүмүшдү. Һәмишә аддымла кетмәјә чәнд едән атлары гамчылајырдым. Узунајаг арыг доваглар һәјәчанла һараја исә јарғана тәрәф гачырдылар. Сәһра пытрагынын саралмыш јарпаглары јола сәпәләнмишди. Биздә сәһра пытрагы олмур. Күләк онлары газах торпаглары тәрәфдән кәтирмишди. Күнәш батырды. Әтрафда һеч кәс јохду. Јалһыз бүтүн күнү јорулуб әлдән дүшмүш чөл иди.

Мән хырмана кәләндә һава артыг гаралмышды. Сакитликиди. Күләк јохду. Данијары сәсләдим.

— О, чаја кетди, — дејә кешикчи чаваб верди. — Көрүрсән нә бүркүдүр, һамы евинә дағылышыб. Күләксиз хырманда нә еләмәк олар!

Атлары отламаға бурахдым, өзүм исә чаја тәрәф кетдим. Мән Данијарын севдији сылдырымын үстүндәки јери таныјырдым.

О, башыны дизләринә тәрәф әјәрәк, белини бүкүб отурмуш вә сылдырымын алтында чаглајан чаја гулаг асырды. Мән јахынлашыб ону гучагламаг вә она јахшы бир сөз демәк истәјирдим. Лакин нә дејә биләрдим? Бир аз кәнарда дуруб кери дөндүм. Сонра узун мүддәт күләшин үстүндә узанараг гара булудларла өртүлән сәмаја бахыр вә фикирләширдим: «Һәјәт нә үчүн белә анлашылмаз вә мүрәккәбдир?»

Чәмилә исә һәлә дә гајытмамышды. О, һараја кедә биләрди? Мән бәрк јорулмушдум, анчаг јухум кәлмирди. Узагларда, дағларын үзәриндә, гара булудларын дәринликләриндә шимшәк чахырды.

Данијар кәләндә мән һәлә јатмамышдым. О, һәр-дәнбир јола бахараг, бош-бошуна хырманда кәзишди.

Сонра тажанын далында, мөним жанымдача күлөшин үс-түнө узанды. «О даһа аилдө галмаз. Лакин һараја кедө билөр? Тәк-тәнһа, евсиз-ешиксиз кимө лазымдыр?» Бир аз сонра јухунун ичиндөн ағыр-ағыр жахынлашан арабанын сәсини ешитдим. Дејәсэн, Чәмилә иди...

Нә гәдәр јатдығымы билмирдим. Лакин бирдән лап гулағымын дибиндә киминсә аддымлары күләш үстүн-дө хышылдады. Санки јаш бир ганад јавашча чижимә тохунду. Көзләрим ачдым, Чәмилә иди. О, чајдан кәлирди. Сәрин, јаш палтарынын сујуну сыхмышды. О, ајаг сахлады, әтрафына нараһат һалда бахынды вә Данијарын јанында јерә отурду.

— Данијар, мән кәлдим, өзүм кәлдим, — сакитчә деди.

Әтраф сүжүт ичиндә иди, шимшәк сәссизчә ашағы шығыды.

— Инчидин? Чох инчидин, һә?

Јенә сакитликди, јалныз, алты јујулмуш торпаг хәфиф бир шаппылты илә чаја дүшдү.

— Мәкәр мән күнаһкарам? Сән дә күнаһкар дејил-сэн...

Узагларда, дағларын үзәриндә көј курулдады. Шимшәк Чәмиләни јан тәрәфдән ишыгландырды. О дөнүб архасына бахды вә Данијара гысылды. Чијинләри Данијарын әлләри алтында атылыб дүшүрдү. О, күлөшин үстүндә Данијарла јанашы узанды.

Јандырычы күләк чөлдән әсәрәк, күләши буруб со-вурду, хырманын ғырағындакы лахламыш алачығы дө-јәчләди вә фырфыра кими јолда вурнухду. Гара булд-ларда тәзәдән мави шуалар көрүндү вә башымыз үстүн-дә көј шаггылты илә курулдады. Һәм дәһшәтли вә һәм дә фәрәһли иди — ахырынчы јај туфаны башлајырды.

— Сән елә билирдин ки, мән сәни она дәјишәрәм? — дејә Чәмилә һәрарәтлә пычылдајырды. — Јох еј, јох! О һеч вахт мәни севмәмишдир. Бирчә салам көндәрир, о да мәктубун лап ахырында. онун кечикмиш мәһәббәти мәнә лазым дејил! Гој нә дејирләр десинләр! Мөним әзиним, кимсәсизим, сәни һеч кәсә вермәрәм! Мән сәни чо-дан сеvirдим. Сәни танымадыгда да сеvir, сәни көзлә-јирдим вә елә бил сән дә билирдин ки, көзләјирәм, кәл-дин!

Мави шимшәкләр бир-биринин далынча чаҳараг, сылдырымын алтында чаја санчылырды. Күлөшин үс-

түнә дүшән чәпәки сојуг јағыш дамчылары хышылдады.

— Чәмиләм, Чамалтај! — дејә Данијар пычылдајыр-ды. О, Чәмиләни ән инчә газәх вә ғырғыз адлары илә чағырырды. Узуну мәнә чеvir, гој көзләринә тамаша едим!

Туфан башлады.

Алачыгдан голмуш кечә вурулмуш гуш кими ганад-ларыны чаһараг һавада чырпынырды. Јағыш елә бил, јери өпүрмүш кими шиддәтлә төкмәјә башлады, ашағы-дан күләк дә дөјәчләјирди. Илдырым чәиәкинә һәрәкәт едәрәк бүтүн сәманы дәһшәтлә бүрүдү. Баһарда ачан ғызыл занбаглар тәк дағларда шимшәјин парлаг ишыл-тылары јаныб сөндү. Сылдырым дәрәдә күләк гәзәблә уғулдајырды.

Јағыш төкүрдү, мән исә күлөшин ичинә кириб узан-мышдым вә һисс едирдим ки, әлимин алтындакы үрәјим нечә чырпыныр. Мән хошбәхт идим. Мәндә елә бир һисс јаранмышды ки, куја хәстәликдән сонра илк дәфәдир күнәшә бахырам. Јағыш да, илдырымын ишығы да кү-ләшин алтында кизләндијим јерә нүфуз едирди. Анчаг мөним үчүн хош иди, јатыр, күлүмсәјир вә баша дүш-мүрдүм ки, бу сәсләр Данијарла Чәмиләни пычылты-ларыдыр, ја да кәсэн јағыш күләши хышылдадыр.

Бундан белә јағышлар башлајачаг, тезликлә пајыз кирәчәкдир. Һавадан артыг, јовшан вә исланмыш күлә-шин рүтубәтли ији кәлирди. Пајызда бизи нәләр көзлә-јир? Бу барәдә нәдәнсә дүшүнмүрдүм.

Һәмийн пајыз ики иллик тәнәффүсдән сонра мән јени-дән мәктәбә кетдим. Дәрсдән сонра тез-тез чаја, сыл-дырымын үстүнә кәлир вә инди бош олан әввәлки хыр-манын јанында отурурдүм. Бурада мән шакирд рәнкләри илә өзүмүн илк етүдләрим чәкдим. Һәтта о заманкы анлајышыма көрә һамысы мүвәффәғијәтли олмурду.

«Рәнкләр јарамыр! Әкәр әсил рәнкләрим олсајды!» — О рәнкләрин нечә олачағыны тәсәввүр едә билмәсәм дә бу сөзләри өз-өзүмә дејирдим.

Јалныз хејли сонра гуршун тјубикләрдә олан әсил јағлы бојалар көрмәк мәнә мүјәссәр олду.

Рәнк рәнқдир, анчаг, һәр һалда, дејәсэн, мүәллимләр һағлы иди; рәнклә ишләмәји өјрәнмәк лазымды. Лакин тәһсил һағгында һеч дүшүнә дә билмәздим. Гардашларымдан һеч бир хәбәр алмајанда, анам мәни, өзүңүн јеканә оғлуну, «ики аиләнин чикитини вә аилә доланды-

раныны» неч чүр бурахмазды. Бу нагда мән бир сөз демәжә дә чәсарәт етмирдим. Пајыз исә тәрсликдән елә көзәл иди ки, рәнки әлиһә ал чәк!

Сојуг Куркуреу дајазлашмышды. Ашырымлардакы чылпаг гајалары түнд-јашыл вә нарынчы рәнкли јосун басмышды. Илк сојуглардан чылпаг, зәриф сөјүд пәһрәлији гызармышды, лакин көрпә говаглар исә һәлә сары, мөһкәм јарпагларыны төкмәшишди.

Илхычыларын јағышла јујулмуш һисли алачыглары чајлагда саралмыш хоралыгда гаралырды, алачыгларын төпәсиндән көјә чалан әтириди түстү бурула-бурула галхырды. Гывраг ајғырлар пајызсајағы, учадан кишнә-јирдиләр, мадјанлар дағылышмышды вә инди артыг балларын өзүнәдәк онлары илхыда сахламаг асан дејилди. Дағдан гајыдан мал-гара сүрү илә көвшәнләрдә долашырды. Бозаран көмкөј чөлү тапданмыш чығырлар ениһә-узунуна кәсмишди.

Бир аздан сәһра күләји әсди, көјүн үзү тутулду, гарын чарчылары олан сојуг јағышлар төкдү. Бир дәфә муләјим бир күндә чаја кетдим. Чајын дајазлашдығы јердә дағ үвәзинин гырмызы колу үзүмә күлүмсәјирди. Мән дајаз јерин јахынлығында, сөјүдлүкдә отурдум. Ахшам дүшүрдү. Бирдән ики адам көрдүм, һәр шејдән мә'лум иди ки, онлар чајы дајаз јердән кечмишдиләр. Бунлар Данијар вә Чәмилә иди. Мән көзләrimi онларын сәрт вә һәјәчанлы сифәтләриндән чәкә билмирдим. Чијиндә чантасы олан Данијар тәләсик аддымлајырды, јахасы ачыг олан шинелинин етәкләри нимдаш чәкмәләринин кирза боғазлыгларына дәјиб шаппыдајырды. Чәмиләнин башына бағладығы ағ јајлыг бојнуна дүшүшүдү, әјиннә ән јахшы күллү палтарыны кејмишди. (бу палтарла о, базарда өзүнү чәкиб кәзмәји севәрди). Палтарынын үстүндән миләмил мөхмәрдән тикилмиш сырыглы жакет варды. Бир әлиндә кичик бағлама тутмушду, о бири әли илә исә Данијарын чантасынын учундан јапышмышды. Онлар кедә-кедә нә нагда исә данышырдылар.

Будур онлар чығырла, чиј коллуглары илә кениш дәрәдән кечиб кетдиләр. Мән онларын архасынча баһараг, нә едәчәјими билмирдим. Бәлкә онлары сәсләјим? Лакин дилим, елә бил, гурујуб дамағыма јапышмышды.

Ахырынчы гырмызы шүалар дағлар бојунча сүр'әтлә етән ала булулларын үзәри илә сүрүшдү вә гаранлыг

дәрһал чөкмәјә башлады. Данијарла Чәмилә архаларына бахмадан јарымстансијаја кедирдиләр. Онларын башлары чиј пәһрәликләри ичәрисиндә бир-ики дәфә дә көрүндү вә сонра көздән итди.

— Чәми-лә! — дејә мән бүтүн күчүмлә чығырдым.

«А-а-а» — сәсим кедиб чатмајараг әкс-сәда верди.

— Чәми-лә-ә! — дејә мән бир дә чығырдым вә өзүм дә билмәдән чајын ичи илә онларын далынча гачмаға башладым.

Буз кими сојуг су үзүмә сычрајырды, палтарым исланмышды, мән исә ағына-бозуна бахмадан јујүрдүм. Бирдән ајағым нәјә исә илишди, кумбулту илә јерә кәлдим. Башымы галдырмадан узанмышдым вә көз јашларым үзүмү ислатмышды. Гаранлыг елә бил чијинләримә чөкмүшдү. Чијин еластик будаглары инчә-инчә, кәдәр-лә сәсләнирди.

— Чәмилә! Чәмилә! — дејә мән көз јашлары ичиндә боғулараг һычгырырдым.

Мән ән әзиз вә јахын адамларымдан ајрылырдым. Јалын инди, торпағын үстүндә узаныб галаркән баша дүшүм ки, Чәмиләни севирәм. Бәли, бу мәним илк ушаглыг мәнәббәтим иди.

Башымы јаш дирсәјимин үстүнә гојараг хејли узандым. Мән нәинки Чәмилә илә Данијардан, өз ушаглыгымдан да ајрылырдым.

Гаранлыгда евә чатанда һәјәтдә чакнашма варды, үзәнкиләр чинкилдәјирди, ким исә атлары јәһәрләјирди, сәрхош Осман исә атын үстүндә јырғаланараг вар күчү илә чығырырды:

— Бу азымы, начинс ити анлдән чоһдан говмаг лазым иди. Бүтүн нәсли биабыр еләди! Әкәр әлимә дүшсә елә орада өлдүрәчәјәм. Гој муһакимә еләсинләр. Мән јол вермәрәм ки, һәр сәфил кәлиб бизим арвадлары апарсын. Һајды, чикитләр, јәһәр үстүнә. Неч јерә гачыб гуртара билмәз, стансијада она чатарыг!

Бәдәними титрәтмә бүрүдү. Онлар һараја чапаглар? Лакин онларын бөјүк јолла јарымстансијаја дејил, стансијаја чапдыгларыны јәгин етдикдән сонра кизлинчә евә кечдим вә көз јашларымы кизләтмәк үчүн башдан-ајаға атамын күркүнә бүрүндүм.

Анлдә һәрә бир сөз дејирди. Арвадлар бир-биринин сөзүнү кәсәрәк, Чәмиләни тәгсирләндирирдиләр:

— Ахмагдыр. Белә бир аиләдән кедиб, өз сәадәтини тапдајыб.

— Бир сорушан јохдур ки, онун нәјинә ашиг олуб? Вур-тут бир шинели вар, бир дә јыртыг чәкмәләри!

— Әлбәттә, нәји вар ки! Әсил-нәчабәти олмајан сә-фил, авара бир адамдыр, әјниндә нә варса, елә одур. Зәрәри јохдур, бизим кезәл бир вахт өзүнә кәләчәк, анчаг о заман иш-ишдән кечмиш олачагдыр.

— Мәсәлә дә елә орасындадыр! Бир әр кими, евдар бир киши кими Садығын нәји писдир? Аилдә биринчи чикитдир!

— Бәс гајынанасы? Белә гајынанә һәр адама гисмәт олмур! Белә бајбичәдән һеч јердә тапмаг олмаз! Сәфәһ гыз һеч нәјин үстүндә өзүнү мәнв етди!

Бәлкә дә тәкчә мән Чәмиләни, өз кечмиш ченеми мә-зәммәт етмирдим. Нә олсун ки, Данијарын шинели көһ-нә, ајаггабылары јыртыгдыр, ахы мән билирдим ки, мәнвәви чәһәздән о бизим һамымыздан зәнкинди. Јох, һеч инанмырдым ки, Чәмилә бәдбәхт олачагдыр. Јалныз анама јазығым кәлирди. Мәнә елә кәлирди ки, Чәмилә илә бирликдә онун гүввәси дә кетмишдир. Ону кәдәр бүрүмүш, рәнки-руһу гачмышды. Инди баша дүшдүјүм кими, о бә'зән һәјатын көһнә гајда-ганунлары белә аман-сызчасына позмасы илә барыша билмирди. Әкәр гочамаһ бир ағачы туфан көкүндән чыхарыб атырса, о бир даһа дикәлмәз. Әввәлләр аһам ијнәни сапламағы һеч кәсдән хаһиш етмәзди: шә'нинә сығышмазды. Анчаг бир дәфә мәктәбдән гајыдаркән аһамын әлләринин әсдијини көр-дүм, о ијнәнин дешијини көрмәдији үчүн ағлајырды.

— Ијнәни сапла! — дејә мәндән хаһиш етди вә көксү-нү дәриндән өтүрдү. — Чәмилә мәнв олачаг... Еһ, о аилә-дә јахшы евдар гадын олачагды! Кетди... Уз дөндәрди... Ахы нијә кетди? Биздә мәкәр онун үчүн пис кечирди?..

Мән аһамы гучаглајыб ону сацитләшдирмәк истәјир-дим, она данышмаг истәјирдим ки, Данијар нечә адам-дыр. Анчаг үрәк еләмәдим. Бунунла ону бүтүн һәјаты боју тәһгир етмиш олардым.

Бунунла белә мәним бу әһвалатдакы күнаһсыз иш-тиракым бир сирр олараг галмады...

Чох кечмәди ки, Садыг гајытды. Әлбәттә, о эзаб чә-кирди. Бунунла белә сәрхош оlanda Османә дејирди:

— Кедибсә гој кетсин. Бир јердә кәбәриб галачагдыр.

Бизим зәманәдә арвад чох тапмаг олар. Һәтта зәррин сачлы гадынлар белә готур бир оғлана дәјмәз.

— Лап доғрудур! — дејә Осман чаваб верирди. — Бир шејә тәәссүф едирәм ки, о әлимә дүшмәди, елә орадача өлдүрүб ишини битирәдим. Чәмиләни исә сачларындан атын гујругуна бағлардым. Онлар ја чәнуба памбыг јыг-маға кедибләр, ја да газакларын јанына гачыблар, о сә-филләјә өјрәшмишдир. Анчаг һеч баша дүшмүрәм ки, бу нечә олду. Һеч кәсин хәбәри јохду вә һеч кәсин дә ағлына кәлмәзди. Бүтүн бунлары о алчаг Чәмилә өзү дүзәлдиб! О бир әлимә дүшәди!..

Бу сөзләри ешидәркән Османә демәк истәјирдим ки, от бичининдә сәнин дәрсини нечә вердијини јадыннан чыхара билмирсән. Алчағын бири алчаг!

Бир дәфә елдә отуруб мәктәб дивар гәзети үчүн нә исә әкирдим. Аһам собанын јанында әлләширди. Бир-дән Садыг ичәри атылды. Рәнки ағаппаг ағармыш, көз-ләри гәзәблә гыјылмышды. О үстүмә чумуб әлиндәки вәрәги көзләримин габағына тутду.

— Буну сән чәкмисән?

Мәтәтәл галдым. Бу мәним илк рәомим иди. Данијар вә Чәмилә чанлы адам кими мәнә бахырдылар.

— Мән чәкмишәм.

— Бу кимдир? — дејә о, бармағыны кағызын үстүнә гојду.

— Данијар!

— Хаин! — дејә Садыг үстүмә чығырды.

О, шәкли парча-парча доғрајыб төкдү вә гапыны шид-дәтлә чырпыб келди.

Хәјли чакән үзүчү сүкутдан сонра аһам сорушду:

— Сән билирдин?

— Бәли, билирдим.

О, собаја сөјкәнәрәк, мәнә елә мәзәммәт вә һејрәтлә бахырды ки! Мән она: «Онлары јенә дә чәкәчәјәм!» — дедикдә, о, кәдәрли вә тагәтсиз һалда башыны булады.

Мән дөшәмәјә сәпәләнмиш кағыз парчаларына баха-раг һирсимдән боғулурдум. Гој мәнни хаин адландырсып-лар. Кимә хәјанәт етмишәм? Аиләмә? Нәслимизә? Лакин мән һәгигәтә, һәјат һәгигәтинә, бу ики адамын һәгигәти-нә хәјанәт етмәмишәм! Мән һеч кәсә бу һагда дејә бил-мәздим, десәјдим, һәтта аһам да мәнни баша дүшмәзди.

Көзләримин габағында һәр шеј бир-биринә гарыш-мышды. Кағыз парчалары елә бил чапылар кими дөшә-

мөнин үстүндө һәрлөнирди. Хатиримдә Данијарла Чәми-
лөнин шәкилдән мәнә бахдыглары һәмнин ан чанланды,
мәнә елә кәлди ки, Данијарын һәмнин август кечәсиндә
охудуғу маһныны ешидирәм. Онларын аилдән кетмөләри-
ни хатырладым. Мән дә онлар кими јола, сәадәт далынча
ағыр јола чәсарәт вә инамла чыхмағ истәјирдим.

— Мән охумаға кедәчәјәм... Атама дејәчәјәм. Рәссам
олмағ истәјирәм! — дејә мән гәтијјәтлә анама дедим.

Мән архајын идим ки, о мәни данлајачағ, чәбһәдә
һәлак олмуш гардашларымы хатырлајыб ағлајачағдыр.
Лакин тәәччүблүдүр ки, ағламады. Јалһыз кәдәрли һал-
да сакитчә деди:

— Кет... Сиз ләләкләнмишсиниз вә өзүнүзә кәрә дә
ганад чалырсыһыз... һарадан биләк, узағамы учачағсы-
һыз? Бәлкә дә сиз һағлысыһыз. Кет... Бәлкә орада фик-
рини дәјишдин. Шәкил чәкмәк, рәһкләмәк бир сәнәт
дејил... Охујарсан кәрәрсән... Өз евини дә јаддан чы-
харма.

О вахтдан Кичик ев биздән ајрылды. Чох кечмәди ки,
мән дә охумаға кетдим.

Бүтүн әһвалат да бундан ибарәтдир.

Рәссамлығ мәктәбиндән сонра мәни академияја көн-
дәрдикдә өз диплом ишими тәгдим етдим. Бу чоһдан бәри
һағһында дүшүндүјүм табло иди.

Бу шәкилдә Данијарла Чәмиләни танымағ чәтин де-
јилди. Онлар пајызлы, чөл јолу илә кедирдиләр. Гаршы-
ларында кениш, парлағ мәнзәрә ачылмышды.

Гој мәним әсәрим мүкәммәл олмасын, сәнәткарлығ
бирдән-бирә кәлмир, лакин о мәним үчүн чоһ гијмәтли-
дир, о мәним илк шуурлу јарадычылығ тәлашымдыр.

Инди дә мүвәффәгијјәтсиз әсәрләрим олур, елә ағыр
дәгигәләрим олур ки, өзүмә инамы итирирәм. О заман
мәнә доғма олан бу шәкил, Данијар вә Чәмилә мәни өзү-
нә чәлб едир. Онлара узун мүддәт бахыр вә һәр дәфә
онларла сөһбәт едирәм.

Инди сиз һарадасыһыз, һансы јолларла аддымлајыр-
сыһыз? Инди бизим дүзләрдә чоһлу тәзә јоллар вардыр.
Бу јоллар бүтүн Газахыстаны долашыр, Алтаја вә Си-
бирәдәк узаныр. Бурада чоһлу гочағ инсанлар чалышыр.
Бәлкә сиз дә о өлкәләрә кедиб чыхмышсыһыз! Сән, Чә-
миләм, архана баһмадан кениш чөллә кетдин. Бәлкә сән
јорулмусан, бәлкә өзүнә инамы итирмишсән? Данијара
сығын! Гој о севки һағһында, торпағ һағһында, һәјат

һағһындакы маһнысыны сәнә охусун. Гој чөлләр рәһкдән-
рәһкә дүшсүн, далғалансын! Гој о август кечәси јадына
дүшсүн! Кет, Чәмилә, пешман олма, сән өз чәтин сәа-
дәтини тапмысан!

Мән онлара бахыр вә Данијарын сәсини ешидирәм. О
мәни јола—сәфәрә чағырыр, демәк јығырмағ вахтыдыр.
Мән чөллә өз аилмә кедәчәјәм, мән орада јени рәһкләр
тапачағам.

Гој јахдығым һәр бир рәһкдә Данијарын маһнысы
сәсләнсин! Гој јахдығым һәр бир рәһкдә Чәмиләнин үрә-
ји вурсун!

ГЫРМЫЗЫ ЈАЛЫГЛЫ
ГОВАҒЫМ МӘНИМ

Пролог әвезине

Мән журналистәм. Буна көрә дә тез-тез Тјан-Шанг кетмәли олурам. Бир дөфә јазда вилајәт мәркәзи Нарында олдуғум заман, мәни тә'чили олараг редаксияја чағырдылар. Иш елә кәтирди ки, мән автостансияја кәләндә автобус артыг бир нечә дәгигә иди кетмишди. Нөвбәти автобусу азы беш саат көзләмәк лазым иди. Башга чарәм галмамышды, кәрәк чалышајдым дүшмә машина минәм. Мән шәһәрин кәнарындакы шосе јолуна кетдим.

Јолун дөнәчәјиндәки бензин колонкасынын гаршысында бир јүк машины дајанмышды. Шофер индичә бензин көтүрмүшду, бензин бакынын гапағыны буруб баглајырды. Мән севиндим. Кабинанын шүшәсиндә бејнәлхалг рејсләр нишанәси «SU»—Совет Иттифагы јазылмышды. Демәли, машин Чиндән кәлиб Рыбачејә, харичи нәглијат идарәсинин автомобил базасына кедир. Орадан исә һәр вахт Фрунзејә кетмәк олар.

— Сиз инди јола дүшүрсүнүз? Зәһмәт олмаса, мәни дә Рыбачејә апарын! — дејә мән шофердән хаһиш етдим.

О ганрылыб, чијиндән мәнә чәпәки бахды вә гәддини дүзәлдиб сакитчә деди:

— Јох, агај, апара билмәрәм.

— Сиздән чох хаһиш едирәм! Мәнним тә'чили ишим вар, Фрунзејә чағырырлар.

Шофер јенидән гашгабағыны саллајыб мәнә бахды:

— Баша дүшүрөм, лакин инчимэјин, агај. Неч кәси кәтүрмүрөм.

Мән һейрәт ичиндә идим. Кабина бошду, бир нәфәр кәтүрсәјди, дүнја дағылмазды ки.

— Мән журналистәм. Јаман тәләсирәм. Нә гәдәр истәсәниз вәрәрәм.

Шофер сәрт-сәрт сөзүмү кәсиб:

— Мәсәлә пулда дејил, агај! — деди вә һирслә тәкәрә бир тәпик вурду. — Кәлән дәфә сиз һавајы апарарам. Инди исә... мүмкүн дејил. Инчимәјин. Бир аздан бизим башга машиналарымыз да кәлчәкдир, онларын һансына истәсәниз миниб кедә биләрсиниз, мән исә апара билмәрәм...

Мән бу гәрзә кәлдим ки, јәгин о, јолда кимисә кәтүрмәлидир.

— Јахшы, бәлкә кузова миним?

— Фәрги јохдур... Мән сиздән чох үзр истәјирәм, агај.

Шофер саатына бахды вә әл-ајага дүшдү.

Мән јаман чашыб галмышдым, чийинләримә чәкдим вә бир шеј баша дүшмәдән бензин бураhana бахдым. Бу јашлы бир рус гадыны иди; бүтүң бу мүддәт әрзиндә динмәз-сөйләмәз кичик пәнчәрәдән бизи изләјирди. О, башыны булады; демәк истәјирди ки: «Лазым дејил, онунла ишиниз олмасын». Гәрибәдир.

Шофер кабинаја кирди, ағзына јандырылмамыш бир папирос гојду вә матору илә салды. О һәлә чаванды, отуз јашы оларды, бир аз тәкнәси чыхмышды, һүндүр бојлу иди. Онун сүкандан мөһкәм јапышмыш ири әлләри вә јоргунлудан енмиш көз гәпаглары инди дә јадымдадыр. О, машины јериндән тәрпәтмәдән әввәл овчуну үзүнә чәкди вә нә исә гәрибә, јаныглы бир аһла, һәјәчан ичиндә ирәлијә, дағлардан кечиб кедән јола бахды.

Машины кетди.

Јашлы гадын будкадан чыхды. Көрүнүр о, мәни сәкитләшдирмәк истәјирди.

— Кејфинизи поэмајын, инди сиз дә кедәрсиниз.

Мән сусурдум.

— Оғланын дәрди вар... Узун әһвалатдыр... О бир заманлар бурада, бизим јүкбошалтма базасында јашамышдыр...

Мән јашлы гадынын һеқәјәтинә ахыра кими гулаг аса билмәдим. Дүшмә бир «Победа» кәлди.

Биз јүк машиныны чох говдуг, ону демәк олар ки,

Долон кәдијиндә һағладыг. О, бөјүк бир сүр'әтлә кедирди. Һәр бир чәтинликлә үз-үзә кәлмиш, бәркдән-бошдан чыхмыш Тјан-Шан шоферләри үчүн белә, бу чүр сүр'әт јарамазды. Машины доланбацларда сүр'әтини азалтмадан угулту вә курулту илә јолун үстүнү алмыш гајаларын алтындан кечиб кедир, гуш кими јохушлара сычрајыр. вә о сатат да енишләрә чумараг санки јоха чыхыр, сонра јелләнен брезентин әтәкләри илә јанларыны дөјә-дөјә-дөјәләјә јенидән ирәлидә көрүнүрдү.

«Победа» һәр һалда өз күчүнү кәстәрирди. Биз ону кечмәјә башладыг. Мән дөнүб кери бахдым: нечә дә дәлибашдыр, көрәсән, чанындан-башындан кечәрәк һараја белә тәләсир? Бу заман шыдырғы јағышла гарышык долу јағмаға башлады. Кәдикдә белә һаллар аз олмур. Јағыш вә долунун гујгач, кәсән телләри арасындан бир аһлыга шүшәнин архасындан солғун, дишләриндә папирос сыхмыш кәркин бир үз көрүндү. Шофер рулу сәрт бир һәрәкәтлә чевирир, әлләри сүр'әт вә асанлыгла сүканын үзәриндә кәзирди. Нә кабинада, нә дә кузовда неч кәс јох иди.

Нарындан гајыдандан бир аз сонра мәни Гырғызыстанын чәнубуна, Ош вилајәтигә е'замијјәтә көндәрдиләр. Һәмишә беләдир, биз журналистләр тајфасына вахт чатмыр. Мән гатарын кетмәсинә лап аз галмыш өзүмү вағзала јетирдим вә тәнкнәфәс купејә атылдым. Узү пәнчәрәјә отурмуш сәрнишин илк әввәл фикир вәрәдим. Гатар сүр'әтини артыранда белә о дөнүб кери бахмады, пәнчәрәдән ајрылмады.

Радио илә мусиги верирдиләр: комузда таныш бир маһны чалынырды. Бу, гырғыз һавасы иди; ону динләјәндә мәнә һәмишә елә кәлирди ки, гүруб вахты чөлә баш алыб кедән јалгыз бир атлынын маһнысыны ешидирәм. Јол узар, чөл кенишдир; дүшүнмәјә вә зүмзүмә елә-мәјә вахт вар. Зүмзүмә едик үрәји бошалдасан. Јалгыз галада, әтрафда сүкүт һөкм сүрәндә вә јалныз ат дыр-нағларынын сәси ешидилдикдә, мәкәр инсанын башындан азмы фикирләр кәлиб кечир? Телләр, архын һамар, ағ дашлары илә сүзүлән сулар кими бәмнән сәсләнирди. Комузда чалынан нәгмә нәләр демирди! Дејирди ки, бир аздан сонра күнәш тәпәләрин архасына чәкилиб кизлә-нәчәк, ахшам сәринлији сәссиз-сәмирсиз јерә јајылачаг, боз јолун гырағындакы көмкөј јовшан вә сары чејран оту тозуну төкә-төкә јаваш-јаваш јелләнәчәкдир. Чөл

атлыны динлэжэчэк, онунла бирликдэ дүшүнэчэк вэ бир-ликдэ зүмзүмэ едэчэкдир...

Бөлкө дэ бу атлы бир заманлар бурадан, бу јерләр-дән кечиб кетмишдир... Јәгин ки, чөлүн узаг саһилләрин-дэ гүрүб едөн күнәш ејнилэ бу чүр, јаваш-јаваш сара-лырмыш, дағлардакы гар исэ күман лап индики тәк күнәшин сон телләринэ бүрүнәрәк чәһрајылашыр вэ тез солурмуш...

Гатарымыз бағларын, үзүмлүкләрин, сых, түнд јашыл гарғыдалы тарлаларынын јанындан сүр'әтлэ өтүрдү. Тә-зәчэ бичилмиш гара јонча илэ долу ики атлы араба јол кечидинэ тәләсирди. О, шлагбаумун гаршысында дајанды. Күнәшдән јаныб гаралмыш, чырыг, бозармыш мајка ке-јинмиш вэ шалварыны диздән јухарыја чирмәләмиш бир оглан ушағы арабада галхараг гатара бахды, күлүмсә-ди, кимэ исэ әл еләди.

Мусиги тәранәси кедән гатарын аһәнкинэ һејрәтли дә-рәчәдэ ујғун бир шәкилдэ гајнајыб гарышырды. Ат дыр-нағларынын сәси јеринэ релс говшағларында тәкәрләр таггылдајырды. Мәним гоншум кичик столун далында отуруб әлини үзүнэ тутмушду. Мәнә елэ кәлирди ки, о да, динмәз-сөјләмәз, јалғыз атлынын маһнысыны охујур-ду. Билмирәм о гәм чәкирди вэ ја хәјала далмышды, ан-чаг онун сымасында нә исэ кәдрли бир ифадэ, силинмә-миш бир дәрәд варды. Гоншум о гәдәр фикрә кетмишди ки, мәним бурада олдуғуму да көрмүрдү. Мән чалыш-дым ки, онун үзүнү ајдын сечәм. Ахы бу адама мән һара-да раст кәлмишәм? Һәтта онун гарабуғдајы, узун вэ мөһ-кәм бармаглы әлләри белә мәнә таныш кәлирди.

Бирдән хатырладым ки, бу мәни вахты илэ машы-нына миндирмәјән һәмин шофердир. Һәјәчаным кечди. Чамаданымдан китаб чыхартдым. Өзүмү онун јадына салмаға дәјәрдими? О, јәгин ки, мани чохдан унутмуш-дур. Шоферләр јолларда тәсадүфи адамларла азмы кө-рүшүрләр?

Биз бир мүддәт дә белә кетдик, һәрәмиз өз ишимиздә идик. Гава гаралмаға башламышды. Мәним јол јолда-шым папирос чәкмәк истәди. О, папирос чыхартды, киб-рити јандырмаздан әввәл дәриндән көксүнү өтүрдү. Сон-ра башыны галдырды, тәәччүблэ мәнә бахды вэ о саат да ғызарды. Мәни танымышды.

О, сучлу-сучлу күлүмсәјәрәк:

— Салам, ағај! — деди.

Мән она ән узагдым:

— Узаға кедирсиниз?

О, јаваш-јаваш түстүнү агзындан бурахарат:

— Һә... узаға! — деди вэ бир гәдәр сусудугдан сонра әләвә етди: — Памирә.

— Памирә? Демәли, јолумуз бирдир. Мән Оша ке-дирәм... Мә'зунийјәтә кедирсиниз? Јохса башга ишә кечир-синиз?

— Һә, буна охшар бир шејдир... Папирос истәјирси-низ?

Биз бирликдә папирос түстүләдир вэ сусурдуг. Деј-сән даһа данышмаға сөз галмамышды. Мәним гоншум јенә фикрә кетди. О, башыны ашағы салыб отурмушду. гатарын һәрәкәт аһәнкинэ ујғун олараг јыргаланырды. Мәнә елэ кәлирди ки, о, көрүшдүјүмүз замандан бәри чох дәјишмишдир. Арыгламышды, ордлары батмышды, алында үч дәрин, сәрт ғырыш ачылмышды. Чатылмыш гашларындан үзүнө гаты бир көлкө дүшүрдү. Мәним јол јолдашым бирдән-бирә ачы-ачы күлүмсәди вэ со-рушду.

— Сиз јәгин ки, о сәфәр мәнән јаман инчимисиниз, еләми, ағај?

— Нә вахт? Нә исэ јадыма сала билмирәм. — Мән не-тәмирдим ки, гаршыма отуран адамы утандырым. Ла-кин о, елэ пешман-пешман бахырды ки, мән һәр шеји е'тираф етмәли олдум. — Һәә... Онда... Бош шејдир. Мә-ним јадымдан чыхыбдыр. Јолда чох шеј ола биләр. Бу Һәлә дә сизин јадынызда галыбдыр?

— Башга вахт олсајды, бөлкә дә јаддан чыхарардым, лакин Һәмин күн...

— Нә олмушду ки? Бөлкә гәзаја уграмысыныз?

О, лазымы сөз ахтара-ахтара деди:

— Һеч билмирсән, нә тәһәр дејәсән, гәза олмағына олмајыб, иш башгадыр...—Сонра күлдү, даһа доғрусу. зорла өзүнү күлдүрдү. — Бу саат мән сизи машынла не-тәдијиниз јерә апарардым, анчаг бир шеј вар ки, инди мән өзүм дә сәрнишинәм...

— Ејби јохдур, дағ даға раст кәлмәз, инсан инсана раст кәләр, бөлкә бир вахт јенә көрүшдүк...

— Әлбәттә, көрүшсәк, өзүм сизи зорла дартыб каби-наја салачағам! — дејә башыны булады.

Мән зарафатјана:

— Демәли, сөзүмүз сөздүр? — дедим.

Гоншумун кејфи дурулду.

— Сөз верирәм, агај!

— Нәр халда дејин көрүм, онда мени нә үчүн көтүр-мәдиниз?

О, сәсимә сәс верәрәк:

— Нә үчүн? — деди вә дәрһал тутгунлашды. Көзләрини јерә дикиб сусду, түстүнү һиддәтлә ичинә чәкәрәк папиросуна говушду. Мән баша дүшдүм ки, бу суалын јери дејилди. Буна көрә дә өзүмү итирдим, билмирдим сәһниме нечә дүзәлдим. О, папирос көтүјүнү күлгабыја басыб сөндүрдү вә зорла бу сөзләри дејә билди:

— Көтүрә билмәздим... оғлуму кәздирмәлијдим... Оғлум онда мени көзләјирди...

— Оғлунуз? — дејә тәәччүбләндим.

— Мәсәлә беләдир ки... Билирсиниз... Билмирәм сизә нечә изаһ едим... — О һәјәчаныны боғараг јенидән папирос јандырды вә бирдән-бир гәтијјәтлә, чиддијјәтлә үзүмә бахыб өзүндән данышмаға башлады.

Шоферин һекајәтини ешитмәк мәнә белә нәсиб олды.

Бизим вахтымыз чох иди. Гатар Оша тәгрибән ики күнә кедир. Мән ону тәләсдирмирдим, суаллар вериб онун сөзүнү кәсмирдим. Јахшысы будур адам һәр шеји јенидән јашајараг, дүшүнүб дашынараг, бәзән дә сөзүнү јарымчыг гојараг, суса-суса, өзү даныша. Лакин онун һекајәтини мүдахилә етмәкдән өзүмү зорла сахладым. чүнки тәсадүф учундан вә гәзетчи сәнәтим сајәсиндә (бәллидир ки, гәзетчиләр бир јердә гәрар тута билмирләр) мән шәхсэн онун барәсиндә, һабелә тәлејин бу шофери гаршылашдырдығы адамлар барәсиндә артыг бәзи шејләр билирдим. Мән шоферин һекајәтини тамамлаја вә бир чох мәсәләни изаһ едә биләрдим, лакин ахыра кими она гулаг асдыгдан сонра бу ишә киришмәјә гәрар вердим. Сонра исә јерли-дибли фикримдән дашындым. Вә бу фикирдәјәм ки, дүзкүн һәрәкәт еләмишәм. Бу повестин гәһрәманларынын өз һекајәтләрини динләјин.

Шоферин һекајәти

...Бүтүн бу әһвалат тамамилә гәфилдән башланды. Мән о заман ордудан тәзәчә гајытмышдым. Мотқрлу гошун һиссәсиндә хидмәт едирдим: бундан әввәл исә

ониллији гуртармышдым, онда да шофер ишләјирдим. Мән өзүм јетимханада бөјүмүшәм. Достум Әлибәј Чантурин мәндән бир ил әввәл ордудан тәрхис олунымушду. Рыбачјә автобазасында ишләјирди. Мән дә ону јанына кәлдим. Биз Әлибәјлә һәмишә Тјан-Шанда вә ја Памирдә ишләмәји арзулајырдыг. Мәни јахшы гаршыладылар. Јатагханада јер вердиләр. Нәтта демәк олар ки, тәзә, әзик-үзүјү олмајан «ЗИЛ»дә алдым... Машынымы бир инсан кими севдим. Ону әзизләјирдим. Уғурлу бурахылышдан иди. Мотору күчлү иди. Доғрудур, һеч дә һәмишә машыны ағзына кими долдурмурдум. Өзүнүз јолун нечә бир јол олдуғуну јахшы билирсиниз. Тјан-Шан дүңјада ән уча дағлардан кечән автомобил јолларындан бириди. Дәрин дәрәләр, сыра дағлар, бир дә ки, кәдикләр. Дағларда нә гәдәр истәјирсән су вар, анчаг һәмишә өзүңлә су дашымалы олуран. Бәлкә сизин көзүнүзә дәјиб, габаг күнчдә кузова чарпаз бирләшдирилмиш ики тахта вурулмушдур, үстүндә исә су долу камера јырғаланыр. Чүнки дар јошушларда мотор дәһшәтли дәрәчәдә гызыр. Апардығым јүк исә о гәдәр дә чох олмур. Мән дә әввәлләр көтүр-гој еләјирдим, башымы чатладырдым ки, даһа артыг јүк көтүрмәк үчүн бир шеј ичад едим. Лакин елә чыхырды ки, һеч нәји дәјишмәк олмаз. Дағлар дағлығында галыр.

Мән ишимдән разы идим. Бу јерләр дә хошума кәлирди. Автобаза лап Иссыг-Көлүн саһилиндә иди. Харичи сәјјаһлар кәлиб саатларла көлүн ғырағында мат-мат дајаныб бахдығлары заман мән үрәјимдә фәхр едәрәк дејирдим: «Көрүрсүнүз, бизим Иссыг-Көл нечә көзәлди! Белә бир көзәллији башга јерләрдә көрә билмәзсиниз...»

Илк күнләрдә мән јалныз бир шеј инчидирди. Ишин гызғын вахты иди — баһар кирмишди, сентјабр пленумундан сонра колхозлар дирчәлирди. Онлар ишдән мөһкәм јапышмышдылар, техника исә азлыг едирди. Бизим автобазанын машыныларынын бир һиссәсини колхозлара көмәјә көндәрирдиләр. Хүсусилә ишә тәзә кирмиш шоферләри һәмишә бв колхоздан, о колхоза говурдулар. Нә мәнм өзүмү дә. Тәзәчә јола алышыб сәфәрә чыхырдым ки, мән јенидән сәфәрдән ајырыб, һајды, анлләрә кет дејирдиләр. Мән баша дүшүрдүм ки, бу вачиб, лазымды бир ишдир, лакин мән һәр халда шоферәм — машына һејфим кәлирди, онун дәрдини чәкирдим, елә бил ки, чала-чухура дүшүб силкәләнән, кәндарасы јолларда пал-

чыга батан о дежилди, мәнним өзүмдүм. Белә жоллар адамын јухусуна да кирмәз...

Һә, дедијим одур ки, бир дәфә колхоза кедирдим. Јени пәјә үчүн шифер апарырдым. Бу аил дағларын этәкләриндәдир, јол исә чөлдән кечиб кедир. Һәр шеј өз гәјдасында иди, јол артыг гурумаға башламышды; аилә бир ағачлыг јол галмышды, элини узатсајдын чатарды, лакин бирдән архдан кечәркән машинын палчыга батды. Јаздан бурада јолу тәкәрләрлә елә чејнәмишдиләр, овуб парчаламышдылар ки, дөвә батсајды, тапмаг олмазды. Мән һа әлләшдим, чырпындым, машины ора-бура вердим, лакин бир шеј чыхмады. Палчыг машины соруб сахламышды вә һеч бир вәһплә бурахмаг истәмирди, ону кәлбәтин кими тутмушду. Бундан әләвә, мән пәртликдән суканы елә бәрк һәрләдим ки, машинын һансы бир һиссәсиндәсә һәрәкәт-механизм сырадан чыхды. Мән машинын алтына кирмәли олдум... Орада башдан ајаға палчыг, ган-тәр ичиндә узаныб, јола мин чүр ләһнәтләр јағдырдым. Киминсә кәлдијини ешитдим. Мән кәләнин јалныз узунбоғаз чәкмәләрини көрүрдүм. Узунбоғазлар јахынлашды, гаршыда дајанды вә даһа јериндән тәрпәнмәди. Ганым бејнимә вурду — кимдир бу адам, нәјә ағзыны ачыб бахыр, бурада сирк тамашасы-зад көстәрмирләр ки.

Мән машинын алтындан:

— Кеч, башымын үстүнү кәсдириб дурма! — дедим. Көзүмүн учу илә онун көһнә, пејинә батмыш палтарынын этәкләрини көрдүм. Көрүнүр, гарыдыр, көзләјир ки, ону аилә гәдәр апарым.

Мән ондан хаһиш еләјиб дедим:

— Кет, кет гары! Мән бурада һәлә чох галачағам. Көзләмәкдән көзүнүн көкү саралар.

О мәнә чаваб верәрәк деди:

— Мән гары дејиләм.

О, бу сөзләри нә исә утана-утана деди. Елә бил хысын-хысын күлүрдү.

Мән тәәччүблә сорушдум:

— Бәс кимсән?

— Гыз.

Мән көзләрим гијиб онун узунбоғазларына бахдым, зарафатјана сорушдум:

— Гызсан? Көзәлсән ја јох?

Узунбоғазлар галхыб енди, јана аддымлады, кетмәк

истәјирди. Онда мән тәләсик машинын алтындан чыхдым. Бахыб көрдүм ки, гаршыма доғрудан да зәриф бир гыз дајанмышдыр, сәрт гашлары чатылмышды, башына гырмызы јајлыг өртмүшдү. О, чијнинә бөјүк бир пенчәк салмышды, көрүнүр, атасынынки иди. Гыз динмәз-сөјләмәз мәнә бахырды. Јердә отурдуғуму да, тәпәдән дырнаға палчыг ичиндә олдуғуму да унутмушдум.

Мән күлүмсәјәрәк:

— Бәд дејилсән! Көзәлсән! — дедим. Гыз доғрудан да көзәлди. Мән јердән галхараг зарафатјана дедим:

— Анчаг ајаггабы кејсән даһа јахшы олар!

Гыз бирдән сәрт бир һәрәкәтлә дөндү вә керижә бахмадан тәләсик јолла кетмәјә башлады.

Көрәсән, гыза нә олду? Инчиди? Әһвалым гарышды. Өзүмә кәлиб онун далынча јүјүрдүм, ону һагламаг истәдим, сонра кери гајытдым, тәләсик аләтләри јығдым вә кабиннаја сырадым, машины ирәли-кери верәрәк јырғаламаға башладым. Фикрим-зикрим јалныз гыза чатмаг иди. Башга һеч нә мәни дүшүндүрмүрдү. Матор курлајырды, машин әсим-әсим әсирди вә о јан-бу јана атылырды, лакин мән бир аддым да олсун ирәлиләјә билмәдим. Гыз исә кетдикчә узатлашырды. Мән палчыгга фырланан тәкәрләрин алтына, өзүм дә билмирәм, кимә мүрачизтлә гышгырдым.

— Бурах! Бурах дејирәм. Ешидирсән?

Мән вар күчүмлә акселератору сыхдым, машин јавашча сүрүнмәјә башлады, инилдәјәрәк сыјрылыб батаглыгдан чыхды. Онун батаглыгдан чыхмасы садәчә олараг бир мө'чүзә иди. Мәним севинчимин һәдди-һүдуду јохду! Машины јолла говмаға башладым, јајлығымла үзүмүн палчығыны силдим, сачларымы сығаллајыб дүзәлтдим, гыза чатыб машины онун тушунда әјләдим вә аллаһ билир һарадан кәлән заһири бир дөбдәбә илә, демәк олар ки, отурачаға узанмыш һалда кабинанын гапысыны ачыб:

— Бујурун! — дедим вә әлими узадараг ону кабиннаја дөвәт етдим.

Гыз ајаг сахламадан јолуну тутуб кедирди. Бу олмады ки! Мәним ловғалығымдан әсәр-оламәт галмады. Мән јенидән ону һагладым, бу дәфә ондан үзр истәдим, хаһиш еләјиб дедим:

— Јахшы, һирсләнмәјин! Ахы мән елә-белә... Отурун! Лакин гыз һеч нә демәди.

Онда мән гызы өтдүм, машины көндөлөнүнө чевириб жолда дајандырдым. Сычрајыб кабинадан дүшдүм, жү- жүрүб сағ тәрәфдөн гапыны ачдым вә элими гапыдан чөкмөјөрөк дуруб галдым. Гыз еһтијатла мәнә баха-баха жахынлашды, јәгин фикирләширмиш ки, бу нијә мөним далымча дүшүбдүр. Мән динмирдим, дајаныб көзләјир- дим. Билмирәм, ја онун мәнә јазығы кәлди, ја да башга бир сәбәб үзүндөн гыз башыны булады вә динмәз-сөјлө- мөз кабинаја минди.

Биз тәрпөндик.

Билмирдим онунла сөһбәтә нечә башлајым. Биринчи дөфә дејилди ки, мән гызларла таныш олуб сөз ачыр- дым, инди исә нөдәнсә чәкинирдим. Көрәсән буна сәбәб нә иди? Сүканы фырладыр, оғрун-оғрун она бахырдым, гыврым, инчә, назик гара сачлары гызың, бојнуна төкүл- мүшдү. Пенчөк сүрүшүб чијниндөн дүшүрдү; о, пенчәји дирсәјилә сахлајырды, өзү дө мөндөн аралы отурмушду, мәнә тохунмагдан горхурду. Көзләриндө чидди бир ифа- дө варды, лакин бүтүн нишанәләриндөн көрүнүрдү ки, мөһрибан гыздыр. Үзүнүн ифадәси сәмими иди, алныны гырышдырмаға чалышырды, лакин гырышдыра билмир- ди. Нәһәјәт гыз да еһтијатла мәнә сары бахды. Бизим бахышларымыз бир-биринә саташды. Гыз күлдүмсәди. Онда мән сөзә башламағы гәт етдим:

— Сиз нә үчүн орада, машинын јанында ајаг сахла- дыныз?

Гыз чаваб вериб деди:

— Сизә көмөк еләмәк истәјирдим.

— Көмөк еләмәк? — дејә мән күлдүм. — Анчаг һәтигә- тән дө көмөк еләдиниз! Сиз олмасајдыныз, мән ахшама- чан орада галачагдым... Сиз һәмишә бу јолла кедирси- низ?

— Һә. Мән фермада ишләјирәм.

Мән севинчөк:

— Чох көзәл! — дедим, лакин елә орадача өз сөһвими дүзәлтдим: — Јол јахшы јолдур! — Анчаг елә бу анда машин чалаја дүшүб бизи елә силкәләди ки, чијинләри- миз бир-биринә тохунду. Мән боғазымы арытдым, гызар- дым, көзләримә јер тапа билмәдим. Гыз исә күлдү. Онда мән дө өзүмү сахлаја билмәдим, гәһгәһә чөкдим.

Мән күлә-күлә е'тираф едиб дедим:

— Ахы мән һеч колхоза көлмәк истәмирдим. Билсәј- дим ки, јолда белә бир көмөкчим вар, диспетчерлә сөјү-

шүб чәнә-боғаза чыхмаздым. Ај Илјас, ај Илјас!—дејә мән өзүмү данладым. Мән гызга изаһат верәрәк:—Илјас мөним адымдыр,—дедим.

— Мөним дө адым Аселдир...

Биз аилә чатырдыг. Јол дүзәлирди. Күләк кичик пән- чәрәләрә чырпыр, Аселин јајлыгыны башындан чәкиб салыр, сачларыны далғаландырырды. Биз сусурдуг. Һа- лымыз хошду. Сән демә, бир сәт әввәл һеч танымады- ғын, үзүнү көрмөдијин, барәсиндә һеч нә билмәдијин бир адам инди јанымда, дирсәк дирсәјә отуранда үрәк фә- рәһдөн гуш кими чырпыныр; инди нөдәнсә јалныз вә јалныз ону дүшүнмәк истәјирсән... Билмирәм, Аселин үрәјиндөн нәләр кечирди, анчаг онун көзләри күлүрдү. Мән истәрдим ки, бир даһа ајрылмаг үчүн елә һеј јол кедәк... Лакин машин артыг аилин күчәси илә кедирди. Асел бирдөн горхуб:

— Сахлајын, мән дүшүм!—деди.

Мән машины әјләдим.

— Сиз бурада јашајырсыныз?

Гыз нөдәнсә һәјәчанланараг тәшвишә дүшәрәк:

— Јох, — деди. — Анчаг јахшысы будур мән бурада дүшүм.

— Ахы нә үчүн? Мән сизи дүз евинизин габағына апа- рарам. — Мән она мачал вермәдим ки, е'тираз еләсин. машины тәрпәдиб јолума давам етдим.

Асел јалварараг:

— Бах бурада сахлајын, — деди. — Сағ олуң!

Мән додагалты:

— Бујуруң!—дедим вә зарафатдан зијадө чидди бир тәрәдө эләвә етдим:—Сабаһ орада јенидөн палчыға ба- тыб галсам, көмөк едәрсинизми?

Гыз чаваб вермәјә мачал тапмады. Доғгаз ачылды вә нөдәнсә тәшвишә дүшмүш јашлы бир гадын јүјүрүб кү- чөјә чыхды.

— Асел — дејә гышгырды. Һарада батыб галмысан, аллаһ сәнин бәланы версин! — Сонра элини ағзына ту- туб пычылты илә эләвә етди:—Јери, тез палтарыны дө- јишдир, елчиләр көлибләр!

Асел чашыб галды, пенчөк онун чијниндөн јерә дүш- дү. Сонра гыз ону көгүрдү вә мүти-мүти анасынын да- лынча кетди. О, доғгазын ағзында кери дөндү, бахды, лакин доғгаз һәмин андача чырпылды. Мән күчәдө, дирә- јә ган-тәр ичиндә јәһәрли атлар бағландығыны јалныз

инди көрдүм. Көрүнүр, онлар узагдан кэлмишдилер, Мөн суканын даяндан галхыб мөһрө диварын архасына боюландым. Һәјәтдә очаг башында арвадлар вурнухурдулар. Бөјүк мис самовар түстүлөһирди. Ики адам талвар алтында гојун чөмдәји сојурду. Һә, бу јерләрдә елчиләри бүтүн гајда-ганунлара әсәсән гаршылајырдылар. Мәһним башга чарәм галмамышды. Кәрәк кедиб машынын јүкүнү бошалајдым.

Мән ахшам үстү автобазаја гајытдым. Машыны јүдум, гаража гојдум. Чох әлләшһирдим, һеј өзүмә јени бир иш тапырдым. Мән баша дүшә билмирдим ки, нә үчүн букүнү һадисә гәлбимә тохунур? Бүтүн јол боју өзүмү сөјүб дејирдим: «Јахшы, нә истәјирсән? Нә сәфәһ адамсан? Ахы о гыз сәһни нәјиндир? Кәһниндир? Бачыһдыр? Нә олсун ки, јолда тәсадүфән көрүшүмшүсүнүз, ону евләринә кәтирмисән вә инди елә телаш кеһирирсән ки, елә бил бир-биринизә е'лани-ешг еләмисиниз. Бәлкә о гыз сәһни вечинә белә алмаг истәмир. Чох елә лазымсан она! Онун гануни адахлысы вар, сән исә бир һечсән! Јолдан өтән бир шофер. Сәһни кимиләр јүзләрләһер, таныш олдугча гуртармаз... Ахы бир де ки, сәһни нә һагын вар бир шејә үмид баглајасан: адамлар елчи кәлибләр, онларын тоју олачаг, бунун сәнә нә дәһли? һәр шеји ат кетсин, унут. Суканыны һәрлә, вәссалам!»

Лакин бәла бурасында иди ки, нә гәдәр өзүмү дилә тутурдумса, јенә дә Асели унуда билмирдим. Даһа машынын јаһында бир ишим галмамышды. Кәрәк үмуми јатагханаја кедәјдим, орада шән кеһир, сәк-сүј вар, гырмызы кушә вар, мәнсә кетмәдим. Тәк галмаг истәјирдим. Машынын ганады үстүнә узандым, әлләрими чарлазлајыб башымын алтына гојдум. Бир аз аралы Чантај машынын алтында гурдаланырды. Биздә белә бир шофер варды. О, машынын алтындакы хәндәкдән башыны чыхарыб пыггылдады:

— Нәјин хәјалына кетмисән, чикит?

Мән ачыглы чаваб вериб:

— Пулун! — дедим.

Мән ону севмирдим. Хәсисди ки, тајы јохду. Биһ вә пахыл иди. О, башгалары кими үмуми јатагханада јашамышды, бир ев саһибәсәһнин јаһында, мәнзилдә олурду. Дејирдиләр ки, ону алмағы вәд еләјиб; һәр һалда адамын өз еви олса даһа јахшыдыр.

Мән үзүмү ондан чеһирдим. Һәјәтдә, машын јујулан

јерин јаһында бизим ушаглар араја ләхләхә салмышдылар. Онлардан бири кабинанын үстүнә чыхыб бренд-појтла нөвбә көзләјән шоферләри исладырды. Һырылты бүтүн автобазаны бүрүмүшдү. Су ахыны күчлү иди, бир дәфә дәјсәјди сәндәләјәрдин. Оғланы чәкиб јерә салмаг истәјирдиләр, лакин о, һеч нәји вечинә алмадан кабинанын үстүндә ојнајыр, адамларын күрәкләрини суја басыр, елә бил автотомдан атәш ачыр, вуруб онларын шапкаларыны башларындан јерә салырды. Бирдән су ахыны көјә фырлады, көј гуршағы кими күнәшин шуаларында гывырылды. Бахыб нә көрсәм јахшыдыр? Сујун көјә галхыдыгы јердә бизим диспетчер Хәдичә дајанмышдыр. Хәдичә горхаг дејил, гојуб гачмаз. О, өз ләјагәтини билир, өзүнү апармағы бачарырды, она елә белә јахынлашмаг мүмкүн дејилди. Хәдичә инди дә горху билмәдән сакитчә дајанмышды. Јел олсан да јаһымдан өтә билмәссән, күчүн чатмаз! — демәк истәјирди. Онун аягларында узунбогаз мәст варды. Хәдичә ајағынын бирини керә атыб дајанмышды, дишләри арасында сахладығы санчаглары бир-бир сачларына тахырды, алтдан-алтдан күлүрдү. Зәриф, күмүшү су дамчылары онун башына төкүлүрдү. Ушаглар гәһгәһә чәкиб күлүр, кабинанын үстүндә дајанмыш оғланы гызышдырырдылар:

— Кузасына тутузду, кузасына!

— Шаппылдат!

— Еһтијатлы ол, Хәдичә!

Лакин балача оғлан Хәдичәни ислатмаға үрәк еләмирди, аңчаг су сачагларыны онун әтрафында кәздирирди. Мән онун јеринә олсајдым, Хәдичәни тәпәдән дырнаға кими исладардым. Јәгин ки, Хәдичә дә мәнә һеч нә демәзди, күләрди вә бунулла да мәсәлә битиб кедәрди. Мән һәмишә сезирдим ки, Хәдичәнин мәнә мүнәсибәти бир чүр, башгаларына мүнәсибәти ајры чүрдүр; мәни көрәндә гузуја дөнүрдү, бир аз шылтаглыг еләмәјә башлајырды. Дилхошлуғ едиб сачларыны тумарламағым онун хошуна кәлирди. Онун һәмишә мәнмлә һечәтләшмәји, далашмағы хошума кәлирди, лакин мән һаглы олмадыгда белә Хәдичә тез тәслим олурду. Мән бә'зән ону киноја апарырдым, евинә өтүрүрдүм; онун еви бизим јатагханаја кедән јолун үстүндә иди. Онун јаһына — диспетчер отағына чох сәрбәст кәлиб кедирдим, һалбуки Хәдичә башгаларыны ичәри кирмәјә гојмурдү. Онлар

Хәдичәҗә жалныз кичик пәнчәрәдән мүрачиәт едә биләр-диләр.

Анчаг мән инди Хәдичә һаҗында дежилдим. Гоҗ өзләри үчүн дежиб-күлсүнләр, әләнсинләр.

Хәдичә сон санчағы сачларына тахды. Сонра амирана бир тәрздә деди:

— Оҗнаҗыб-күлдүк, бәсдир!

Кабинанын үстүндәки оҗлан әлини кичкаһына апарыб:

— Олду, јолдаш диспетчер! — деди.

Оҗланы гәһгәһә илә чәкиб јерә салдылар.

Хәдичә исә бизим гаража үз гоҗду. Чантаҗын машынынын јанында дајанды, кәрәк ки, кимисә ахтарырды. Тор гаражы аракәсмәләрә бәлдүјүндән Хәдичә мәни бирдән-бирә көрмәди. Чантаҗ башыны хәндәкдән чыхарыб јалтагчасына:

— Салам, көзәл ханым! — деди.

— Һә, Чантаҗ...

Чантаҗ һәрис-һәрис Хәдичәнин ајагларына бахырды. Хәдичә наразы һалда чијнини чәкди.

— Нә олуб, нә көзләрини зилләмисән? — дејә Хәдичә мәстинин бурну илә онун чәнәсинә јаваш бир дүртмә вурду.

Јәгин ки, башгасы олсајды, инчијәрди, лакин Чантаҗ инчијән дежилди. О севинди, елә бил ону өтмүшдүләр. Сонра хәндәјә чәкилди.

Хәдичә мәни көрдү:

— Јахшы динчәлә билирсәнми, Илјас?

— Елә бил пәргу үстүндә узанмышам.

О, үзүнү тора дајады, диггәтлә мәнә бахды вә јавашдан деди:

— Диспетчер отағына кәл.

— Јахшы.

Хәдичә кетди. Мән дурдум. Кетмәк истајирдим. Бу заман Чантаҗ јенә башыны хәндәкдән чыхартды. О, мәнә көз вурарат:

— Әнтигә шејдир! — деди.

— Сәнин хәрәјин дежил! — дејә мән онун сөзүнү кәсдим.

Мән елә билирдим ки, Чантаҗ ачыгланыб савашмаға башлајачаг. Мән савашмағы хошламырам, лакин Чантаҗла савашардым. Гәлбим елә сыхылырды ки, садәчә оларат билмирдим нејләјим, һараја баш алыб кедим.

Лакин о, һәтта инчимәди дә.

— Ејб етмәз! — дејә мыртылданды. — Јашајарыг, даһыны көрәрик.

Диспетчер отағында һеч кәс јохду. Бу нә ишдир? Бәс Хәдичә нә олду? Мән кери дөндүм вә Хәдичә илә дөш-дөшә кәлдим. О, башыны азча кери атараг күрәјини гапыја сөјкәјиб дајанмышды. Кирпикләри алтындан көзләри парлајырды. Онун одлу нәфәси үзүмү јандырды. Мән өзүмү сахлаја билмәдим; ону гучагламаг истадим, лакин елә о саат да кери чәкилдим. Гәрибә олса да, һәммин ан мәнә елә кәлди ки, Аселә хәјанәт едирәм. Мән наразы һалда:

— Нә үчүн чағырмысан? — дејә сорушдум.

Хәдичә һәлә дә динмәз-сөјләмәз мәнә бахырды.

Мәним сабрим түкәнирди. Буна көрә дә тәқрар сорушдум:

— Һә, де көрүм?

Хәдичә:

— Нәдәнсә, о гәдәр дә хошрәфтар дежилсән! — деди. Онун сәсиндә бир инчиклик варды. — Бәлкә үрәјиндән башгасы кечир, она көнүл вермисән?..

Мән өзүмү итирдим. Хәдичә мәни нијә данлајыр? Бир дә ки, мәним вурулдуғуму һарадан билир?

Бу вахт кичик пәнчәрә ачылды. Чантаҗын башы көрүндү. Онун үзүндә сыртыг бир күлүш долашырды. О, истаһза илә Хәдичәҗә бир кағыз узадараг:

— Бујурун, јолдаш диспетчер! — деди.

Хәдичә гәзәблә она бахды. Пәртликдән үзүмә чәмкириб деди:

— Јол вәрәгәсини сәнин јеринә ким алачаг, һә? Көзләјирсән ки, сәни ајрыча дә вәт етсинләр?

Хәдичә әлилә мәни кәнара италәјиб, тез столун даһына кечди, јол вәрәгәсини мәнә узадараг:

— Ал! — деди.

Мән ону көтүрдүм. Јол вәрәгәсиндә јенә һәммин колхозун ады јазылмышды. Үрәјимә бир үшүтмә кәлди: Аселин әрә верилдијини билә-билә јенидән ораја кетмәк... Бир дә ки, нә үчүн мәни һамыдан чох бу колхоздан о колхоза говурлар?

Мән партладым.

— Јенә дә колхоз? Јенә дә пејин, кәрпич дашымаға? — Мән јол вәрәгәсини столун үстүнә атараг: — Кетмәјә-

чәјәм! — дедим. — Бәсдир, палчыга батыб чыхдыгым, гој инди башгалары кедиб булашсынлар!

Хәдичә һирсләнәрәк:

— Чыгырма! — деди. — Сәнин нарјадынын вахты бир һәфтәдән сонра гуртарыр! Лазым олса, женә дә артырарлар.

Онда мән сакитчә дедим:

— Кетмәјәчәјәм!

Женә дә һәмишәки кими Хәдичә бирдән-бирә тәслим олараг:

— Һә, јахшы! — деди. — Мән рәислә данышарам.

Хәдичә јол вәрәгәсини столун үстүндән көтүрдү.

Мән өз-өзүмә фикирләшдим: «Демәли, кетмәјәчәјәм вә бир даһа Асел илә көрүшмәјәчәјәм». Мәним әһвалым даһа да хараблашды. Мән ачыг-ајдын анладым ки, бүтүн һәјатым боју бунун пешманчылығыны чәкәчәјәм. Олачага чарә жохдур, кедәчәјәм!..

Мән:

— Јахшы, бәри вер! — дејә јол вәрәгәсини гамарладым.

Чантај пәнчәрәдән бахыб пыгтылдады:

— Нәнәмә салам апар!

Мән һеч нә демәдим. Һалбуки, кәрәк онун үзүнә јағлы бир јумруг вурајдым! Гапыны чырпыб, јатагханаја кетдим.

Ертәси күнү јола бахмагдан көзләримин көкү саралды. Асел һарададыр? Онун говаг кими инчә көркәми көрүнәчәкми? Гырмызы јајлыгы говагым мәним! Чөл говагы! Гој узунбогаз кејинсин, атасынын пенчәјинә бүрүнсүн. Мәним үчүн бирдир. Бош шејдир. Мән ки, онун көзәллијини көрмүшәм!

Асел мәним көнлүмү риггәтә, гәлбими тәлатүмә кәтирмишди!

Машыны сүрүрәм, о тәрәфә-бу тәрәфә бахырам, жох һеч јанда көрүнмүр. Кәлиб аилә чатдым, бу да онун һәјәти; машыны әјләдим. Бәлкә евдәдир? Лакин мән ону нечә чагырым, она нә дејим! Еһ! Көрүнүр, онунла көрүшмәк мәнә гисмәт дејилмиш. Газы басыб машынын жүкүнү бошалтмаға кетдим. Јүкү бошалдырдым, үрәјимдә исә һәлә дә үмид шәләси јанырды, душүнүрдүм ки, бирдән гајыданбаш јолда раст кәләрәм. Анчаг гајыдан-

баш да раст кәлмәдим. Онда машыны дөндәриб фермаја сүрдүм. Онларын фермасы кәнардадыр, аилдән узагдадыр. Бир гыздан Асели сорушдум. «Јохдур», — деди, — «ишә чыхмајыб». Мән дүшүндүм ки, «Демәли, јолда мәнимлә растлашмамаг үчүн гәсдән ишә чыхмајыбдыр». Пәришан олдум. Қор-пешман автобазаја гајытдым.

Икинчи күн женә јолда идим. Машыны сүрүр вә даһа ону көрмәји хәјалыма белә кәтирмирдим. Доғрудан да, ахы мән онун нәјинә лазымам, нишанланмыш бир гыздан әл чәкмәмәк, ону башдан еләмәк нәјә көрәкдир? Лакин һеч инана билмирдим ки, бизим мүнәсибәтләримиз нәтичәсиз галачаг, ахы аилләрдә һәлә индијә кими гызларын разылығы олмадан онлары нишанлајырлар, әрә верирләр. Бу бәрәдә гәзетләрдә јазыланлары мән дәфәләрлә охумушам. Нә олсун ки, јазырлар, нә фајда? Тојдан сонра нағара кимә лазымдыр, әрә версәләр, кери гајыда билмәссән, демәли, һәјатын сыныб дағылды... Башымда бу чүр фикирләр долашырды...

О вахт баһарын оғлан чагы иди. Дағларын әтәкләриндә лаләләр гызарыб јанырды. Мән көрпәликдән бу чичәкләри сеvirәм. Истәјирәм бир гучаг дәриб она апарам. Анчаг кет ахтар көрүм, ону тапарсанмы...

Бирдән-бирә бахыб Асели көрдүм. Көзләримә инанмадым. Асел кәнарда, лап кечән дәфә мәним машынымын батыб галдығы јердә, сојуг бир даш үстүндә отурмушду. Елә бил кимисә көзләјирди. Мән машыны онун јаңына сүрдүм. Гыз горхуб дашын үстүндән дурду, чашыб галды, јајлығыны чәкиб башындан ачды, әлиндә сыхды. Бу сәфәр Асел јахшы палтар, ајаггабы кејмишди. Јол узаг, Асел исә дикдабан ајаггабыда. Мән тәләсик машыны әјләдим, үрәјим исә аз галырды сычрајыб көксүмдән чыхсын.

— Салам, Асел!

Асел јавашдан чаваб вериб:

— Салам! — деди.

Мән истәдим она көмәк еләјиб кабинаја миндирим, лакин Асел кери дөнүб јаваш-јаваш јолун гырагы илә кетди. Демәли, минмәк истәмир. Мән машыны тәрпәтдим. Кабинанын гапысыны ачдым вә бирајаг-бирајаг онун јаңынча сүрдүм. Биз јолумуза елә бу чүр давам едирдик. О, јолун гырагы илә, мән дә ки, сүканын даһында. Сусурдуг. Нәдән данышаг? Сонра Асел сорушду:

— Сиз дүнән фермаја кәлмишиниз?

— Һә, нәдир ки?

— Һеч нә. Ораја кәлмәк лазым дежил.

— Мән сизи көрмәк истәјирдим.

О, һеч нә демәди.

Бу мәнфур елчилик исә мәним фикримдән чыхмырды. Истәјирдим онун тәфсилатыны, ишин нә јердә галдығыны өјрәнәм. Лакин сорушмаға дилим кәлмирди. Горхурдум. Онун чавабындан горхурдум.

Асел мәнә бахды.

— Бу һәгигәтдирми?

Асел башыны тәрпәтди. Сүкән әлимин алтында ојнады, атылыб дүшдү. Мән сорушдум:

— Бәс тој нә вахтдыр?

О, јавашдан:

— Бу күнләрдә, — деди.

Мән аз галмышды машины һара кәлди сүрүм, баш алыб кедәм. Анчаг сүр'әт дәстәји әвзинә илишмәни ишә салдым. Бош-бошуна ишләјән мотор елә курулту-патылыты салды ки, Асел горхуб кәнара сычрады. Мән һәтта ондан үзр белә истәмәдим; өз һажымда идим.

— Демәли, даһа көрүшмәјәчәјик? — дејә сорушдум.

— Билмирәм. Јахшысы будур көрүшмәјәк.

— Мәнсә, мәнсә нә олурса-олсун... Нә дејирсинизсә дејин, сизи ахтарачағам.

Биз јенә дә сусдуг... Бәлкә дә, биз ејни шеји дүшүнүрдүк, арамызда исә елә бил дивар варды. Бу дивар мәни гојмурду гыза јахынлашым, гызы да гојмурду мәним машынымын кабинасына минсин.

Мән:

— Асел! Мәндән гачма! — дедим. — Мән сизә мане оларам. Сизә дуруб узагдан бахарам. Сөз верирсинизми?

— Билмирәм, бәлкә дә...

— Отурун, Асел.

— Јох. Сүрүб кедин. Аилә аз галыб.

Бундан сонра биз јолда јенә дә көрүшүрдүк, һәр дөфә дә бу елә бил ки, тәсадүфән олурду. Јенә дә о јолун гырагы илә кедир, мән дә кабинада отурурдум. Јаман инчијирдим, лакин башга чарәм јохду.

Мән онун адахлысындан сөз салмырдым. Јахшы дејилди, бир дә ки, үрәјим дә истәмирди. Гызын данышдыгларындан баша дүшүдүм ки, о өз адахлысыны јахшы танымыр. Онун адахлысы анасынын узаг гоһумларынданды, узаг бир мешә тәсәррүфатында, дағларда јашајырды.

Онларын аиләләри, әкәр белә демәк оларса, гызларыны бир-бирләрилә дәјишдирирдиләр, нәсилдән-нәслә араларындакы гоһумлуғу сахлајырдылар. Аселин ата-анасы гызы кәнара әрә вермәк фикрини ағылларына белә кәтирирдиләр. Мәнә кәлинчә исә бу барәдә һеч сөһбәт дә ола билмәзди. Мән кимәм? Әсли-нәчабәти олмајан, кәлмә шоферин бири. Бир дә, мән өзүм дә чәсарәт едиб дилимә бу сөзү кәтирә билмәздим.

Асел о күнләрдә диниб-данышмырды. Һеј нәји исә дүшүнүр... дүшүнүрдү. Анчаг мәним һеч нәјә үмидим галмышды. Онун тәлеји һәлл едилмишди, көрүшмәјин фәјдасы јохду. Анчаг биз, ушаг кими, бундан данышмамаға чалышырдыг вә көрүшүрдүк, чүнки көрүшмәјә билмирдик. Бизим һәр икимизә елә кәлирди ки, бир-биримизсиз јашаја билмәрик.

Беләликлә, беш күн кечди. О сәһәр мән автобазада идим, рејсә һазырлашырдым. Бирдән мәни диспетчер отағына чағырдылар.

Хәдичә мәни севинчлә гаршылајараг:

— Инди дејиб-күлә биләрсән! — деди. — Сәни Синтсәјан јолуна кечирирләр.

Мән донуб галдым. Сон күнләр мәнә елә кәлирди ки, елә бил өмүр боју колхоза кедиб-кәләчәјәм. Чинә сәфәр узун чәкир, күнләрлә давам едир, ким билир, бир дә нә вахт имкан татыб Аселин јанына кедә биләчәјәм? Она хәбәр белә вермәдән бирдән-бирә јоха чыхмаг?

Хәдичә деди:

— Дејәсән, бу хәбәр һеч сәни ачмыр ахы?

Мән һәјәчан ичиндә:

— Бәс колхоз нечә олсун? — дедим. — Орада иш һәлә гуртармајыб.

Хәдичә тәәччүблә чијинләрини чәкди:

— Ахы әввәлләр сән өзүн колхоза кетмәк истәмирдин.

Мән ачыгланараг:

— Әввәлләр чох шеј олмушдур. — дедим.

Мән стула отурдум. Донуб галмышдым, билмирдим, нејләјим.

Чантај јүјүрүб кәлди, мә'лум олду ки, ону мәним јеримә колхоза кәндәрирләр. Мән гулагарымы шәкләдим. Јәгин ки, Чантај колхоза кетмәкдән бојун гачырачагдыр, чүнки кәнд јолларында газанч аз олур. Лакин о, јол вә рәгәсини көтүрдү, һәлә үстәлик деди:

— Хәдичә, һара кәндәрсән кедәрәм, лап истәјирсән

дунянын гуртарачагына көндөр. Өзү дө гузуларын инди-
эн жемэли вахтыдыр. Бөлкө гајыданбаш кәтирим?

Сонра мени көрдү:

— Үзр истәјирәм, дејәсэн, мане олдум!

Мән башымы галдырмадан һирслә:

— Рәдд ол бурадан! — дедим.

Хәдичә мөним чийнмә тохунараг сорушду:

— Нијә отуруб галмысан, Илјас?

Мән ондан хаһиш едәрәк дедим:

— Мән һөкмән колхоза кетмәлијәм, мәни јолла, Хә-
дичә!

Хәдичә:

— Сәнин ағлын башындадыр? Јоллаја билмәрәм, нар-
јад јохдур! — деди вә һәјәчанлы-һәјәчанлы мөним үзүмә-
бахды. — Де көрүм нә олуб ки, колхоздан өтрү синов ке-
дирсән?

Мән чаваб вермәдим. Динмәз-сөјләмәз отадан чыхыб-
гаража кетдим. Чантај өз машинында јанымдан өтдү,
бача-бич мәнә көз вурду, аз галмышды машинын ганады
илә мәнә тохунсун.

Мән машинла чох әлләшдим, ләнкидим, лакин чарә
јох иди. Буна көрә дө јүквурма стансијасына кетдим.
Орада нөвбә бөјүк дејилди.

Јолдашлар мәни папироз чәкмәјә чағырдылар, лакин
мән кабинадан белә чыхмадым. Көзләрим јумуб јолда
Аселин мәни әбәс јерә көзләдијини тәсәввүрүмә кәтирир-
дим. О, бир күн, ики күн, үч күн көзләјәчәк... Қим билир,
мөним барәмдә нәләр дүшүнчәк?

Мөним нөвбәм јахынлашырды. Габағымдакы машины
јүкләмәјә башламышдылар. Бир дәгигәдән сонра мән дө
машынымы сүрүб кранын алтында сахламалы идим. Өз-
өзүмә дејирдим: «Мәни бағышла, Асел! Бағышла, мөним
кичик чөл говағым!» Бу заман гәфилдән башымдан бир
фикир кечди: «Ахы она дејиб гајытмаға вахт чатар. Сә-
фәрә бир нечә саат кеч чыхсам дунја дағылмаз ки. Сон-
ра автобазанын рәисини баша саларам, бөлкә баша дүш-
ду, дүшмәсә мәни сөјүб данлајар. Дејәк ки, мәнә төһмәт
верәр? Гој версин! Кетмәјә билмәрәм! Кедәчәјәм!

Мән мотору ишә салдым, машины кери вермәк истә-
дим, лакин далдакы машинлар лап мөним машиныма сы-
хылыб дајанмышды. Бу заман јүкләнмиш машин ара-
ланды, нөвбә мәнә чатды.

Кранчы:

— Кранын алтына сүр! Еј, Илјас! — деди.

Кранын учу кәлиб мөним машынымын үстүндө дајан-
ды. Һәр шеј мөһв олуб кетди! Ихрач едилән јүклә башга
јерә кедә билмәсэн: Ахы мән нијә әввәлчә дүшүнүб бир
чарә тапмадым. Јүк көндөрән адам әлиндә сәнәдләр мәнә
јанашды. Мән дөнүб дал шүшәдән бахдым: контејнер
јыргалана-јыргалана кузова енирди. О, һеј јахынлашыр...
јахынлашырды.

Елә бу заман мән:

— Өзүнү көзлә! — дејә бағырдым.

Мән машыны јериндән гопарыб контејнерин алтындан
чыхартдым, мотору сөндүрмәмишдим. Далдан гышгырыр,
фит верир, мәни сөјүрдүләр...

Мән исә машыны анбарларын, тахта јығынларынын
вә көмүр топарларынын јанындан говуб апарырдым. Елә
бил мәни сүкана бағламышдылар. Јер башыма фырлан-
ды, мәни дө, машыны да бу јандан, о јана атмаға башла-
ды. Лакин биз өјрөнчәлијик...

Мән бир аздан сонра Чантаја чатдым. О, башыны ка-
бинадан чыхарыб кери бахды; карыхмышды, көзләри
бәрәлә галмышды; о, мәни таньмышды. Ахы тәләсдији-
ми дө көрүрдү, демәли, мәнә јол вермәли иди, анчаг вер-
мирди, гојмурду өтүб кедәм. Мән машыны јолун ырга-
гына дөндөрәрәк дүз чөллә сүрүб ону габагламаг истәдим.
Чантај да өз машынынын сүр'әтини артырды, гојмады
ки, јола чыхым. Биз беләчә ити сүр'әтлә сүрүрдүк: о, јол-
ла, мән чөллә. Сүкана јатмышды, вәһши һејванлар кими
бир-биримизә тәрс-тәрс бахырдыг, сөјүшүрдүк.

О, гышгырыб мөндән:

— Һара кедирсән? Нә үчүн? — дејә сорушурду.

Мән јумруғуму дүјүмләјиб ону һәдәләдим. Һәр һалда
мөним машыным бош иди. Мән ону кечдим, узаглашдым.

Јолда Аселә раст кәлмәдим. Аилә кәлдим, гөвшүјүр-
дүм, елә бил бураја гача-гача кәлмишдим; бир тәһәр нө-
фәсми дәрдим. Нә онларын һәјәтиндә, нә күчәдә һеч кәс
јохду. Јалныз дирәјә бағланмыш јәһәрли бир ат варды.
Нејләјим? Көзләмәји гәрәра алдым, дедим ки, машыны
көрүб күчәјә чыхар. Мотору әлләшдирмәјә башладым,
куја нә исә дүзәлддиб сазлајырам, өзүм дө көзүмү доггаз-
дан чәкә билмирдим, оғрун-оғрун ораја бахырдым. Чох
көзләмәк лазым кәлмәди; доггаз ачылды, Аселин анасы
вә гара сағгаллы, јоғун бир гоча күчәјә чыхды; гоча ики
сырынма халат кәјмишди, алтдакы ховлу мәкмәрән, үст-

деки велвет парчадан тикилмишди. Оун элиндэ көзөл бир гамчы варды. Тэрлэмшди, пөртмүшдү, көрүнүр, индичэ чај ичмишди. Онлар көһлөниң бағландыгы дирәјә жанашдылар. Аселин анасы һөрмәтлә үзәнкини тутуб, го-чанын јәһәрә галхмасына көмәк етди. Гадын деди:

— Биз сиздән разыјыг, гуда! Анчаг биз сарыдан да архајын олуң. Өз гызымыз үчүн һеч нә әсиркәмәрик. Аллаһа шүкүр ки, әлимиз бош дејил.

Гоча јәһәрдә јерини раһлајараг чаваб верди:

— Еј, бајбичә, арамызда инчиклик олмәз. Аллаһ ча-ванларын чаныны сағ еләсин, мал-мүлкә кәлиңчә, јадла-ра вермирик ки... Өз ушағларымыза гисмәт олачаг. Бир-дә ки, биринчи дәфә дејил ки, гоһум олуруг... Јахшы, са-ламат гал, бајбичә, демәли, гәрарымыз гәрардыр: чүмә күнү!

— Бәли, бәли. Чүмә күнү. Мүгәддәс күндүр. Јахшы јол. Гудамыза салам дејин.

Мән фикирләшдим ки, көрәсән онлар нијә чүмә кү-нүндән данышырлар? Бу күн нә күндүр? Чәршәнбә... Доғруданмы гызы чүмә күнү көтүрүб апарачағлар? Еһ, нә вахта кими көһнә адәтләр биз кәңчләрин һәјатыны алт-үст едәчәкдир!..

Гоча атыны дағлара сары јортду. Аселин анасы онун узаглашмағыны көзләди, сонра мәнә сары дөнүб јағы бахышларла мәни сүздү. О деди:

— Нә даданмысан бура, ај оғлан? Бура сәнин үчүн карвансара дејил! Бурада дајанма! Ешидирсән, сүр кет! Сәнә дејирәм.

Демәли, мәнә көз гојубмуш.

Мән инадла мыртылданараг:

— Машыным сыныб! — дедим вә инди артыг гуршаға кими капотун алтына кирдим. Өз-өзүмә фикирләшдим ки, јох, Асели көрмәјинчә, мән һеч јана кедән дејиләм.

Аселин анасы јенә нә исә дејиб кетди.

Мән капотун алтындан чыхдым, машынын дабанына отурдум, папирос јандырдым. Һараданса балача бир гыз јүјүрүб јаныма кәлди. Бир ајағы үстүндә атылыб-дүшә-рәк машынын башына доланырды. Бир аз Аселә охша-ырды. Бәлкә бачысыдыр?

Балача гыз:

— Асел кетди! — дејир вә өзү дә атылыб-дүшүрдү.

Мән ону тутуб:

— Һара? — дејә сорушдум. — Һара кетди!

— Мән нә билим? Бурах! — дејә гыз дартыныб әлим-дән чыхды вә араланыб мәнә дилини көстәрди.

Мән капоту өртүб сүканын дагына кечдим. Һараја кедим, Асели Һарада ахтарым? Бир дә ки, кери гајытмаг вахтыдыр. Машыны јолла јаваш-јаваш сүрүрдүм, сонра онун үзүнү чөлә чевирдим. Архын үстүндәки кечиддә да-јандым. Һеч билмирдим нејләјим. Кабинадан чыхдым, јерә сәрилдим. Дилхорчулуғ. Асели дә тапмадым, сәфәри дә поздум... Фикрә кетдим. Дүнјада һеч нәји нә көрүр, нә дә ешидирдим. Билмирам нечә мүддәт белә узаныб галмышдым, лакин башымы галдыран кими машынын о тәрәфиндә ајағгабы кејмиш гыз ајағлары көрдүм. Өзү-дүр! О саат таныдым. Мән-елә севиндим ки, гәлгим белә чырпынмаға башлады. Дизим үстә дурдум, лакин ајаға палха билмирдим. Бу әһвалат јенә дә илк дәфә көрүшдү-јүмүз ејни јердә баш верди. Мән ајағгабылара:

— Кеч кет, гары! — дедим.

Асел зарафаты давам етдирәрәк:

— Мән гары дејиләм! — деди.

— Бәс сән кимсән?

— Гыз.

— Гызсан? Көзәлсән?

— Өзүн бах көр!

Биз икимиз дә бирдән күлдүк. Мән сычрајыб ајаға галхдым, она сары атылдым, о да мәнә тәрәф кәлди. Бир-биримизин гаршысында дајандыг.

Мән:

— Сән көзәлләр көзәлисән! — дедим. О исә күләкдә-јәндә битмиш чаван бир говаг кимидир, зәрифдир, гыса-гол палтар кејмишдир, солтуғунда ики китаб вардыр.— Мәним бурада олдуғуму сән Һарадан билдин?

— Мән китабханадан кәлирдим, бахыб јолда сәнин машынынын изләрини көрдүм.

— Јох әшиш! — Бу мәним үчүн «севирәм» сөзүндән даһа гижмәгли, даһа мәналы иди. Асел мәним машыны-мын изини ахтарырмышса, демәли, мәни дүшүнүрмүш, демәли, хатирим онун үчүн әзиздир.

— Мән јүјүрүб елә бураја кәлдим, нәдәнсә белә кү-ман етдим ки, сән мәни көзләјирсән!

Мән онун элиндән тутдум:

— Отур, Асел, кәзәк.

Асел һәвәслә разылыг верди. Мән ону таныја бил-мирдим. Өзүм дә гәрибә идим. Бир көз гырпымында бү-

түн төлашым, дәрдим, сәксәкәм учуб кетмишди. Јалныз биз, бизим сәадәтимиз, көј вә јол галмышды. Мән кабинәни ачдым, гызы отуртдум, өзүм дә сүкан далына кечдим.

Биз тәрпәндик. Елә-белә, јолла кедирдик. Мәләум дејилди параја вә нә үчүн кедирик. Бунун әһәмијјәти дә јохду. Јан-јана отурмаг, көз-көзә бахмаг, әл-әлә тохунмаг бизә кифәјәт иди. Асел мәним әскәр шапкамы (ону ики илди кејирдим) дүзәлтди.

О:

— Бу чүр даһа гәшәнкдир! — деди вә нәвазишлә мәним чијнимә гысылды...

Машын гуш кими сәһрадан учуб кечирди. Бүтүн дүн-ја һәрәкәтә кәлмишди, һәр шәј: дағлар, чөлләр, ағачлар габағымыза јүјүрүрдү... Күләк үзүмүзү дөјәчләјирди— ахы биз ирәлијә чуммушдуг, көјдә күнәш парлајырды; биз күлүрдүк, һава јовшан вә лалә әтри јајырды, биз көкс долусу нәфәс алырдыг...

Көһнә күнбәзин хәрәбәликләриндә отурмуш чөл ча-лағаны јериндән топду, ганад чалараг јол боју алчагдан сүзду, санки бизимлә өтүшүрдү.

Ики атлы һүркүб кәнара сычрады. Онлар вәһши бир бағырты гопарараг атларыны бизим далымызча сәјиртдиләр!

Онлар јерә јатмыш атлары шаллаглајараг гышгы-рырдылар.

— Еһеј, дајан! Сахла.

Онлары ким олдуғларыны билмирәм. Бәлкә, Асел онлары таныјырды. Бир аздан сонра онлар тоз булудлары ичиндә көздән итдиләр.

Габагда үстү ачыг бир араба јолдан дөндү. Оғланла гыз бизи көрүб јерләриндән галхдылар. Бир-биринин чијинини гучагладылар, әл еләјиб бизи саламладылар.

Мән кабинәдан чығырдым:

— Сағ олун!

Чөл гуртарды, биз шосе јолуна чыхдыг, тәкәрләр алтында асфалт уғлдамаға башлады.

Јахынлыгда көл олмалы иди. Мән кәскин бир һәрәкәтлә машины јолдан чыхартдым вә дүз хам торпагла, коллары вә отлары үстү илә саһилә доғру сүрдүм. Дикдирдә, сулары лап үстүндә дајандыг.

Көј-ағ далғалар, санки әл-әлә верәрәк, гатар-гатар сары саһилә дырманырды. Күнәш дағларын архасына

енирди вә узаг сулар чәһрајы рәнкә чалырды. О бири тәрәфдән, узагларда, гарлы дағларын јасәмән рәнкинә чалан сырлары көрүнүрдү. Онлары үзәринә боз булудлар топлашырды.

— Бир бах, Асел! Гулар!

Гу гушлары Исыг-Көлә јалныз пајызда вә гышда кәлирләр. Онлар бураја јазда наدير һалларда баш чәкирләр. Дејирләр ки, бунлар шимала учан чәнуб гушларыдыр. Дејирләр ки, онлар сәадәт...

Гатар-гатар ағ гулар ахшам көлүнүн үзәриндә сүзүрдү. Гушлар каһ јухары милләнир, каһ да ганадларыны ачыб даш кими ашағы дүшүрдүләр. Онлар суја отуруп, гајнар көпүк даирәләрини узага говараг сулары сәс-күјлә сычрадыр вә сонра јенидән һаваја галхырдылар. Сонра онлар гатар-гатар олуб һамысы бирдән ганад чалараг кечәләмәк үчүн көрфәзин гумсал дөшүнә доғру учдулар.

Биз кабинәдә отурмушдуг, динмәз-сөјләмәз бахырдыг. Сонра исә мән дедим:

— Бах орада, көрүрсән, саһилдә дамлар көрүнүр, ора бизим автобазадыр. Бура исә,— мән әлими кабинәдә һәрләтдим, — бизим евимиздир! — Мән бу сөзләри елә дедим ки, елә бил бүтүн мәсәлә артыг һәлл олунмушду. Сонра күлдүм. Ахы гызы апармаға јерим јохду.

Асел мәним көзләримин ичинә бахды, синәмә гысылды, мәни гучаглады, ағлаја-ағлаја, күлә-күлә деди:

— Мәним әзизим, севкилим! Мәнә һеч бир ев лазым дејил, һеч олмәзса сонралар, бир заман, атамла амам мәни баша дүшәјдиләр. Билирәм онлар ичнәјәккләр, бүтүн өмүрләри боју күсү сахлајачағлар... Лакин мән күнаһкармам мөјәр...

Һава тез гаранлыглашмаға башлады. Булудлар көј үзүнү өртдү, лап сулары үстүнә чөкдү. Көл донуб галды, гаралды. Елә бил дағларда бир нәфәр електрик гајнагчысы варды. Ораларда ишыг каһ алышыб јаныр, көз гашдырыр, каһ да сөнүрдү. Туфан кәлирди. Гулар әбәс јерә јолдан дөнүб бураја кәлмәмишдиләр. Онлар һисс етмишдиләр ки, туфан дағларын башында онлары һаглаја биларди.

Илдырым чахды. Шыдырғы, дәли бир јағыш төкдү. Көл дилә кәлди, күкрәди вә чалханмаға, саһилә чырпылмаға башлады... Бу, илк баһар туфаны иди. Вә бу бизим илк кечәмиз иди. Кабинәнин үстүндән вә шүшәләрдән шырылты илә су ахырды. Сулары жарылмыш гара көлә

бәяс, жанар шимшәкләр төкүлүрдү. Биз исә бир-биримизә ғысылараг пычылдашырдыг. Нисс етдим ки, Асел титрә-жир: ја горхмушду, ја да үшүмүшдү. Мән өз пенчәјими онун чијнинә салдым, ону даһа бәрк гучагладым вә бундан өзүм-өзүмә гүвәтти, бөјүк бир адам кими көрүндүм. Мән һеч вахт дүшүнмәздим ки, тәбиәтимдә бу гәдәр мөһрибанлыг вар; мән билмирдим ки, кимисә горумаг, киминсә гајғысына галмаг чох јахшы ишдир. Мән онун гулағына пычылдадым: «һеч бир вахт, һеч кими гојмарам ки, сәни инчитсин, гырмызы јајлыгы говағым мәним!..»

Туфан тез башландығы кими, тез дә гуртарды. Лакин тәлатүмә кәлмиш кәлдә сулар һәлә дә бурулур вә јағыш чиләјирди.

Мән кичик јол радиогәбуледијисини чыхартдым. О заман бу мәним јеканә сәрвәтим иди. Ону сазладым, лазыми далғаны тутдум. Индики кими јадымдадыр, шәһәр театрындан «Чолпон» балетини верирдиләр. Бу балетдә мөһәббәтдән данышылырды. Мәһәббәтин өзү гәдәр зәриф вә гүдрәтли бир тәрәнә дағлар, силсиләләр ашараг кабинәлә ахыб төкүлүрдү. Салон курулту гопарыр, әл чалыр, адамлар учадан ифачыларын адларыны чәкир, бәлкә дә рәггасәләрин ајаглары алтына чичәкләр атырдылар, лакин мәнчә, театрда отуранлардан һеч бири дәли Иссыг-Көлүн саһилиндә, кабинәдә отуран бизим гәдәр вәчдә кәлмир вә һәјечан кечирмирди. Бу балетдә биздән, бизим ешгимиздән данышылырды. Биз өз сәадәтини ахтармаға кедән Чолпон гызын тәләјинә үрәкдән јаңыр, ону изләјирдик. Мәним Чолпонум, мәним дан улдузум јанымда иди. Мәнимләјди. Асел кечә јары башыны чијнимә гојуб јатды, мән исә һәлә узун мүддәт сакитләшә билмәдим. Јавашдан онун үзүнү сығаллајыр вә Иссыг-Көлүн дәрнеликләриндән гопуб кәлән аһы динләјирдим...

Биз сәһәр автобазаја кәлдик. Мәнә јахшыча гулаг-бурмасы вердиләр. Лакин мәним нә үчүн белә етдијими өјрәндикдә, белә бир һадисә мүнәсибәтилә күнаһымдан кечдиләр. Сонра мәним јүквуран кранын алтындан нечә гачдығымы хатырлајыб узун заман күлүшдүләр.

Мән Чин сәфәринә кетмәли идим. Асели өзүмлә көтүрдүм. Бу фикирдә идим ки, ону јолда достум Әлибәј Чантуринкилдә гојум. О, аиләси илә бирликдә Нарын јахынлығында јүкбошалтма базасында јашајырды. Мән бу јолдан кечәндә һәмишә онлара дәјирдим. Әлибәјин арвады көзәл гадынды, мән она һөрмәт едирдим.

Биз јола дүшдүк. Һәр шәјдән әввәл јолун гырағын-дакы мағазадан Асел үчүн пал-палтар алдыг. Ахы онун әјниндә бирчә назик дон варды. Галан шәјләрдән әләвә бир дә бөјүк, көзәдәјән, күллү бир шал алдыг. Бу лап јеринә дүшмүшдү. Јолда гоча шофер, бизим ағсагал-һөрмәт-аға растымыза чыхды. О, һәлә узагдан мәнә ишарә еләди ки, машыны әјләјим. Әјләдим. Биз кабинетән чыхдыг, онунла саламлашдыг:

— Әссәлам-әлејкүм, Һөрмәт-аға!

— Әлејкүм-әс-салам, Илјас.

О, адәтимизә ујғун олараг мәни тәбрик еләјиб деди:

— Гој сәнин голуна гонмуш шаһинин ипи мөһкәм ол-сун! Аллах сизи хошбәхт, оғуллу-ушағлы еләсин!

Мән һәјрәтә кәлиб:

— Сағ олу! — дедим. — Сиз һардан билдиниз, Һөр-мәт-аға?

— Еһ, оғлум, хејир хәбәр јердә галмыр. Бүтүн јолда ағыздан-ағыза кәзир.

Мән даһа да тәәччүбләнәрәк:

— Белә де! — дедим.

Биз јолда дајаныб данышырдыг. Һөрмәт-аға исә һеч машына јахын дүшмүр, Аселә бахмырды. Јахшы ки, Асел ишин нә јердә олдуғуну баша дүшдү, јајлығыны башына салды, јашманды. Онда Һөрмәт-аға мәмнун-мәмнун кү-лүмсәди.

— Бах бу башга мәсәлә! — деди. — Гызым, һөрмәтинә көрә, сағ ол. Сән бүкүндән белә бизим кәлинимизсән, автобазанын бүтүн ағсагалларынын кәлинисән. Ал, Илјас, гызы көрдүјүм үчүн, — дејә мәнә пул узатды. Бу бизим адәтимиз иди. Пулу алмасајдым, гоча инчијәрди. Алдым.

Биз ајрылдыг. Асел јајлығыны башындан ачмырды. О, кабинетә елә отурмушду ки, елә бил һәгиги гырғыз евиндә иди, таныш шоферләрлә көрүшдүјүмүз вахт утан-чаг-утанчаг јашманырды. Биз тәк галдыгда исә күлүшүр-дүк.

Асел јајлыгда мәнә даһа көзәл көрүндү.

Мән она:

— Кәлиним мәним, башыны галдыр, мәни өп! — де-дим.

— Јох, олмаз, ағсагаллар көрәрләр! — дејә о чаваб верди вә елә о саат да күләрәк, куја оғрун-оғрун, мәним үзүмдән өлдү.

Растанда автобазанын бүтүн шоферләри бизи сах-

лајырдылар, тэбрик едирдилэр, бизэ сәадәт диләјирдилэр, онларын чоху вахт тапыб, јолда бизим үчүн нәинки чичәкләр топламышдылар, һәм дә башга һәдијјәләр дә һазырламышдылар. Билмирәм, белә бир фикир кимин алына кәлмишди. Күман ки, буну бизим рус балалары дүшүнүб тапмышдылар. Онларын кәндләриндә тој оlanda машынлары адәтән бәзәјирләр. Инди бизим машынымызда да гырмызы, мави, јашыл лентләр, ипәк јайлылар, чичәк чәләнкләри көз гамашдырырды. Машын шөләләнирди. Јәгин ки, ону онларла километрликдән көрмәк оларды. Биз Асел илә бәхтијардыг, мән исә өз достларымла фәхр едирдим. Дејирләр ки, достлары дар күндә танымаг олу, мәнчә, онлары хош күндә дә танымаг олар.

Мәним ән јакын достум Әлибәј Чантурин дә јолда бизә раст кәлди. О мәндән ики јаш бөјүкдүр. Ири башлы, денли күрәк бир оғландыр! Дәрракәли, чидди бир оғлан вә көзәл дә шофердир. Базада онун бөјүк һөрмәти варды. Ону профкома сечмишдиләр. Өз-өзүмә фикирләширдим ки, көрән ө нә дејәчәк?

Әлибәј динмәз-сөјләмәз бизим машына бахды, башыны булады. Аселә јанашды, онула әл тутду, ону тэбрик етди.

— Бура бах, јол вәрәгәсини бура вер көрүм!

Мән бир шеј баша дүшмәдән, динмәз-сөјләмәз вәрәгани она вердим. Әлибәј автотәләмини чыхартды вә бүтүн вәрәгәнин үстүндә көндәләнинә ири һәрфләрлә: «Тој рејси, № 167» сөзләрини јазды. Јүз алтмыш једди јол вәрәгәсинин нөмрәсидир.

Мән чашараг:

— Нејләјирсэн? — дејә сорушдум. — Бу ки, сәнәддир!

О күлүмсәјәрәк:

— Тарих үчүн галар! — деди. — Јохса сән елә билирсэн, мүһасибатда ишләјәнләр адам дејил? Индисә әлини вер! — дејә о мәни бәрк гучаглајыб өпдү. Биз күлүшдүк. Сонра ајрылыб һәрә өз машынынын јанына кетмәк истәјирди ки, Әлибәј мәни сахлады:

— Бәс һарада јашајачагыныз?

Мән чижинләрями чәкдим.

— Бизим евимиз будур! — дејә машыны көстәрдим.

— Кабинәдә! Ушагларынызы да орада бөјүдәчәксиниз? Бура бах, мән базада рәислә данышарам, көчүн бизим јүкбошалтма базасындакы мәнзилимизә, биз исә өз евимизә көчәрик.

— Сәнин ки, евин һәлә тикилиб гуртармамышдыр. — Әлибәј өзүнә Рыбачједә, автобазадан бир аз аралы вә тикирди. Бош вахтларымда мән дә кедиб она көмәк едирдим.

— Ејби јохдур. Гуртармагына лап аз галыб. Даһа чох шејин һесабына кетмә, өзүн билирсэн ки, инди мәнзил иши һәләлик чәтиндир.

— Нә дејирәм ки, сағ ол. Бизә бундан артыг һеч нә лазым дејил. Ахы мән ачгаг буну истәјирдим ки, Асел мүвәггәти олараг сиздә галсын, сәнсә бүтүн мәнзили бизә верирсэн...

— Нә исә, биздә галын. Гајыданбаш мәни көзлә. Онда һәр шеји һәл едәрик, арвадларымызла бирликдә! — дејә Әлибәј Асел тәрәфә көз вурду.

— Һә, инди арвадларымызла.

Әлибәј бизим архамызча гышгырараг:

— Тој сәјаһәтнини хошбәхт олсун! — деди.

Ләнәт шејтана! Бу доғрудан да бизим тој сәјаһәтиниз иди. Һәм дә нечә сәјаһәт! Биз севинирдик ки, һәр ишимиз јакшы јолуна дүшүр; ачгаг бир көрүш бир аз мәним әһвалымы позду, ганымы гаралтды.

Дөнкәләрдән бириндә Чантајын машыны сыврајыб шосејә чыхды. О тәк дејилди, Хәдичә дә кабинетдә отурмушду. Чантај мәнә әл еләди. Мән машыны бирдән әјләдим. Машынлар демәк олар ки, јан-јана дајанды. Чантај башыны кичик пәнчәрәдән чыхарараг сорушду:

— Тојдур нәдир ки, машына бу чүр бәзәк-дүзәк вурмусан!

Мән чаваб вердим:

— Өзүдүр ки, вар!

О, шүбһәлә сөзү узадараг:

— Јох әшши? — деди вә дөнүб Хәдичәјә бахды. О, өзүнү сахлаја билмәди, дилиндән бу сөзләр гачды: — Биз дә сәни ахтарырыг.

Хәдичә, ағаппаг ағармыш, карыхмыш Хәдичә нечә отурмушдуса, еләчә дә јериндә донуб галды.

Мән меһрибанчасына:

— Салам, Хәдичә, — дедим.

О, динмәз-сөјләмәз башыны тәрпәтди.

Мәсәләни јалныз инди баша дүшән Чантај сорушду:

— Демәли, јанында отуран кәлининдир, һә?

Мән она чаваб верәрәк:

— Јох, арвадымдыр, — дедим вә Аселин чијиңларини гучагладым.

Чантај көзләрини даһа да бәрәлдәрәк:

— Јох эшши? — деди. О билмирди ки, севинсин ја севинмәсин. — Һә, тәбрик едирәм, үрәкдән тәбрик едирәм...

— Сағ ол!

Чантај гымышараг деди:

— Бачарана чан гурбан! Башлыгсыз гамарламысан!

Мән она:

— Сәфәһ! — дедим. — Тәрпәт машиныны.

Дүнјада белә адамлар да олур! Мән ону һәлә јахшыча сөймәк истәјирдим. Кабинәдән башымы чыхардыб көрдүм ки, Чантај машинын јанында дајанмышдыр, јанағыны овхалајыр вә Хәдичәнин далынча чығыра-чығыра нә исә дејир, ону јумругу илә һәдләјир. Хәдичә дә һара исә јолдан кәнара, чөлә гачараг араланыр. О гачды, гачды вә бирдән јерә сәрилди, әлләрилә башыны өртдү. Билмирәм онларын арасында нә олмушду, лакин мәнним јалныз Хәдичәјә јазығым кәлди, гәлбимдә елә бир һисс варды ки, куја мән дә күнаһкарам. Мән Аселә һеч нә демәдим.

Биз бир һәфтәдән сонра јукбошалтма базасындакы евә көчдүк. Ев бөјүк дејилди, дәһлиздән вә ики кичик отагдан ибарәтди. Орада бир нечә белә ев вардыр. Бу евләрдә шоферләр өз аиләләрилә, бир дә ки, бензиндолдурма мәнтәгәсинин ишчиләри олурлар. Лакин евләр јахшы јердәдир, јолун кәнарындадыр вә Нарын да јахынлыктадыр. Нечә олса Нарын вилајәт мәркәзидир. Киноја, мағажја кетмәк олар: орада хәстәхана да вар. Бизә бир дә хош кәлән о иди ки, јукбошалтма базасы јолун дүз јарысында иди. Биз әсас етибарилә Рыбачје илә Синтезјан арасында ишләјирдик. Јол үстү евә дүшүб динчәлмәк, кечәлмәк оларды. Мән демәк олар ки, һәр күн Асел илә көрүшүрдүм. Јолда ләнкијәндә белә, кечә јарыдан кечсә дә, јенә дә нә олурса-олсун, өзүмү евә чатдырырдым. Асел һәмишә мәни көзләјирди, мәнән никаран галырды, мән кәлмәмиң јатмырды. Биз артыг бә'зи ев аваданлығы алмаға башламышдыг. Хүләсә, јашајышымыз јаваш-јаваш јолуна дүшүрдү. Бу гәрара кәлдик ки, Асел дә ишләмәјә башлајачаг, буну өзү исрар едирди, аилдә бөјүмүшдү, иш бачаранды. Лакин бу мәгамда бизә көзләнилмәз бир севинч үз верди, ајдын олду ки, Асел тезликлә ана олачагдыр.

...Аселин доғдуғу күн мән Чин сәфәриндән кери гајы-

дырдым. Тәләсирдим, һәјечан кечирирдим. Асел Нарында доғум евиндә јатырды. Кәлиб көрүрәм ки, оғлум олуб. Әлбәттә, мәни Аселин јанына бурахмадылар. Машина отуруб дағлара сүрдүм. Гыш иди, әтрафда гардан вә гәјалығлардан башга бир шеј жохду. Гара вә ағ, гара вә ағ һеј көзләримни гамашдырырды. Сычрајыб Долон кәдијини јалына чыхдым; бура чох һүндүрдүр, булуллар јерлә сүрүнүр, ашағыдакы дағлар исә чыртдан кими көрүнүр; мән кабинетән атылыб јерә дүшүм, көкс долу нафәс алдым вә үзүмү бүтүн дүнјаја тутараг гышгырдым:

— Сиз, еј дағлар! Мәнним оғлум олуб!

Мәнә елә кәлди ки, дағлар сарсылды. Онлар мәнним сөзләримни тәкрат етди вә әкс-сәда дәрәдән дәрәјә јайылараг узун заман сусмады.

Биз оғлумузун адыны Сәмәд гојдуг. Бу ады она мән вердим. Бүтүн сөзүмүз-сөһбәтимиз һәмишә ондан иди. Сәмәд, бизим Сәмәд, Сәмәд күлүмсәди, Сәмәд диш чыхартды, хүләсә, чаван ата-аналар нечә, биз дә елә.

Биз мейрибан јашајырдыг, бир-биримизи севирдик, сонра исә мәнә бир бәдбәхтлик үз верди...

Инди бәдбәхтлијин һарадан кәлдијини ајдынлашдырмаг чәтиндир. Һәр шеј долашыб, бир-биринә гарышыб... Доғрудур, инди мән өзүм чох шеји баша дүшүмшәм, анчаг ки, нә фајда!

Бу адамла биз тасадүфән јолда көрүшдүк вә ајрылдыг: һарадан биләјдик ки, бу бизим сон көрүшүмүз дејилди.

Мән пајызын ахырларында сәфәрә кедирдим. Гава адамын зәһләсини төкүрдү. Көјдән јағышмы, гармы, нә исә хырда сулу бир шеј төкүлүрдү. Билмирдин нәдир. Дағларын јамачлары илә думан кисел кими узанырды. Мән демәк олар ки, бүтүн јолу ишләјән «сүпүркәләрлә» кедирдим: машинын габаг шүшәләри тәрләјирди. Мән артыг дағларын арасында, һарадаса Долон кәдијинин лап јахынлығында идим. Еһ Долон, Долон, Тјан-Шаң һәһәһәһә! Мәнним хатирәләримин чоху онунла бағлыдыр! Јолун ән чәтин, ән тәһлүкәли саһәси. Јол енисз лент кими гывырылыб кедир, һәм дә сылдырым дөшләрән кечәрәк һеј јухары галыр; көјә чыхырсан, тәкәрләринлә булуллары әзирсән, каһ сәни отурачаға елә сыхыр ки, дала сөјкәнә билмирсән, каһ да габаға елә сәрт атыр ки, сүкандан

гопмаг үчүн элләрини дајаг еләјирсэн. Нава да кәдикдә дәли дәвә кимидир. Јај олду, ғыш олду Долонун вечинә дејил — бир анын ичиндә долу төкүр, јағыш жагыр вә гары елә гарышдырыб совурур ки, көз көзү көрмүр. Бах, бизим Долон беләдир!.. Лакин биз тјан-шанлылар она алышмышыг, бә'зән кечәләр дә јол кедирик. Нәр чүр чәтинлик вә тәһлүкәләри мән инди хатырлајырам, орада күндән-күнә ишләјәндә исә чох да көтүр-гој еләмәк ол-мур.

Мән Долонун јахынлығындакы дәрәләрдән бириндә јүк машынына чатырам. Јахшы јадымдадыр—ГАЗ-51. Даһа доғрусу чатмырам, мән јетишәндә, машын орада да-јанмышды. Ики адам моторла әлләширди. Онлардан би-ри тәләсмәдән јолун ортасына чыхыб әлини галдырды, мән машыны әјләдим. Исламның брезент плаш кејиб башлығыны башына чәкмиш бир адам мәнә јанашды. Оуну јашы ғырха јахын оларды, ғырхылдығындан биз-үз дуран бомбоз, солдат бығлары, гашгабаг төкүлән үзү варды; көзләри исә тәмкинлә бахырды.

О мәнә:

— Чиқит, мәни Долон јол мәнтәгәсинә апар, — деди — трактор кәтирмәјә, машынымызын мотору ишләмир.

— Отурун апарым. — Сонра: — бәлкә өзүмүз дүшүнүб бир чарә ғылаг? — дејә белә бир тәклиф едиб кабинәдән дүшдүм.

Ачыг копоту зәрблә өртән шофер сәсимә һај вәрәрәк ганыгара һалда деди:

— Ахы буна нә чарә ғылмаг олар, гурулдамыр.

О көмкөј көјәрмишди, јазыг үшүмүшдү, бүрүшмүш-дү. Көрүнүр, бизим јерли шоферләрдән дејилди, пајтахт шофери иди. Қарыхмыш һалда әтрафына бахырды. Он-лар Фрунзедән јол мәнтәгәсинә нә исә апарырдылар. Фи-кирләшдим ки, көрәсэн нә еләмәк олар? Башыма дәли-сов бир фикир кәлди. Лакин әввәлчә кәдијә бахдым. Көј буланыг, тутгун иди, гара булудлар лап алчагдан ахыб кедирди. Лакин гәрар вердим. Идејам чох да бөјүк бир идеја дејилди, лакин онда мәним үчүн бу, тәһлүкәли бир һәмләјә атылмаг кими бир шејди.

Мән шофердән сорушдум:

— Әјләчләрән саздырмы?

— Бу да данышды дә... Әјләчсиз сүрүрәм, нәдир? Сә-нә дејирам ки, мотор ишләмир, еј, мотор!

— Тросун нечә, вар?

— Нә, вар!

— Бура кәтир: машыныма гошул.

Онлар көзләрини мәнә зилләјиб галмышдылар, јерлә-риндән тәрпәнмирдиләр.

Шофер јавашдан:

— Башына нава кәлиб, нәдир? — деди.

Анчаг мәним хасијјәтим беләдир. Билмирәм, бу јах-шыдыр вә ја писдир, лакин башыма бир шеј кирсә, өлә-рәм; анчаг истәдијимә чатарам. Мән шоферин јахасындан әл чәкмәјәрәк:

Мән елә дост, гошул! — дедим. — Вичдан һаггы машыныны чәкә биләрәм!

Лакин шофер әлилә тәклифими рәдд етди. Деди:

— Әл чәк! Сәнә нә олуб, билмирсэн ки, бурада једәјә машын алмырлар! Белә бир шеји мән һеч ағлыма кәтир-мәк истәмирәм.

Мән елә јинчидим ки, елә бил о мәним ән бөјүк бир хаһишими јеринә јетирмәкдән бөјун гачырды.

Мән она:

— Eh, горахаг, ешшәк! — дедим. Јол устасыны чағыр-дым.

О, јол устасы имиш, мән буну сонра өјрәндим. Јол устасы мәнә бахыб шоферә деди:

— Тросу чыхарт.

Шофер донухду:

— Сиз чавабдеһсиниз, Бајдәмир экә.

Бајдәмир экә ғыса чаваб верди:

— Намымыз чавабдеһник!

Бу мәним хошума кәлди. Белә адама о саат һөрмәт еләмәјә башлајырсан.

Биз тросла бир-биринә гошулмуш ики машыны тәр-пәтдик. Әввәлчә ишләр пис дејилди, һәр шеј өз гајдасы илә кедирди. Лакин Долонла јол һәмишә үзү јухары, да-ға, јохуша кедир, диқ дөшләрдән вә сылдырым енишләр-дән кечир. Мотор зарыды, улады, уғултудан гулағым батмышды. Фикирләшдим ки, јох јалан дејирсэн, сәнни бүтүн күчүнү сон дамласына гәдәр ишә салачағам. Мән һәлә әввәлләр сезмишдим ки, Долон јолу нә гәдәр ағыр олса да, һәр һалда, мүәјјән дартма гүввәси еһтијат са-ланыларды. Бизим машынларымыза һәмишә еһтијатла јүк вурурдулар. Јүк норманын јетмиш фанзиндән артыг олмуруду. Әлбәттә, һәмин дәгигәләрдә мән буну дүшүн-мүрдүм. Идман јарышларында олдуғу кими, ғызышыб

өзүмдөн чыхмышдым, ичәримдә вәһши бир гүввә төлә түмә кәлмишди: мән өз арзума чатмалы вә адамларә кәмәк едәрәк машыны чакиб јеринә кәтирмәлијдим. Вәссалам. Лакин бу гәрары јеринә јетирмәк чох да асан олмады. Машын титрәјирди, она күч дүшүрдү, нә исә сулу бир шеј габаг шүшәләрә јапышыб галыр, «сүпүркәләр» ону зорла сүпүрүб тәмизләјирди. Һараданса гара булудлар кәлди. Онлар дүз төкәрләрин алтына јатыр, сүрүнүб јолу кечирди. Сәрт, сылдырым дөнкәләр башланды. Ачығы, үрәјимдә өзүмү сөјүрдүм, нә үчүн бу ишә баш гошдум дејирдим, бирдән адамлары бада верәрәм. Машын о гәдәр күчдән дүшмәди ки, нә гәдәр мән дүшдүм. Тагәтәм галмамышды. Әјнимдә нәјим вардыса һамысыны: папанымы, исти көјнәјими, пенчәјими, боғазлы јун көјнәјими чыхартдым. Бир көјнәк ичиндә галмышдым, мәндән елә бухар чыхырды ки, елә бил һамамда идим. Зарафат дејил ки, једәјимә алдығым машын ағыр иди. Һәлә мән көтүрдүјүм јүкү демирәм. Јахшы ки, Бәјдәмир машынын дабанында дурмушду, һәрәкәтләримизи ујғунлашдырды, мәнә дејир, она — једәјин шоферинә исә әли илә ишарә еләјирди. Биз енсиз, илан кими гыврылан јола дырманмаға башлајанда мән елә билдим о даһа дөзмәјәчәк, һарадаса бир јердә дүшәчәк ки, шәрдән, бәладан узаг олсун. Лакин о, јериндән тәрпәнмәди. Учмаға һазырлашан чалаған кими өзүнү јығышдырды вә кабинәдән даһа мөһкәм јапышыб јериндә галды. Онун үзүнә бахдым, сакит иди, санки дашдан јонулмушду, дамла-дамла су онун јанагларындан, бығындан ахыб төкүлүрдү. Үрәјим архајышлашды.

Гаршымызда даһа бир бөјүк јохуш варды. Ону да чыхсајдыг һәр шеј битмиш оларды, биз галиб кәләрдик. Бу анда Бәјдәмир әјилиб кабинәнин кичик пәнчәрәсиндән мәнә деди:

— Еһтијатлы ол, табагда машын вар! Саға көтүр.

Мән машыны саға вердим. Дағдан бир јүк машыны енирди. Чантајын машыны иди! Фикирләшдим ки, һә, ишләр дүзәлди, тәһлүкәсизлик мүһәндиси абрымы верәчәк; су кими ајдындыр ки, Чантај дилини сахлаја билмәјәчәк, хәбәр верәчәк. О кетдикчә јахынлашырды. Чантај әлләрини сүкәна дирәјиб машыны ашағы ендирирди, алтдан-алтдан бахырды, машынлар аз гала бир-биринә тохунараг кедирди, әлини узатсајдын—чатарды. Машынларымыз тән кәләндә Чантај кабинәнин пәнчәрәсиндән кәчил-

ди вә мәни гынајараг башыны булады. Онун башында түлкү дәрсиндән гулаглы папаг варды. Мән фикирләшдим ки, чанын чәһәннәмә, үрәјин истәјирсә, чорәилә.

Биз јохушу чыхдыг, ашағыда сылдырым бир ениш варды, сонра майли јол вә һәһәјәт, јол мөнтәгәсинин маликанәсинә дөнкә башланырды. Мән машыны елә ораја да дөндәрдим. Ахыры ки, сүрүјүб кәтирдим! Мотору сөндүрдүм, анчаг гулағым батмышды, һеч нә ешитмирдим. Мәнә елә кәлирди ки, кар олан мән дејиләм тәбиог лал олуб. Әтраф тамам сакитлики иди. Мән сүрүнүб кабинетән чыхдым, дабанда отурдум. Нәфәсим даралырды, јорулуб әлдән дүшмүшдүм, бир-дә ки, кәдикдә һава сејрәк олур. Бәјдәмир јүјүрүб јаньма кәлди, исти көјнәјими чижнимә салды, шапкамы башыма басды. Бүдрәјә-бүдрәјә о бири машынын шофери дә кәлди. О сусурду, рәнки ағармышды. Габағымда чөмәлди, сигарет гутусуну мәнә узатды. Мән сигарет көтүрдүм, әлим исә әсәрди. Биз үчүмүз дә сигарет јандырдыг, өзүмүзә кәлдик. Ичимдә лә'нәтә кәлмиш вәһши гүввә јенидән чалхаланмаға башлады.

Мән:

— Һа! — дејә бағырдым. — Көрдүн? — Вә шоферин чижнинә елә вурдум ки, о јерә отурду. Сонра биз үчүмүз дә сычрајыб ајаға дурдуг вә бир-биримзин күрәјини, чижинләрини дөјәчләмәјә башладыг, өзүмүз дә гәһгәһә чәкиб күлүрдүк. Гышгыра-гышгыра нә исә мәнәсыз, севинч долу сөзләр дејирдик...

Нәһәјәт, сакитләшдик, адама икинчи сигарет јандырдыг. Мән палтарымы кәјдим, саатыма бахдым, бирдән јадыма дүшдү ки, Асел мәни көзләјир:

— Һә, мән кетмәлијәм!

Бәјдәмир гашгабағыны төкдү:

— Јох, евә кир, гонағым ол!

— Сағ ол! — дејә тәшәккүр етдим. — Гала билмәрәм. Евә дөјмәк истәјирәм, арвадим мәни көзләјир.

Тәзә достум—шофер мәни дилә тутмаға башлады:

— Бәлкә галасан, һә? Бир бутулка бошалдарыг.

Бәјдәмир онун сөзүнү кәсди:

— Әл чәк! Онунла ишин олмасын! Арвады көзләјир. Сәнин адын нә олду?

— Илјас!

— Кет, Илјас. Сағ ол, көмәјимизә чатдын, бизн хатадан гуртардын.

Байдэмир дабана галхыб мэни дүз эсас жола гэдэр өтүрдү, элими динмэз-сөйлэмэз сыхды, атылыб жерэ дүшдү.

Дага чыхаркэн мэн кабинэдэн башымы чыхарыб бах-дым. Байдэмир һэлэ дэ жола дажанмышды. О шапкасы-ны элиндэ бүзмүшдү вэ башыны ашағы салараг нэжинсэ фикринэ кетмишди.

Воссалам!

Аселэ эһвалаты бүтүн тэфэрруаты илэ данышмадым. Јалныз ону дедим ки, жола адамлара көмөк еләјирдим, буна көрө дэ лэнкимишэм. Мэн арвадымдан һеч нэ киз-лэтмирдим, лакин белэ бир эһвалаты данышмага чэса-рэтим чатмырды. Асел онсуз да һәмишэ мөндөн никаран галырды. Бир дэ ки, мэн белэ шејләри даһа тэкар ет-мэк фикриндэ дејилдим. һэјатымда бир дэфэ Долонда күчүмү сынадым, гуртарды, даһа бэсдир. Гајыданбаш азарламасајдым, буну елә ертэси күнү јадымдан чыхар-мышдым. Мэ'лум олду ки, онда мэнэ сојуг дөјибмиш. Мэн күч-бэла илэ евэ чатдым вэ о саат да јатага дүш-дүм. Мэнэ нэ олдуғу јадымда дејил, анчаг елә һеј көзү-мүн габағына кэлрди ки, куја машыны једөјэ алыб Долонла апарырам. Човғун үзүмү јахыб-јандырыр, вези-јетим јаман ағырдыр, нэфэс алмага һава чатмыр, сүкан елә бил памбыгдандыр, чевирэн кими эзилиб эллэримдэ галыр. Габагдакы кэдијин учу-бучағы көрүнмүр, машы-нын радиатору көјө галхмышдыр, машын јухары дырма-шыр, курулту салыр, сылдырым дагдан гопуб дүшүр... Көрүнүр бу, хэстэлијин «кэдији» имиш. Үчүнчү күнү бу «кэдији» ашдым, сағалмага башладым. Даһа ики күн јатагда галдым, өзүмү јахшы һисс еләјирдим, дурмаг и-стэдим, лакин Асел һеч бир вөчһлэ разы олмады, мэни мөчбур етди ки, јорған-дөшөкдэн галхмајым. Мэн диггэт-лэ она бахыб фикрэ кетдим: мэн хэстэлэнмишдим, ја Асел? Асели таныја билмирдим, јаман јорулуб элдэн душумшдү, көзләринин алтында көј даирөлэр эмэлэ кэл-мишди, арыгламышды, јанындан јел өтсөјди, јыхылар-ды. Бир дэ ки, элиушағлы иди. Мэн гэрар вердим ки, јох. белэ олмас. Мэним һоггабазлыг етмөјэ һаггым јохдур. Асел динчөлмөлидир. Мэн јатагдан галхыб жејинмөјэ башладым.

Мэн јавашдан:

— Асел! — дејэ ону чағырдым; оғлумуз јатырды. —

Гоншуларла даныш, Сэмэдлэн көз-гулаг олсунлар, кино-ја кедирик.

Асел јүјүрүб чарпајынын јанына кэлди, мэни балы-шын үстүнэ јыхды; мэнэ елә бахырды ки, елә бил биринчи дэфэ көрүрдү, көз јашларыны сахламага чалышырды, лакин онлар кирпикләриндэ парлајырды, онун додагла-ры титрәјирди, о үзүнү гојнумда кизлэтди, ағлады.

Мэн өзүмү итирэрэк сорушдум:

— Сэнэ нэ олуб, Асел? Нејлөјирсэн?

— Һеч, елә-белэ, севинирэм ки, сэн сағалмысан.

— Мэн дэ севинирэм, лакин белэ һэјэчанланмаг нэ үчүн? Јахшы, бир балача азарлајанда нэ олар ки?... Бу-нун хејри дэ дөјди, сенинлэ бир јердэ галдыг, Сэмэдлэ дојунча ојнадым. — Оғлум эс артыг имөклөјирди, јери-мөјэ һазырлашырды, онун эн мээли чағы иди. Мэн за-рафата салараг:

— Билмэк истөјирсэнсэ, мэн мэмнунијэтлэ бир неча күн дэ бу чүр хэстэлэнэрдим! — дедим.

Асел үстүмэ гышгырды:

— Бэсдир, гуртар! Истөмирэм!

Бу заман оғлумуз јухудан ојанды. Асел ону кэтирди. Јухудан дурмуш ушаг һэлэ исти иди. Биз үчүмүз дэ чар-пајыда ојнамага башладыг, узаныб дөчөллик едирдик. Сэмэд исэ ајы баласы кими о јан-бу јана имөклөјир, бизи тапдајырды.

Мэн Аселэ:

— Көрүрсэн, ишлэр нэ јахшыдыр. Амма ки... Бир аз-дан сонра аилэ, сенин ата-ананын јанына кедэрик. Ба-ғышламасынлар бизи көрөк нечэ бағышламырлар. Сэ-мэдмизи көрөн кими ағыллары кедөчөк, һэр шеји јаддан чыхарачағлар.

Бэли, биз адэг нечэдирсэ, елә еләмөк, пешман, тэг-сиркар олдуғумузу билдирмөк үчүн аилэ кетмэк фикрин-дэ идик. Тэбиидир ки, Аселин ата-анасы биздэн јаман инчимишди. Һэтта Нарына кэлмиш һөмкөндилләриндэн бири илэ хөбөр көндөрмишдилэр ки, һеч бир вахт гызла-рынын күнаһындан кечмөјөчөклэр. Демишдилэр ки, биз-им нечэ доланачағымызы һеч билмэк дэ истөмирлэр. Лакин биз јенэ дэ үмид едирдик ки, гочаларын јанына кэлиб үзр истөдикдэ, һэр шеј дүзэлиб јолуна дүшөчөк-дир.

Анчаг эввөлчэ көрөк мө'зунијэт көтүрөјдим, сөфэрэ

назырлыг көрөйдим. Һөкмән бүтүн гоһумлара һәдијјәләр алајдым. Әлибош кетмәк истәмирдим.

Бу ара ғыш кирди. Тјан-Шан ғышы сәртдир, боран, гар олур, дағларда учгунлар олур. Биз шоферләрин дәрди артыр, јол идарәси ишчиләринин иши исә бизимкиндән дә чох олур. Белә күнләрдә онлар гар учгунундан мүһафизә хидмәти дашыырлар. Учгун ола биләчәји еһтимал едилән тәһлүкәли јерләрдә, онлар гар јығыныны габагчадан партладыр вә јолу тәмизләјирләр. Доғрудур, һәмин ғыш нисбәтән сакитлик иди, бәлкә дә мән һеч нәјә фикир вермирдим, шоферин иши һәмишә башындан ашыр. Бу заман автобазаја көзләнилмәдән һәлә бир әләвә тапшырыг да вердиләр. Даһа доғрусу, бу нәзәр өзүмүз ону јеринә јетирмәји өһдәмизә көтүрдүк. Бу тапшырыгы биринчи олараг өһдәсинә көтүрән мән идим. Буна инди дә пешман дејиләм, лакин ола билсин ки, мәнним бүтүн мүсибәтләрим бурадан башлајыр. Әһвалат белә олду.

Мән бир ахшам автобазаја гајыдырдым. Асел балача бир бағлама верди ки, Әлибәј Чантуринин арвадына чатдырым. Мән машины онларын евинин габагына сүрдүм, сигнал вердим, Әлибәјин арвады чыхды. Мән ондан өјрәндим ки, Чиндән фәһләләр телеграм јоллајыблар, завод аваданлығыны тезликлә јеринә чатдырмағы хаһиш едирләр.

Мән марагланараг:

— Бәс Әлибәј һардадыр? — дејә сорушдум.

— Нечә јә'ни һардадыр? Јүкбошалтма стансијасында, бүтүн чамаат орададыр. Дејирләр ки, јүк гатарлары кәлиб чыхыб.

Мән өзүмү ораја вердим. Фикрим бу иди ки, һәр шеји әмәлли-башлы өјрәним. Кәлдим. Бизим јүкбошалтма стансијасы дәрәдә — келә чыхан јолдадыр. Бу, дәмир јолунун сон стансијасыдыр. Әтрафа сәксәкәли, титрәк бир алагаранлыг чөкмүшдү. Дәрәдән арабир шиддәтли күләк әсир, дирәкләрдә фанарлары јырғалајыр, гары тирләрин үстү илә сүпүрүб апарырды. Вагонлары јоллара пәјлајан паровозлар кедиб-кәлирди. Кәнар јолда кран учуну јелләјир, үзүнә тәнәкә чәкилмиш вә мәфтиллә сарынмыш јешикләри платформалардан бошалдырды. Бу, Синтсәјана, машингајырма заводна апарылмалы транзит јүк иди. Орада бөјүк бир тикинти башланмышды, биз әввәләр ораја бә'зи аваданлыг апармышдыг.

Бурада чохла машин варды, лакин һеч кәс јүк көтүрмүрдү. Елә бил нәји исә көзләјирдиләр. Шоферләр кабинәләрдә, дабанларда отурмушдулар, бә'зиләри күләкдән гөрүнараг јешикләрә сөјкәнмишди. Мәнним саламыма һеч кәс ағыллы-башлы чаваб вермәди. Сусур, папирос сүмүрүрдүләр. Әлибәј кәнарда дајанмышды. Мән онун јанына кәлдим.

— Нә вар, нә јох? Сизә нә олуб? Телеграм алмысыныз?

— Һә, заводу вахтындан әввәл ишә салмаг истәјирләр.

— Нә олар ки? Салсынлар да.

— Биздән асылыдыр... Көрүрсән, јоллар боју нә гәдәр јүк јығылмышдыр, һәлә јәнә дә кәтирәчәкләр. Нә вахт бунун өһдәсиндән кәләчәјик? Адамлар исә көзләјир, бизә үмид бағлајырлар!.. Онлар үчүн һәр күн гиј-мәтлидир!..

— Бәс нијә мәнним үстүмә дүшүрсән? Мәнним буна нә дәхлим?

— Нечә јә'ни мәнним буна нә дәхлим? Бура бах, башга бир дөвләтдән кәлиб-әләмәмисән ки? Бәлкә сән әлимиздә нечә бир иш олдуғуну баша дүшүрсән, һә?

Мән тәәччүблә она:

— Аллаһа анд олсун, сарсагламысан! — дедим вә бир кәнара чәкилдим.

Бу заман автобазанын рәиси Аманжолов кәлиб чыхды, динмәз-сөјләмәз шоферләрдән биринин папиросу илә өз папиросуну јандырды. Бизим һамымызы нәзәрдән кечирди:

— Демәли белә, јолдашлар, — деди, — назирлијә зәнк чаларам, бәлкә көмәк көндәрдиләр. Лакин буна үмид бағламаг лазым дејил. Мән һәләлик өзүм дә билмирәм нејләјәк...

Кимсә онун сәсинә сәс верәрәк:

— Буну билмәк чох да асан дејил, јолдаш Аманжолов! — деди. — Јүк ири габаритлидир. Кузов ики-үч јердән артыг тутмас. Һәтта кечә-күндүз дашысаг белә, јаза гәдәр чатар. Көрүрсүнүз нә гәдәрди!

Аманжолов чаваб верди:

— Мәсәлә дә елә бундалдыр. Амма дашымаг лазымдыр. Јахшы, һәләлик дағылышын евләринизә, гој һамы дүшү-нүб бир чарә тапсын!

О, «ГАЗ» машина миниб кетди. Бизимкеләрдән һеч

кәс јериндән тәрпәнмәди. Күнчдә, гаранлыгда кимсә жо-
гун сәслә, һеч кәсә үзүнү тутмадан деди:

— Ај баш тутду һа! Бир гојун дәрисиндән ики күрк
чыхмаз! Әввәлчә көтүр-гој еләмәк лазымдыр! — Гәмин
шофер ајаға дурду, папиросунун көтүјүнү сөндүрдү вә өз
машынына сары кетди.

Бир башгасы да онун сөзүнә гүввәт верди: деди ки,
бизим ишимиз һәмишә беләдир, бычаг хиртдәјә дајанан-
да — һајды, шофер гардашлар, көмәјә кәлин! — дејә һа-
рај салырлар.

Онун үстүнә дүшдүләр:

— Бу гардаш ишидир, сәнсә Исмајыл, базар ләчәри
кими ағзына кәләни данышырсан.

Мән мүбаһисәјә гарышмырдым. Лакин бирдән кәдик-
дә машыны нечә једәјә алдығымы хатырладым вә һә-
мишәки кими гызышдым.

Мән ортаја атыларам:

— Һеч баш сындырмағ-зад лазым дејил! — дедим. —
Машыналарә једәк гошмағ лазымдыр.

Һеч кәс јериндән тәрпәнмәди. Һәтта бә'зиләри дөнүб
көзүчү да олса мәнә бахмадылар. Белә сөзү јалныз ип-
ләмә дејә биләрди.

Чантај јавашдан фит чалыб:

— Көрдүнүз? — деди. Мән ону сәсиндән таныдым.

Дуруб әтрафыма бахырдым, башыма кәлән һадисәни
данышмағ истәјирдим. Лакин бу заман пәзәвәнкин бири
јешијин үстүндән дүшдү. Әлликләрини јолдашына вер-
ди вә мәнә јанашарај јахамдан гутуб чәкди; бурун-буру-
на кәдик:

— Бир нәфәс вер, көрүм!

— Һо! — Мән онун үзүнә нәфәс вердим.

Пәзәвәнк мәним јахамы бурахарағ тәәччүблә:

— Ајығдыр! — деди.

Досту она өз фикрини ашыламаға чалышарағ:

— Онда ипләмәдир, — деди. Онларын һәр икиси
машыналарына сары кетди; миниб сүрдүләр. Галан шо-
ферләр дә динмәз галхдылар, кетмәк истәјирдиләр. Мән
һеч бир заман белә күлүнч вәзијәтә дүшмәмнишдим. Рүс-
вајчылығдан пул кими гызармышдым.

Мән шоферләрин арасында вурнухарағ:

— Дајанын, һараја көтүрсиниз? — дедим. — Ахы, мән
чидди дејирәм. Једәкләр көтүрмәк олар...

Көһнә шоферләрдән, ағсагаллардан бири ганыгара
һалда мәнә јанашды:

— Мән бурада шоферлик еләмәјә башлајанда, сән
һәлә туманчағ кәзирдин, балача. Тјан-Шан рәгс мејдан-
часы дејил. Мәним сәнә јазығым кәлир, чамааты өзүнә
күлдүрмә!..

Адамлар күлә-күлә дағылышыб өз машыналарына
сары кетмәјә башлады. Онда мән бүтүн стансија ешит-
син дејә бағырдым:

— Сиз шофер дејил, ләчәклинсиниз!

Мән әбәс јерә белә еләдим, өз башыма бәла ачдым.

Һамы ајағ сахлады, сонра бирликдә үстүмә чумду:

— Сән нә истәјирсэн! Үрәјинә башгаларының һәјаты
илә ојнамағ дүшүб?

Чантај бу сөзләрә көјдә гошуларам деди:

— Новатордур! Мүкафат газаныр!

Сәсләр бир-биринә гарышды, мәни сыхышдырыб је-
шикләрә дајадылар. Елә билдим ки, јумругларыны ишә
салыб мәни дојунча әзишдирәчәкләр, әјилиб јердән бир
тахта көтүрдүм.

Кимсә фит вериб:

— Бир кери дурун! — деди вә һамыны итәләјиб мән-
дән аралады. Бу Әлибәј иди.

— Јаваш! — дејә бағырды. — Сәнсә, Илјас, ағыллы-баш-
лы даныш? Тез де!

Мән нәфәсими дәрәрәк:

— Ахы бурада данышыласы бир шеј жохдур! — дејә
чаваб вердим. — Бүтүн дүјмәләрини гопарыблар. Мән
кәдикдә бир машыны сүрүјүб јол мәнтәгәсинә кәтирми-
шәм. Једәкдә, машыным јүкүб ола-ола. Вәссалам!

Ушағлар шүбһәли-шүбһәли сусурдулар.

Кимсә шүбһә илә:

— Һә, нә олду, чәкиб чыхара билдин? — дејә сорушду.

— Бәли. Бүтүн Долондан кечириб маликанәјә гәдәр
кәтирдим.

Кимсә тәәччүб долу бир сәслә:

— Бәд дејил! — деди.

Икинчи адам е'тираз етди:

— Копа басыр!

— Јалан демирәм. Чантај өзү көрүб. Еј, Чантај, һа-
радасан? Даныш. Көрүшүмүз јадындадыр...

Лакин Чантај сәсимә сәс вәрмәди. Елә бил јерә кир-
ди. Анчағ онда Чантаја баш гошмаға вахт жохду. Мүба-

һисә башланды. Бәзиләри артыг мәним тәрәфимә кечмишдиләр. Лакин кәме'тигадын бири онлары дәрһал фикирләриндән дашындырды. О, гашгабагыны төкәрәк дилләнди:

— Әбәс јерә бош-бош данышырыг! Бириси бир дәфә бир шеј еләјиб, белә тәсадүфләр аз олмур. Биз ушаг дејилик. Бизим јолда једәк гошмаг гадаған олунмушдур. Неч кәс дә буна ичазә вермәз. Тәһлүкәсизлик мүнһиндинә де көрүм нечә дејирсән, башына бир ојун кәтирәр ки, әлләзинәни әзбәр охујарсан. Сиздән өтрү мөһкәмәјә дүшмәјәчәјик ки... Вәссалам, шүдтамам.

Башга бириси мәним тәрәфими сахламаг истәди, она: — Гој көрәк, чаным! — деди. — Нечә јәни ичазә вермәз! Иван Степановичин өзүнү көтүр, отузунчу илдә тон јарымлыг јүк машыны илә кәдәји илк дәфә о ачмышдыр. Неч кәс она ичазә вермәмишди. Өзү кетди. Одур еј, һәлә дә сағ-саламатдыр.

Иван Степанович онун дедикләрини тәсдигләјәрәк:

— Һә, олудур,— деди. Сонрадан әләвә етди: Анчаг шүбһәм вар, бу јолда јәјда да неч кәс једәк гошмајыб, индисә, гышдыр.

Әлибәј бајагдан сусурду, лакин инди дилләнди:

— Бәсдир, мубаһисәни кәсәк. Көрүлмәмиш бир иш олса да дүшүнмәк, көтүр-гој еләмәк ләзымдыр. Анчаг сәнин кими јох, Илјас, башдансовду еләјиб, тәләсијк једәк гошараг јола дүшмәк олмаз. Һазырлашмаг, һәр шеји ләзымынча өлчүб-бичмәк, мәсләһәтләшмәк, сынаг кечирмәк ләзымдыр. Тәкчә данышыгла неч нәји сүбут етмәк олмаз.

— Сүбут едәрәм!— дејә мән чаваб вердим. Сиз көтүр-гој, истихарә единчә, мән сүбут едәрәм! Онда көрәрсиниз!

Һәр адамын өз хасијјәти вар. Әлбәттә, көрәк хасијјәти дә чиловләја биләсән, лакин бу, һәмишә мүмкүн олмур. Мән сүканын далында отурмушдум, лакин нә машыны, нә дә јолу дујурдум. Ичәримдә ағры, инчиклик, ачы вә кәдәр гајнајыб дашырды. Тагданмыш мәндлијим кетдикчә гызышырды. Јох, мән сизә сүбут едәчәјәм! Адама инанмамагын нә демәк олдуғуну сүбут едәчәјәм, адама күлмәјин нә демәк олдуғуну сүбут едәчәјәм, еһтијатлы тәрпанмәјин, горха-горха иш көрмәјин нә демәк олдуғуну сүбут едәчәјәм!.. Әлибәјдә дә аз јохдур, дејир-ки, көтүр-гој еләмәк, һазырлашмаг, сынаг кечирмәк ләзымдыр? Дәрракәли, еһтијатлы адамдыр! Мәним исә булар неч

вечимә дејилдир. Асанлыгла ишими көрүб һамысынын габагына ас чыхарачағам!

Мән машыны гаража гојдугдан сонра һәлә узун заман онун јанында гурдаландым. Әсәби бир көркнлик бүтүн гәлбими чулғаламышды. Мән јалныз бир шеји: машына једәк гошуб кәдјә сүрмәји дүшүнүрдүм. Мән нәјин баһасына олурса-олсун бу иши көрмәли идим. Лакин једәји мәнә ким верәчәк?

Бу фикирләрә ағыр-ағыр һәјәтдә кәзирдим. Кеч иди. Јалныз диспетчер отагынын пәнчәрәсиндән ишыг кәлирди. Диспетчер һәр шеји дүзәлдә биләр! Кәрәк ки, бу күн Хәдичә нөвбә чәкирди. Даһа јахшы. Хәдичә сөзүмдән чыхмаз, чыхмамалыдыр. Бундан әләвә, әслинә гәлсә, мән чинајәт ишләтмәјә һазырлашмырам ки, әксинә, һамы үчүн фајдалы, ләзымлы бир иш көрмәкдә Хәдичә мәнә анчаг көмәк едәр.

Мән диспетчер отагына јахынлашаркән бир дә онда ајылдым ки, әввәлләр олдуғу кими, чоһдан бу гапыдан кирмәдијими, диспетчерә јалныз кичик пәнчәрәдән мурачиөт етдијими фикирләширам. Дурухдум. Гапы ачылды. Хәдичә астанада дајанмышды.

— Сән мәнә ләзымсан, Хәдичә! Јахшы ки, сәни јериндә тапдым.

— Мән ишими гуртармышам. Кедирәм.

— Јахшы, кедәк сәни евинизә өтүрүм.

Хәдичә тәәччүблә гәшиларыны галдырды. О, шүбһә илә мәнә бахды, сонра күлүмсәјәрәк:

— Кедәк! — деди.

Биз гапыдан чыхдыг. Күчә гаранлыг иди. Кәлдә чалхаланан суларын курултусу ешидилди, сојуг күләк әсирди. Хәдичә мәним голума кирди, күләкдән горунмаг үчүн мәнә гысылды.

— Сојугдур?— дејә мән сорушдум.

Хәдичә зарафата сalaraг:

— Сәнинлә бир јердә олсам донмарам! — деди.

Мән һәлә бир дәгигә әввәл мөһкәм һәјәчан кечирдидим, индисә нәдәнсә тохдадым.

— Сән сабаһ һансы нөвбәдәсән, Хәдичә?

— Икинчи нөвбәдә. Нәдир ки?

— Мәним бир ишим вар, чоһ вачиб ишдир. Һәр шеј сәндән асылдыр...

О, әввәлчә неч мәнә гулаг асмаг да истәмирди, лакин мән ону инандырмагда давам едирдим. Тиндә фанарын

алтында дајандыг. Хәдичә сәксәкәли-сәксәкәли көзләри-мин дүз ичинә бахараг:

— Аһ, Илјас!—деди.—Сән һаһаг јерә бу ишә кәи-ширши!

Лакин мән артыг баша дүшмүшдүм ки, Хәдичә истә-дијими еләјәчәкдир. Мән онун әлиндән тутдүм:

— Сән мәнә инан! Һәр шеј дүзәләчәк, һә, сөзүмүз сөз-дүр?

Хәдичә көксүнү өтүрдү:

— Һеч сәнинлә бачармаг олар!—деди вә разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди.

Мән гејри-ихтијари олараг онун чијнләрини гучагла-дым.

— Сән кәрәк анадан икид олајдын, Хәдичә! Јахшы, һәләлик сәһәрә гәдәр!—дедим вә онун әлини бәрк сых-дым.—Ахшама кими бүтүн кағызлары һазырла, баша дүшдүн?!

Хәдичә мәним әлими бурахмадан дилләнди:

— Тәләсмә!—Сонра бирдән-бирә үзүнү мәнән чевир-ди.—Јахшы, кет... Сән бу күн јатагханада галачарсан?

— Һә!

— Кечән хејрә галсын!

Ертәси күнү машинларын техники муәјинәси олду. Автобазада адамлар ачылыг кәзирди, бу мүфәттишләр һәмишә мөгәмсыз кәлир, һәмишә һәр шејә ираг тутур вә акт јазыр. Онларла нә гәдәр әлләшиб-вурушмаг олар! Лакин мүфәттишләр тәмкинләрини позмурду.

Мән өз машиным сарыдан архајын идим, лакин он-лардан кен кәзирдим, өзүм елә кәстәрирдим ки, куја башым тәмирә гарышмышдыр. Вахты узадыб Хәдичә-нин нөвбәјә башламасыны көзләмәк лазымды. Һеч кәс мәнимлә данышмырды, дүнәнки сөһбәти мәнә хатырлат-мырды. Мән билирдим ки, адамлары мәнә баш гошмаға вахты јохдур: һамы тәләсирди ки, техники муәјинәдән тез кечсин вә јола дүшүб итирилмиш вахтын әвәзини чых-сын. Буна бахмајараг мәним гәлбимдәки инчиклик кечиб кетмирди.

Мән техники муәјинәдән күнортадан сонра кечдим. Мүфәттишләр кетди. Һәјәт сакит вә кимсәсиз галды. Је-дәкләр һәјәтин јухары башында ачыг һавада сахланы-лырды. Онлардан бәзән дахили јүкләри дашымаг үчүн дүз јолларда истифадә едирдиләр. Онлардан бирини сеч-

дим—ади араба, дөрд тәкәр үстүндә кузов иди. Вәсса-лам. Бунунла да бүтүн әлламәлик битирди. Мән исә нә гәдәр һәјәчан кечирмишдим... Һәлә онда билмирдим ки, мәнә нә көзләјир, архајын-архајын јатагханаја кетдим, јахшыча һаһар еләмәк вә бир саат јатыб көзүмүн ачысы-ны алмаг лазымды, чүнки чәтин бир јол кетмәли идим. Лакин мән јата билмәдим ки, билмәдим, бир бөјрүм үс-түндән, о бири бөјрүмүн үстүнә чеврилә-чеврилә галдым. Гаш гараланда исә автобазаја гајытдым.

Хәдичә артыг бурада иди. Һәр шеј һазырды. Мән јол вәрәгәсини кәтүрүб тәләсик гаража кетдим. «Инди габа-ғымда дајанын, көрүм, нечә дајанырсыныз!» Мән машы-ны дөндәриб једәјин јанына сүрдүм, мотору кичик дөврә-ләрә кечирдим, кабинәдән ешмалат, әтрафа бахдым, һеч кәс јохду. Јалыз тәмир емәлханаһасындан дэзкаһла-рын тагғылтысы, бир дэ ки, кәлдән сәһилә вуран суларын уғултусу ешидилирди. Көј елә бил тәмизди, лакин улдуз-лар һәлә көрүнмүрдү. Јанымда мотор јавашдан тыгыл-дајырды, үрәјим дә вурурду. Папирос чәкмәк истәдим, лакин елә һәмнин дәгигә ону бир кәнара тулладым: сонра чәкәрәм.

Кәзәтчи мәни дарвазанын габағында сыхлады:

— Дајан, һара кедирсән?

Мән өзүмү лагејд кәстәрмәјә чалышараг:

— Јүк кәтүрмәјә, ағсагал,—дедим.—Бу да чыхмаг үчүн бурахылыш вәрәгәси!

Гоча бурнуну кағыза дирәди, лакин фанарын ишы-ғында һеч бир вәчһлә кағыздан баш чыхармырды. Мән өзүмү сахлаја билмәјиб:

— Ләнкитмә, ағсагал!—дедим.—Иш көзләмир.

Машина јүк вуруланда бир манејә раст кәлмәдим. Ағзына кими јүкләдим: ики јер кузова, ики јер дә једәјә кәтүрдүм. Һеч кәс бир сөз демәди—мән һәтта тәәччүб еләдим. Јола чыхдым вә јалныз бу заман папирос јан-дырдым. Јерими раһладым, фанарлары јандырдым вә газы басдым. Јолда гаранлыг чалханды, јарылды, јол бош иди вә һеч нә мане олмурду ки, сүрәти артырыб сон һәддинә чатдырым. Машын гуш кими учурду вә демәк олар ки, далда тагғылдајан једәк һисс олунмурду. Дүз-дүр, дөңкәләрдә бизи бир балача јана чәкирди вә сүканы дөндәрмәк чәтинләширди, лакин мән елә билирдим ки, буна сәбәб мәним вәрдишинимн олмамасыдыр, алышарам. Мән өз-өзүмә: «Тәслим ол, Долон»,—дејә гышгырдым вә

атлы атын жалына јатан кими мән дө сүкана јатдым. Нә гәдәр ки, јол дүзәнлик иди сүр'әти артырмаг лазымды. Кечә жарысы Долона һүчүм етмәк фикриндә идим.

Бир мүддәт, һәтта, өзүмүн һесабладығымдан артыг мәсафә гәт едирдим, лакин дағлар башлајанда машыны еһтијатла сүрмәли олдум. Она көрә јох ки, мотор жүкүн өһдәсиндән кәлмирди, мәни сахлајан јохушлардан чох енишләр иди. Једәк енишләрдә јырғаланыр, курулту гопарыр, машыны итәләјир, архајын енмәјә мане олурду. Һәр дәгигә сүр'әти дәјишмәк, әјләчи басмаг, сүканы дөндәриб машыны дүзәлтмәк лазым кәлирди. Мән әввәлчә өзүмә тохтаг верирдим, буну көрмәмәјә чалышырдым. Лакин иш кетдикчә чәтинләшдијиндән нараһат олмаға, ачыгланмаға башламышдым. Јолда нә гәдәр јохуш-ениш вар, һеч көрәсән бир адамын ағлына кәлибми, онлары сајсын! Буна бахмајараг, мән јенә дө руһдан дүшмүрдүм. Мәним үчүн һеч бир тәһдүкә јохду, аңчаг күчдән дүшүрдүм. Мән өзүм-өзүмә тәскинлик верәрәк дејирдим: «Ејби јохдур. Кәдијин әтәјинә чәтлик динчәләрәм. Нә олурса олсун, мән бу јолу кечәчәјәм!» Мән баша дүшмүрдүм ки, нә үчүн инди мәним ишим, пајызда једәјимдә машын апардығыма нисбәтән даһа ағырдыр.

Долон јахынлашырды. Фараларын шуалары дәрәдәки нәһәнк, гара дашларын үстүндә кәзирди. Зирвәләрини гар басмыш гајалар јолун үстүнү алмышды. Ири гар лопалары сајрышмаға башлады. Мән фикирләшдим ки, јәгин күләк онлары јухарылардан сүпүрүб кәтирмишдир. Лакин гар лопалары машынын габаг шүшәләринә јапышмаға вә ашағы сүрүшмәјә башлады. Демәли, гар јағырды. Гар чох да бәрк јағмырды, лакин сулу иди. Мән дишләриме гычыјараг: «Елә бирчә бу галмышды!» — дејә сөјүш сөјдүм. «Сүпүркәләри» ишә салдым.

Кәдәјин илк сылдырым јохушлары башланды. Мотор өзүнүн мәнә таныш олан маһнысыны ишә салды. Зүлмәт ичиндә јол илә јекнәсәг, кәдәрли бир уғулту сүрүндү. Ахыры ки, јохушу чыхдым. Инди гаршында узун бир ениш варды. Мотор гурулдамаға башлады, машын ашағы кетди. Дәрһал о јандан бу јана сапды. Мән үрәјимлә дујурдум ки, једәк сарсаглајыр, машынын үстүнә минир, она сохулур; гармагларын говшағында металын нечә курулдадығыны, хырчылдадығыны ешидирдим. Бу хырчылыты күрәјими кејидиб ағырдыр, базу өнләримдә күт бир ағры башлајырды. Тәкәрләр әјләчләрин сөзүнә бах-

мыр, сулу гар өртүјүнүн үстүндән сүрүшүб кедирди. Машын кетдикчә даһа бәрк сүрүшдү, бүтүн көвдәси силкәләнди, сүкан әлимдән чыхырды. Нәһәјәт машын дөзүб јолла көндәләнинә сүрүшмәјә башлады. Мән сүканы чевирдим, машыны сахладым. Даһа сүрә билмирдим, тағәтим галмамышды. Фаралары кечирдим, мотору сөндүрдүм. Әлләрим гурујуб ағача дөнмүшдү, елә бил протездди. Мән отурачаға сөјкәндим вә өз боғуғ, хырылтылы нәфәсиме ешитдим. Бир нечә дәгигә бу чүр отуруб галдым, нәфәсиме дәрдим, папирос чәкдим. Әтрафда исә зүлмәт, јыртычы бир сүкут һөкм сүрүрдү. Јалһәт кабинәнин дәлик-дешијиндә ојнајан күләјин вьыылтысы ешидилирди. Гаршыда нәләр олачағыны тәсәввүрүмә кәтирмәкдән белә горхурдум. Бурадан үзү јухары сылдырым, дар вә доламбаг јоллар башлајыр. Долана-долана, арасы кәсилмәдән дағ дөшү илә дырмашмаг мотор вә инсан әлләри үчүн әзаб-әзијјәтдир. Лакин фикирләшмәјә вахт јохду, гар јағырды.

Мотору ишә салдым, Машын бәрк курулту гопарараг даға чыхмаға башлады. Мән дишләриме гычыјараг, динчәлиб еләмәдән дар доланбачлары бир-бир чыхырдым. Сылдырым, дар јохушлар гуртарды. Инди јол мәнтәгәсинин дөнкәсинә гәдәр сылдырым ениш, сонра дүз, бир аз маили јол башлајыр, даһа сонра исә ирәлидә кәдијин ахырынчы јохушу галырды. Чәтинликлә ашағы ендим. Тәгрибән дөрд километр узунлуғунда дүз јолла машыны говдум вә дајанмадан јохушу чыхмаға башладым. Машын чыхды, јухары чыхды, бир аз да... Лакин көтүрдүјүм сүр'әт бәс олмады. Машын јавашыды, мән ону әввәлчә икинчи, сонра биринчи сүр'әтә кечиртдим. Архамы сөјкәнәчәјә дајајыб сүкандан бәрк-бәрк јапышдым. Гара булудлар арасындан көзләримә улдузлар сәпәләнди, лакин машын јериндән тәрпәнмирди, ирәли кетмирди. Тәкәрләр бош-бошуна фырланды, машын јана сүрүшдү, мән акселератору ахыра кими басдым.

— Һә, бир дә! Һә, бир аз да! Мөһкәм дајан! — дејә гышгырдым.

Өзүм өз сәсиме танымадым.

Әввәлчә мотор узун-узанды инләјирди, индисә чинкилтилә титрәмәјә башлады вә үзүлдү, фасилә илә ишләмәјә кәчди, сөндү. Машын јаваш-јаваш ашағы сүрүшдү. Әјләчләр дө ону сахлаја билмәди. О, једәјин ағырлығы алтында дағдан дијирләнирди вә нәһәјәт, гајаја дәјиб бир-

дән дајанды. Һәр шеј сүкүта гәрг олду. Мән кабинәннин гапысыны ачыб бајыра бахдым. Өзүдүр ки, вар! Лә'нәт сәнә кор шејтан! Једәк хәндәјә дүшмүшдү. Инди һеч бир гүввә илә ону чәкиб чыхармаг мүмкүн дејилди. Мән һид-дәтә кәләрәк мотору јенидән ишләтдим, ирәлијә сычра-дым. Тәкәрләр шиддәтлә һәрләнмәјә башлады, машин бүтүн күчүнү топлады, лакин јериндән белә тәрпәнмәди. Мән јола атылдым, јүјүрүб једәјин јанына кәлдим. Онун тәкәрләри хәндәјин лап дибинә батмышды. Нә етмәли? Мән өзүмү билмәдән вәһши, дәли бир һиддәтлә једәјин үстүнә атылдым, әлләрим вә бүтүн бәдәнимлә тәкәрләри итәләмәјә башладым. Сонра чиними кузовун алтына вер-дим, вәһши һејван кими нәриләдим, елә күч вурдум ки, башымдан ачы, шиддәтли бир ағры тутду. Једәји итәл-јиб јола чыхармаға чалышырдым, лакин мүмкүн дејилди, иш ишдән кечмишди. Мән тағәтдән дүшүб үзү үстә јола јыхылдым вә палчыгла гарышыг гары алтыма чәкәрәк һирсиндән ағладым. Сонра дурдум, сәндириләјә-сәндириләјә машина јанашдым вә дабана отурдум.

Узагдан мотор уғултусу кәлди. Ики ишыг маили јола, ашағы енирди. Билмирәм бу шофер ким иди, таләји бу кечә көзү ону һараја вә нә үчүн сүрүкләјиб апарырды; лакин мән горхдум, санки бу ишыглар мәни һагламалы вә тутмалы иди. Мән оғру кими једәјин үстүнә атылдым, говшаг сырғасыны ачыб јерә атдым, кабинәјә сычрадым вә једәји хәндәкдә гојараг машины јолла үзү јухары гов-дум.

Мәни анлашылмаз, мүдһиш бир горху тәғиб едирди. Бүтүн јол боју мәнә елә кәлирди ки, једәк дабанбасараг даалымча кәлир вә мәни бу сәт һаглајачагдыр. Мән ма-шыны ити сүр'әтлә сүрүрдүм, гәзәја уврамадым, бәлкә дә јалныз она көрә ки, јолу эзбәр билирдим.

Мән дан сөкүләндә јүкбошалтма базасына кәлиб чых-дым. Өзүмү-сөзүмү билмәдән дәли кими јумругларымла гапыны дөјөчләдим. Гапы тајбатај ачылды. Аселә мөһәл гојмадан евә кирдим, өзүм дә тәпәдән дырнаға кими пал-чыг ичиндә идим. Ағыр-ағыр нәфәс алараг, нә исә нәм бир шејин үстүндә отурдум. Бу јүјулуб кәтил үстүнә јығыл-мыш бир галаг палтар иди. Папирос чыхармаг үчүн әли-ми чибимә атдым. Машынын ачарлары әлимә кечди. Мән гәзәблә онлары кәнара фырлатдым, башымы ашағы сал-дым вә дилхор, әзкин, чиркли һалда донуб галдым. Асел столун јанында дајанмышды, јалын ајагларынын бирини

көтүрүб, о бирини гојурду. Ахы мән она нә дејә биләр-дим? Асел ачары јердән көтүрүб столун үстүнә гојду. О, јавашдан деди:

— Јујуначагсан? Мән ахшамдан су гыздырмышам.

Мән арамла башымы галдырдым. Үшүмүш Асел бир кәјнәкдә, инчә әлләрини синәсинә сычараг мәним гар-шымда дајанмышды. Онун горхмуш көзләри тәшвиш вә шәфәтлә мәнә бахырды.

Мән јабанчы, сөнүк бир сәслә:

— Кәдикдә једәји хәндәјә салдым, — дедим.

О, мәни баша дүшмәди, сорушду:

— Һансы једәји?

Мән ачыгла бағырдым:

— Дәмир, јашыл, 02—28 нөмрәли једәји! Һансы олур олсуи, нә фәрги вар! Мән ону оғурламышдым, анлајыр-сан? Оғурламышдым!

Асел јавашдан аһ чәкиб чарпајынын гырағында отур-ду:

— Ахы нә үчүн?

— Нечә јәни нә үчүн? — Онун анламамазлыгы мәни гәзәбләндирди. — Једәклә кәлији ашыб кечмәк иста-јирдим. Ајдындыр? Өз дедијими сүбүт етмәк фикриндә идим... Јаман ишә дүшмүшәм.

Мән јенә башымы овучларымын ичинә алдым, һәр икимиз бир мүддәт сусдуг. Бирдән Асел гәтијјәтлә ајага дурду, жејинмәјә башлады. О, чиддијәтлә мәнә деди:

— Отуруб нәји көзләјирсэн?

— Нә еләјим? — дејә мызылдандым.

— Автобазаја гајыг.

— Нечә! Једәксиз?

— Орада һәр шеји изаһ едәрсән.

— Нә данышырсан? — дејә партладым вә отагда вур-нухмаға башладым. — Једәји ораја Һансы үзлә сүрүјүб кәтирим. Бағышлајын, дејим, һә, бағышлајын, јанылмыш-шам! Диз үстә сүрүнүм, јалварым? Олмајачаг! Гој нә ис-тәјирләр еләсинләр. Һеч вечимә дә кәлмир!

Мәним бағыртымдан кичик чарпајыда јатмыш оғлум ојанды. Ағлады. Асел ону гучағына алды. О даһа учадан ағлады.

Асел бирдән јавашдан, лакин ајдын бир сәслә мәнә:

— Сән горхагсан, — деди.

Мән өзүмү-сөзүмү билмәдән:

— Нә? — дејә јумругларымы дүјүмләјиб онун үстүнә

чумдум, ону вурмаг истәдим. Лакин чәсарәтим чатмады. Мәни сахлажан Аселин һејрәт долу кениш ачытмыш көзләри олду. Мән онун бәбәкләриндә дәншәгли, эјилмиш сифәтими көрдүм. Мән кобудчасына ону бир кәнара итәләдим, астанаја доғру кетдим вә гапыны чырпараг чыхдым.

Һава артыг ишыглашмышды. Дүнән баш вермиш һадисәләр күн ишығында мәнә даһа тутгун, уғурсуз, чиркин көрүндү. Мән һәләлик бир чыхыш јолу көрүрдүм. Неч олмазса мәшындакы јүкү јеринә чатдырмалы идим.

Кери гајыданда евә дәјмадим. Она көрә јох ки, Аселлә далашмышдыг. Неч кәсин көзүнә көрүнмәк истәмирдим, неч кәси көрмәк истәмирдим. Билмирәм, башгалары үчүн нечәдир, анчаг мәним үчүн белә һалларда тәк галмаг даһа јахшыдыр. Дәрди ми адамлара ачмагы, көстәрмәји севмирәм. Бунлар кимә лазымдыр? Бачарырсансә, һәр шеј јаныб күл олмајынча дөз...

Јолда кәлмәләр евиндә кечәләдим. Јухуда көрдүм ки, куја қәдикдә једәји ахтарырам. Бу јуху дејил, дәншәтди. Једәјин изләрини көрүрәм, өзү исә јохдур. Өзүмү ора-бура вурурам. Једәјин һара јоха чыхдығыны, кимин ону сүрүб алардығыны сорушурам...

Мән кери гајыданда једәк һәмин јердә доғрудан да јохду... Сонрадан өјрәндим ки, једәји Әлибәј сүрүјүб автобазаја кәтирибмиш.

Једәјин далынча сәһәр мән дә гајытдым. Бу күнләр әрзиндә рәнким гапгара олмушду, кабинәнин ичиндәки кичик күзкүјә бахдым, өзүм өзүмү танымадым.

Автобазада һәјат һәмишә олдуғу кими өз ади гајдасы илә давам едирди вә јалныз мән елә бил бурадан дејиләм; машыны тәрәлдүд ичиндә дарвазанын ағына сүрдүм, јавашча һәјәтә кирдим, гараждан аралы, өзүгә бир күнчдә сахладым. Кабинәдән дәрһал чыхмадым. Әтрафыма көз кәздирдим. Адамлар ишләрини буражмышдылар. Мәнә бахырдылар. Еһ, бу саат машыны дөндөриб ағыз һараја дүшдү, ораја да сүрәрди! Лакин чәрәм јохду. Кабинәдән чыхдым. Вар гүввәми топладым вә һәјәтдән кечиб диспетчер отағына сары кетдим. Өзүмү сакит көстәрмәјә чалышырдым, лакин әслиндә, пошун һиосәси гаршысындан кечән сучлу бир әскәр кими кедирдим. Билирдим ки, һамы мәни тутгун бахышларла изләјир. Неч кәс мәнимлә саламлашмады. Бир дә ки, јәгин мән дә онларын јеринә олсајдым белә һәрәкәт едәрдим.

Астанада бүдрәдим. Елә бил гәлбим дә бүдрәди: ахи мән Хәдичәни унутмушдум, ону ишә салмышдым!

Коридорда «Шимшәк» плакаты дивардан дүз мәним үзүмә бахырды Орада ири һәрфләрлә «Ар олсун» сөзләри јазылмышды; јазынын алтындан исә дағларда атылыб галмыш једәјин шәкли чөкилмишди...

Мән үзүмү чевирдим. Үзүм гызарыб јанырды, елә бил силлә вурмушдулар. Диспетчер отағына кирдим. Хәдичә телефонла данышырды. Мәни көрүб дәстәји асды.

Мән, андыра галмыш, уғурсуз јол вәрәгәсини столун үстүнә атараг:

— Көтүр! — дедим.

Хәдичә јазыг-јазыг мәнә бахды. Дүшүндүм ки, тәки гышгырмасын, ағламасын. Фикрән ондан хаһиш етдим ки, «инди јох, сонра, башга бир јердә ағлајарсан». О, да мәни баша дүшдү, неч нә демәди. Јавашдан сорушдум:

— Гај-күј салмышдылар?

Хәдичә башыны тәрпәнди.

Мән она үрәк-дирәк вермәјә чалышараг, дишләримин арасындан:

— Ејби јохдур! — дедим.

— Сәни јолдан көтүрүбләр.

Мән ачы-ачы күлдүм:

— Көтүрүбләр? Тамам?

— Тамам көтүрмәк истәјирдиләр, тә'мирә көндәридиләр... Анчаг ушаглар сәнин тәрәфини вермәдиләр... Нәләлик сәни дахили јолларда ишләмәјә кечирибләр. Рәсин јанына кет, чағырмышды.

— Кетмирәм! Гој өзләри һәллә етсинләр, мәнсиз, һејф-силәнмәјәчәјәм...

Отагдан чыхдым. Башымы ашағы салыб коридорла кедирдим. Габагдан ким исә кәлирди. Јан-јаны кечмәк истәдим, лакин Әлибәј јолуму кәсди. О мәни күнчә гыснајараг:

— Јох, сән дајан, — дөди. Дүз көзүмүн ичинә бахараг ачыглы, фышылтылы бир пычылы илә башлады:— Нә, нә олду, гәһрәман, сүбут етдин? Сүбут етдин ки, сән көпәк өғлусан?

Мән бурнумун алтындан:

— Даһа јахшы иш көрмәк истәјирдим! — дедим.

— Јалан дејирсән. Тәк өзүн фәргләнмәк истәјирдин. Өзүн үчүн ишләјирдин. Әмәлли-башлы, јахшы бир иши корладын. Инди кет, көрүм бундан сонра сүбут едә би-

ләрсәнми, машинлара једэк гошмаг олар! Сәфәһ! Бамбылы!

Бәлкә башга бирисини бу сөzlәр өз фикриндән дашындыра биләрди. Лакин инди мәнним үчүн һамысы бирди; һеч нә баша дүшмәдим, јалһныз инчидим, бамбылыјам, мән өзүмү кәстәрмәјә, шөһрәт газанмаға чалышырам! Ахы бу јаландыр!

Мән Әлибәји кәнара итәләјәрәк:

— Чәкил! — дедим. — Сәнсиз дә дүнја башыма дар кәлир.

Артырмаја чыхдым. Иликләрә ишләјән сојуг күләк һәјәтдә гары совурурду. Адамлар тәрс-тәрс мәнә баһараг, динмәз-сөјләмәз јанымдан кечиб кедирдиләр. Мән нејләјә биләрдим! Јумругларымы чибләримә сохдум вә гапыја сары кетдим. Кәлмәчәләрдә донмуш буз ајагларымын алтында хырчылдајараг торпаға гарышырды. Ајағыма бир тавот банкасы илишди. Вар күчүмлә ону вуруб дарвазадан күчәјә чыхартдым вә өзүм дә онун далынча кетдим.

Бүтүн күн ишсиз-күчсүз шәһәрчијин күчәләрини долашдым. Бош галмыш көрпүдә вәјилләндим. Иссыг-Кәлдә фыртына варды, көрпүјә јан алмыш јүк кәмиләри јыр-галанырды.

Сонра бир дә көрдүм ки, чајханадајам. Столун үстүндә, мәнним габағымда башындан ичилмиш јарым литр араг вә бир дә бошгабда нә исә бир мәзә варды. Биринчи стәкан мәнни көтүрүб сусталтмышды, мән күт-күт ајағымын алтына бахырдым. Бирдән јанымда киминсә мөһрибан, бир гәдәр истәһзалы сәси ешидилди:

— Нијә ганын гарадыр, чикит?

Мән күчлә башымы галдырдым. Хәдичә иди.

— Нәдир, тәк ичә билмирсэн? — дејә күлүмсәди, столун архасына кечди. — Јахшы, кәл бир јердә ичәк.

Хәдичә арағы стәканлара төкдү. Габағыма чәкди.

— Көтүр, — деди вә ојнаглыгла мәнә көз вуруду. Санки биз бураја садәчә олараг отурмаға, јејиб-ичмәјә кәлмишдик.

Мән наразы һалда сорушдум:

— Сән нијә севинирсэн?

— Дәрд чәкмәкдән нә чыхар? Сәнинлә оlanda һеч нә вечимә кәлмир, Илјас! Мән исә елә билирдим ки, сән даһа мәһинсэн. Јахшы, көтүр, олачаға чарә јохдур. Нарда гырылды, гырылды, — дејә Хәдичә јавашдан күлдү, мәнә

даһа јахын отурду, гара, мөһрибан көзләрини мәнә дикәрәк стәканыны стәканыма вуруду.

Биз ичдик. Мән папирос јандырдым. Дејәсән кефим бир балача дурулду, бу күн илк дәфә күлүмсәдим.

— Афәрин сәнә, Хәдичә, — дедим вә онун әлини сыхдым.

Сонра биз күчәјә чыхдыг. Шәр гарышмышды. Кәлдән әсән азғын күләк ағачлары вә фәнәрләри јырғалајырды. Ајагларымын алтында јер ләнкәр вурурду. Хәдичә голума кириб мәнни апарырды, гајғыкешликлә јахамы галдырмышды.

Мән күнаһ вә миннәтдарлыг һисси кечирәрәк дилләндим:

— Мән сәнин јанында тәгсиркарам, Хәдичә! Анчаг ону бил ки, гојмарам сәни инчидәләр... Өзүм чаваб верәчәјәм...

О деди:

— Буну јадындан чыхар, әзизим! Сән ипә-сапа јатмырсан, һәмишә һара исә чан атырсан. Сәнә бахырам, үрәјим аврајыр. Мән өзүм дә белә идим. Һәјәтла ајаглашмаг, ону һагламаг олмаз, әлиңә кечәни гәһнимәт бил... Тәле илә кизләһпач ојнамаг нәјә лазымдыр...

Мән е'тираз етдим:

— Буну һәрә өзү баша дүшдүјү кими јозур! — Сонра дүшүндүм вә дедим: — Бәлкә дә сән һаглысан?

Биз Хәдичәнин јашадыгы евин габағында дајандыг. О, хождандыр ки, тәк јашајырды. Нәдәнсә әриндән ајрылмышды.

Хәдичә:

— Һә, мән чатдым, — деди.

Мән јубанырдым, кетмирдим. Артыг арамызда нә исә елә бир шеј варды ки, бизи бир-биримизә баглајырды. Бир дә ки, инди јапагханаја келмәк истәмирдим. Һәһигәт јахшы шејдир. Лакин бә'зән һәддиндән артыг ачы олур вә истәр-истәмәз ондан узаг гачмаға чалышырсан.

Хәдичә сорушду:

— Нијә фикрә келдин, әзизим? Јорулмусан? Јолун узагдыр?

— Ејби јохдур, бир тәһәр кедиб чыхарам, һәләлик. Хәдичә әлими тутду.

— У-у сән ки, донмусан! Дајан исәндим! — деди, әлими палтосунун алтына апарды, етирасла дөшүнә сыхды. Әлими чәкмәјә чәсарәтим чатмады, бу гызғын нәвазишә

мүгавимәт көстәрә билмәдим. Әлимин алтында онун үрә-
ји дөјүнүрдү, чырпынырды, елә бил өз арзусуну тәләб
едирди. Мән кефли идим, лакин о дәрәчәдә јох ки, һеч
нә баша дүшмәјим. Мән еһтијатла әлими чәкдим.

Хәдичә:

— Кетдин? — деди.

— Һә.

— Онда әлвида! — Хәдичә көксүнү өтүрдү, тәләсик
узаглашды. Гаранлығда доггаз чырпылды, мән дә тәр-
пәнмәк истәдим, лакин бир нечә аддымдан сонра дајан-
дым. Өзүм дә билмәдим бу нечә олду, анчаг мән јенидән
доггазын габағында идим. Хәдичә мәни көзләјирди. О.
мәним бојнума сарылды, додагларымы өпәрәк, мәни
бәрк-бәрк гучаглады.

— Гајытдын! — дејә пычылдады. Сонра әлимдән ту-
туб мәни евинә апарды.

Кечә ајылдым вә узун мүддәт һарада олдуғуму баша
дүшә билмәдим. Башым ағрыјырды. Биз јанашы јат-
мышдыг. Исти, јарычылпаг Хәдичә мәнә гысылараг рәван
нәфәси илә чијними охшајырды. Мән дуруб тез бурадан
кетмәји гәрар вердим. Гымылдандым, Хәдичә көзләрини
ачмадан мәни гучаглады.

— Кетмә, — дејә јавашчадан хәниш етди. Сонра башы-
ны галдырды, гаранлығда мәним көзләримә бахды вә
кәсик-кәсик пычылдады: — Инди мән сәнсиз јашаја бил-
мәрәм... Сән мәнимсән! Сән һәмишә мәним олмусан!..
Бундан савајы мән һеч нә билмәк истәмирәм. Таки сән
мәни севәсән, Илјас! Өзкә бир тәләбим јохдур... Лакин
сәндән дә әл чәкән дејиләм, баша дүшүрсән, әл чәкмәјә-
чәјәм! — Хәдичә ағлады, онун көз јашлары үзүм төкүлдү.

Мән кетмәдим. Дан јери сөкүләндә јухуја кетдик.
Ајылаңда һава ачылмышды, артыг сәһәрди. Мән тәләсик
көјиндим, нифрәт ојадан сәнсәли бир һисс гәлбими сы-
хырды. Мән јеријә-јеријә јарымкүркүмү кејәрәк һәјәтә
дүшдүм, кизличә доггаздан чыхдым. Сары түлкү дәр-
синдән кен папаг кејмиш бир адам дүз үстүмә кәлирди.
Ах, көзләримдә күллә олсајды, нә оларды! Чантај ишә
кедирди; о бурада, јахынлығда јашајырды. Биз һәр ики-
миз бир аңлыға донуб галдыг. Мән өзүмү көрмәмәзлијә
вурдум. Кәскин бир һәрәкәтлә дөндүм вә тез-тез автоба-
заја сары кетдим. Чантај далымча мә'налы-мә'налы өс-
күрдү. Онун аддымлары гар үстүндә хышылдајырды, нә
мәнә јахынлашыр вә нә дә мөндән узаглашырды. Белә-

ликлә биз автобазаја гәдәр бир-биримизин далынча кәл-
дик.

Гаража баш чәкмәдән мән дүз контора кетдим. Баш
мүһәндисин кабинетиндән (бурада адәтән гыса сәһәр
мүзакирәләри олуруду) боғуз сәсләр кәлирди. Үрәјимдән
чылғын бир арзу кечди, инди ораја кириб пәнчәрә габа-
ғында отурмаг, ајағымы ајағымын үстүнә ашырмаг, па-
пирос јандырмаг, шоферләрин кин-күдүрәт билмәдән
сөјүшүкүләринә вә мүбаһисә елдикләринә гулаг асмаг
истәдим. Һеч бир заман тәсәввүрүмә көтирә билмәздим
ки, инсан буну белә бәрк арзулаја биләр. Лакин ичәри
кирмәјә чәсарәтим чатмады. Горхмурдум, јох, дејәсән,
горхмурдум. Дахиләмдә ејни бир гәзәб, һамыја мејдан
охујан, һәр шејдән кечән, зәиф бир инад чалханырды.
Хәдичә илә кечирдијим кечәдән сонра тәлатүмә кәлмиш
ғарышыг дүјгулары да бураја әләвә едди. Һәлә адамлар
да, демә, мәним уғурсуз тәшәббүсүмү һеч дә унутмаг
фикриндә дејилдиләр. Ичәридә сөнбәт елә мөндән кедир-
ди. Кимсә гышгырды:

— Биабырчылығдыр, ону мәнкәмәјә вермәк лазымдыр,
сиз исә назы илә ојнајырсыныз! Һәлә бир һәјасыз-һәја-
сыз дејир дә ки, доғру дүшүнүб-дашынымшдыр! Једәјни
исә кәдикдә гојуб гајытмышдыр!

Башга бир сәс онун сөзүнү кәсди:

— Доғрудур! Беләләрини чох көрмүшүк, јаман чох-
билмиш оғулдур. Сәс-күјдән, ғарышығлыңдан истифадә
еңиб мүкафат алмаг фикринә дүшүбмүш, куја автобазаја
көмәк едирмиш!.. Анчаг һәр шеј бурнундан кәлди!

Адамлар мүбаһисәјә киришдиләр, чығыр-бағыр сал-
дылар. Мән араландым: гапынын далында дајаныб гулаг
асмајачағдым ки.

Далдан сәсләр ешидиб аддымларымы јејинләтдим.
Ушаглар һәлә дә учадан данышырдылар. Әлибәј јеријә-
јеријә кимсә гызғын-гызғын сүбүт едәрәк дејирди:

— Једәкләр үчүн әјләчләри елә өз базамызда дү-
зәлдәрик, шлангы компрессордан једәјә атмаг, гәлибләри
салмаг чох да чәтин бир иш дејилдир!.. Дејәсән бу Илјас-
дыр ахы? Илјас, дајан! — дејә о мәни сәсләди.

Мән ајаг сахламадан гаража сары кедирдим. Әлибәј
мәни һағлады, чијнимдән тутуб дартды:

— Уф, андыра галсын! Билирсән, ахыр ки, инандыр-
дым. Һазырлаш, Илјас! Мәнимлә гоша ишләмәк истәјир-
сән? Сынаг сәфәринә кедирик! Једәклә!

Чиним башыма вурду. Мәнә көмөк елөмөк, угурсуз достуну једәјинә алмаг фикринә дүшүбдүр. Гоша ишлөмөк! Мән онун элини чөкиб чијнимдән салдым:

— Једөкләрини көтүрүб чөһәннөм ол!..

— Ахы сән нијә чинләнирсән? Төгсир ки, өзүндөдир... Һә, лап јадымдан чыхмышды. Володка Ширјајев сәнә бир сөз демәјиб ки?

— Јох, мән ону көрмөмишәм. Нәдир ки?

— Нечә јә'ни нәдир? Һарада итиб-батмысан? Асел јол үстә сәни көзләјир, бизимкиләрдән сорушур, хиффәт еләјир! Сәнсә!..

Дизләрим бүкүлдү. Гөлбимә елә бил ағырлык чөкдү, үрәјимдә дөзүлмәз дәрәчәдә елә ијрәнч бир дүјғу баш галдырды ки, јеримдә өлсәјдим севинәрдим. Әлибәј исә голумдан тутуб дартыр вә једөкләр үчүн мүхтәлиф әләвә тәртибатлары узун-узadı мәнә изаһ едирди. Чантај бир кәнарда дурмушду, бизә гулаг верирди.

Мән голуму дартыб онун элиндән чыхарараг:

— Чөкил!—дедим.—Нә вермисиниз мәнә, ала билмир-синиз? Бәсдир! Мәнә һеч бир једөк лазым дејил, вә һеч кәслә гоша ишләмәјәчәјәм... Ајдыңдырмы?

Әлибәј гашгабагыны саллады, әнкини ојнатды:

— Өзүн башламысан, әләми бир-биринә гарышдырмысан, өзүн дә һамыдан әввәл арадан чыхмаг истәјирсән? Беләдир, еләми?

— Нечә истәјирсән, елә дә баша дүшә биләрсән.

Машына јанашдым, әлләрим әсирди. Һеч нә баша дүшмүрдүм. Нә үчүнсә машынын алтындакы хәндәјә атылдым, башымы дивара дајајыб сәринләтмәк истәдим.

Башымын үстүндән бир пычылыт кәлди:

— Бура бах, Илјас!

Мән башымы галдырдым: көрәсән бу кимдир? Һарадан пејда олду? Башында түлкү дәрисиндән гулаглы папаг олан Чантај көбөлөк кими хәндәјин ғырағына чөмөлдү; о кичик, бич көзләрини мәнә зилләмишди:

— Сән она јаман дедин, Илјас!

— Кимә?

— Активист Әлибәјә! Елә бил ағына бир даш басдын!.. О саат сәсини кәсди, новатор.

— Сәнә нә галыб?

— Мәнә о галыб ки, биз шоферләрә једөк лазым дејил. Јәгин ки, сән өзүн дә буну баша дүшмүсән. Белә ишләрин нә чүр көрүлдүјүнү јахшы билирик: иш нормасы-

ны артырыб мөсафәни азалтдымы, бизим һамымыза дејәчөкләр ки, өзүнүзү јығышдырын, онун јолу илә кәдәрәк ишинизи јахшылашдырын, јүк-километр гижмәтини исә кәсәчөкләр. Мән дәли дејиләм ки, билә-билә чибими кәсим. Бир күнлүк шөһрәт, бәс сонра нә олсун? Биз сәндән инчимәмишик, ишиндә ол...

Мән мүмкүн гәдәр сәкит бир тәрздә сорушдум:

— Биз дејәндә кими нәзәрдә тутурсан? Биз — сәнсән?

Чантај көзләрини ғырпа-ғырпа:

— Тәкчә мән дејиләм, — деди.

— Јалан дејирсән, өчләф! Сәнин ачығына сәфәрә једөклә чыхачағам... Чанымы гојачағам, анчаг мөгсәдимә чатачағам. Индисә рәдд ол бурадан! Сәнинлә мәнимки сонраја галсын!

Чантај мәнә ачығлы-ачығлы чаваб верәрәк:

— Јахшы, јахшы, өзүндән чыхма! — деди. — Тәһиз-лијинә бәләдәм. Буна бир бах, о ки, галды ешгбазлыға, нә гәдәр чанында су вар, елә...

Мән өзүмдән чыхараг:

— Ах, сәни... — дејә ғышгырдым вә вар күчүмлә онун чәнәсинин алтына бир јумруг вурдум.

О чаланын ғырағында нечә чөмәлиб отурмушдуса, елә дә јерлә јумбаланды. Гулаглы папагы јерә дүшүб дијир-ләнди. Мән чаладан сычрајыб онун үстүнә атылдым. Лакиин Чантај мачал тапыб ајаға дурду, кәнара атылды, бүтүн һәјәти башына алыб бағырды:

— Хулиган! Гулдур! Савашырсан? Сәни дә ипә-сапа јатырдан тапылар! Гудурмусан, ачығыны чыхырсан?

Һәр тәрәфдән адамлар јүјүрүб јығышдылар. Әлибәј дә кәлди.

— Нә олуб? Сән ону нијә вурдун?

Чантај гәшш еләјә-еләјә дејирди:

— Һәгигәти дедијимә көрә! Она көрә ки, һәгигәти дүз көзүнүн ичинә дедим!.. Өзү једәји оғурлајыб кәдиклә хәндәјә салыб, ишләри корлајыб, башгалары намуста сәһви дүзәлтмәк истәјәндә һәлә бир савашмаға да башлајыр! Инди онун үчүн бу ишләрин бир фајдасы јохдур, шөһрәт әлиндән чыхыб!

Әлибәј үстүмә кәлди. Гәзәбиндән ағаппаг ағармышды, дили топуг чалырды.

О мәним синәмә бир дүртмә вурараг:

— Алча! — деди. — Һәддини ашырсан, кәлијин гисә-

сыны алырсан! Ејби жокдур, сәһиз дә кечинәрик! Гәһрә-манларсыз!..

Мән сусурдум. Бир сөз демәк игтидарында дејилдим. Чантајын һајасызчасына дедији јалан мәни елә сарсыгмышды ки, ағзымдан бир сөз белә чыхара билмәдим. Јолдашлар гашгабагларыны саллајыб мәнә бахырдылар.

Бурадан гачмаг лазымдыр, гачмаг... Мән сычрајыб машины миндим вә говуб ону автобазадан чыхарттым.

Јолда ичиб кефләндим. Јол үстүндәки кичик дүкана дәјдим — көмәк еләмәди, бир дә дајандым, бир стәкан да ағзына кими долу араг ичдим. Сонра исә о ки, вар машины говдум—јалныз көрпүләр, јол дирәкләри вә бир дә растлашдығым машынар бир ан ичиндә көрүнүб јох олурду. Дејәсэн кефим дурулмушду. Дүшүнүрдүм: «Еһ, чәһәннәмә ки, олачага чарә јокдур. Ахы сәнин нәјин чатмыр, сүканы фырладырсан, фырлат, вәссалам. Бәс Хәдичә... Ахы о кимдән әскикдир? Чавандыр, көзәлдир. Сәни сеvir, һәр назынла ојнајыр. Сәндән өтәри чанындан кечәр. Сарсаг, нанкор!».

Ахшамчағы евә кәлдим; гапыда дајанмышдым, јырғаланырдым. Јарымкүркүм чјинимин биринә илишиб салланмышды. Мән сүканын далында раһат отурмаг үчүн бәзән јарымкүркүмүн сағ голуну чыхардырам. Ушаглыгдан, даш вьзылдатдығым замандан адәт еләмишәм.

Асел үстүмә атылды:

— Илјас, сәнә нә олуб? — Дејәсэн сонра ишин нә јердә олдуғуну баша дүшдү. — Јахшы, нијә дурмусан, јериндән тәрпәнмирсән? Јорулмусан, үшүмүсән? Сојун!

О мәнә көмәк етмәк истәди, мәнә динмәз-сөјләмәз ону кери итәләдим. Утандығымы кобулдугла кизләдирдим.

Мән бүдрәјә-бүдрәјә отаға кирдим, нәји исә курулту илә ашырдым, ағыр-ағыр стула отурдум.

— Бир шеј олуб, Илјас? — Асел тәләш ичиндә мәним сәрхош көзләримә бахырды.

— Мәјәр сән һеч нә билмирсән? — Мән башымы ашағы салдым: јахшысы будур она бахмајым. Отурмушдум, көзләјирдим ки, Асел мәни данлајачаг, тәлејиндән шикајәтләнәчәк, һәр шејә лә'нәт охујачаг. Мән онун дејәчәји сөзләрин һамысына ахыра кими гулаг асмаға вә өзүмү доғрултмаға һазырдым. Лакин Асел сусурду; елә бил һеч отагда јокду. Мән еһтијатла көзләримә јердән чәкиб

јухары бахдым. Асел пәнчәрәнин габағында дајанмышды, архасыны мәнә чеvirмишди. Мән онун үзүнү көрмәсәм дә билирдим ки, ағлајыр. Гәлбим бәрк сыхылды, ағрыды.

Мән тәрәддүд ичиндә сөзә башлајараг:

— Билирсән нә вар, Асел,—дедим.—Сәнә демәк истәјирәм ки. Демәк истәјирәм ки... — Дилим гуруду. Е'тираф етмәј чәсарәтим чатмырды. Јох, Аселә белә зәрбә вура билмәздим. Она јазығым кәлди, һалбуки кәрәк кәлмәјәјди... — Биз, дејәсэн, бу тезликлә аилә, сәнин гоһумларынын јанына кедә билмәјәчәјик, — дејә мән сөһбәти дәјишиб өзкә бир мәчраја салдым. — Сонра, бир вахт кәләр, кедәрик. Инди мачал јокдур...

Асел сәсимә сәс верәрәк:

— Тә'хирә салаг, тәләсик иш дејил ки, — деди. О, көзләринин јашыны силиб мәнә јанашды. — Сән инди бунун фикрини чәкмә, Илјас. Һәр шејин ахыры хејир олар. Јахшысы будур өзүнү дүшүн, өз гејдинә гал. Сән нә исә гәрибә олмусан. Мән сәни таныја билмирам, Илјас...

Мән чәсарәтсизлик етдијимә көрә һирсләнмишдим. Буна көрә дә онун сөзүнү кәсарәк:

— Јахшы, бәсдир, — дедим. — Јорулмушам, јухум кәлир.

Ертәси күнү кери гајыдаркән јолда, кәдијин о тәрәфиндә Әлибәјә раст кәлдим. Онун машинына једәк гошулмушду. Долон тәслим олмушду.

Әлибәј мәни көрчәк машын кедә-кедә кабинәдән сычрајыб јерә дүшдү. Мәнә әл еләди. Машынымын сүр'әтини азалтдым. Әлибәј шад-хүррәм, галиб кәлмиш бир адам кими јолун ортасында дајанмышды. О гышгырды:

— Салам, Илјас! Чых бир папирос чәкәк!

Мән машины әјләмәјә башладым. Әлибәјин кабинәсиндә, сүкан далында чаван бир оғлан отурмушду. Икинчи шоферди. Машынын тәкәрләринә зәнчир сарынмышды. Једәјә пневматик әјләчләр салынмышды. Мән буну о саат көрдүм. Лакин дајанмадым, јох. Сәнин әлниндән кәлди, чох көзәл! Анчаг мәнә дәјмә, мәнимлә ишин олмасын.

Әлибәј мәним машинымын далынча јүјүрә-јүјүрә:

— Дајан, дајан! — дејә гышгырды. — Ишим вар, дајан, Илјас! Ај сәни шејтан, бу нә ишдир башыма кәтирирсән? Јахшы һеч ејби јокдур...

Мән машинын сүр'әтини кетдикчә артырдым. Гышгырмагдан нә чыхар! Бизим сәнинлә ортаглы һеч бир

ишимиз ола билмэз. Мәним ишим чохдан битмишдир. Мән јахшы еләмәдим, Әлибәј кими көзөл бир достуму итирдим. Ахы о һаглы иди, һәр чәһәтдән һаглы иди; мән буну инди баша дүшүрәм. Лакин онда Әлибәјин күнаһындан кечә билмәдим, чүнки о мәним бу гәдәр әбәс јерә эмәк, әсәб, каркынлик вә гүввә сәрф етдијим бир иши сон дәрәчә садә вә сүр'әтлә көрмүшдү. Мән инчимишдим.

Әлибәј һәмишә дәррақәли, чидди бир оғлан иди. О, һеч бир заман мәним кими партизанлыг едиб кәдији ашмаг истәмәзди. Бир дә дүз еләмишди ки, өзү илә ортаг көтүрмүшдү. Онлар јолда сүкан архасында бир-бириләрини әвәз едиб кәдији јени гүввә илә чыха биләрдиләр. Кәдикдә һәр шеји мотор, ирадә вә инсан әлләри һәлл әдир. Бундан эләвә, Әлибәј өз ортагы илә бирликдә јола сәрф олунан вахты демәк олар ки, ики дәфә азалтмишды. О бүтүн бунлары нәзәрә алмышы, машынын компрессорундан једәјә әјләчләр чәкиб дүзәлтмишди. О ән ади зәнчирләри белә унутмамышды, габаг тәкәрләрә зәнчир сарымышды. Хүләсә, о, һај-күјлә јох, тәпәдән-дырнага кими силәһланараг кәдиклә даваја кирмишди.

Әлибәјдән сонра башга шоферләр дә машыналарына једәк гошдулар. Ахы һәр ишдә башлыча мәсәлә ондадыр ки, илк аддымы атасан. Бу ара машыналарын сајы артды; поншу автобазадан бизә көмәк јолламышдылар. Тјан-Шан јолу һәфтә јарым кечә-күндүз тәкәрләр алтында угуллады. Бир сөзлә, нә гәдәр чәтин олса да, бизимкиләр Чин фәһләләринин хәһишинә вахтында әмәл етдиләр, сөзләринә дөнүк чыхмадылар. Мән дә ишләјирдим...

Арадан бу гәдәр ил кечдијинә вә һәр шеј сојудуғуна көрә инди бу чүр сакит данышырам, һалбуки һәмин гызғын күнләрдә өзүмү јәһәрдә сахлаја билмәдим. Һәјат көһләнинин башыны дүз чевирмәмишдим...

Амма гој һәр шеји бир-бир, сыра илә данышым.

Әлибәјлә көрүшдүкдән сонра автобазаја ашшамдан хејли кечмиш кәлдим. Данагханаја кетдим, лакин јолда јенә дә бурулуб чајханаја кирдим. Бүтүн бу күнләр гәлбимдә јениләмәз, гејри-бәшәри бир арзу варды: һәр шеји тамамилә, бирјоллуг унутмаг, өлү кими јухуја кетмәк үчүн кәчли ағлымы итирмәк истәјирдим. Мән чох-инчидим, анчаг араг, демәк олар ки, мәнә тәсир еләмирди. Мән чајханадан даһа ачыглы вә пәришан чыхдым. Кечә көзү

аста-аста шәһәри кәздим вә артыг фикирләшмәдән Саһил күчәсинә бурулуб Хәдичәнин јанына кетдим.

Белә дә давам етди. Ики од арасында галыб чырпындырдым. Күндүзләр ишдә, сүкан далында олурдум, ашшамлар исә иши гуртаран кими Хәдичәнин јанына кедирдим. Хәдичә илә өзүмү раһат, архајын һисс едирдим. Елә бил ки, мән өзүмдән, инсанлардан, һәлигәтдән кизиләнирдим. Мәнә елә кәлирди ки, тәкчә Хәдичә мәни алајыр вә севир. Евдән тез-тәләсиқ чыхыб кетмәјә чалышырдым. Асел, әзиз Аселим мәним! Әкәр о өз етибары илә, үрәкдән кәлән сафлыгы илә мәни евдән говдугуну билсәјди! Аселә лајиг олмадығымы, онун мәним үчүн еләдикләринә гәдир-гијмәт гојмадығымы билә-билә мән ону алдада билмәздим. Евә бир нечә дәфә кефли кәлмишдим. Асел исә мәни һеч данламады да. Индијә кими алаја билмирәм: бу мәрһәмәтмијди, ирадәсизликмијди вә ја әксинә, тәмкинлик вә инсана инам иди ми? Һә, әлбәт-тә, Асел көзләјирди, инанырды ки, мән өзүмү әлә алачағам, өзүм өзүмә үстүн кәләчәјәм вә јенә дә әввәлки кими олачағам. Лакин о мәни сәјсәјди, бүгүн һәгигәти олдугу кими, ачыб-данышмага мәчбур етсәјди, даһа јахшы оларды. Бәлкә дә Асел билсәјди ки, мәни јалныз ишимдәки уғурсузлуғлар диди-дағымыр, онда мөндән чаваб тәләб едәрди. О бу күнләр мәним гәлбимдә нәләр олдугуну тәсәввүрүнә кәтирмирди. Мәнимсә она јазығым кәлирди, күнү күнә сатырдым, сөһбәти һеј сабаһа, кәлән дәфәјә гојурдум. Беләликлә дә онун хәтиринә, бизим мәһәббәтимиз намина, бизим аиләмиз намина көрәчөјим ишләрә мачал тапмадым...

Ахырынчы дәфә Асел мәни севинчәк гаршылады, һәјәчанлы иди. Гызармышды, көзләри пар-пар јанырды. О, мәни елә јарымкүрдә вә узунбоғаз чәкмәләрдә дартыб бирбаша оғага апарды.

— Бир бах, Илјас! Сәмәд артыг ајаг үстә дура билди!

— Јох әшиши, һаны?

— Одур еј, столун алтында!

— О ки, дөшәмәдә имәкләјир.

— Инди көрәрсән! Оғул бала, бир атана көстәр көрәк ајаг үстүндә нечә дуурсан! Кәл, кәл, Сәмәд!

Сәмәд бир тәһәр ондан нә истәдијимизи баша дүшдү: О севинчәк имәкләјиб столун алтындан чыхды вә чарпајыдан тутараг чәтинликлә гәддини дүзәлтди. Мәрданә

күлүмсөйрөк, зөйф аяглары үстүндө жыргаланаарак да-
жанды вә ејни мәрданә тәбәссүмлә дә шаппылгы илә дө-
шәмәјә сәрилди. Мән јүјүрүб ону гучағыма алдым вә
синәмә басдым; ушағын инчә, хош рајиһәсини ичимә чә-
кирдим. Бу рајиһә нә гәдәр доғма иди! Асел кими доғма
иди!

Асел ушағы әлимдән алараг:

— Илјас, еһтијатлы-ол, ону боғарсан! — деди. — Һә,
нә дејирсән? Сојун! Тезликлә о лап бөјүжәк, онда
анасы да ишләмәјә башлајачагдыр. Һәр шеј јолуна дү-
шәчәк, һәр шеј јахшы олачаг, елә дејилми, оғул бала, һә?
Сәнсә!.. — Асел тәбәссүм вә кәдәр долу нәзәрләрлә мәнә
бахды. Мән стула отурдум. Баша дүшдүм ки, Асел мәнә
демәк истадиқләринин һамысыны, сон күнләрдә үрәјиндә
јығылыб губар бағлајан һәр шеји бу кичик сөзә саплады.
Буңлар һәм хаһиш, һәм мәзәммәт, һәм дә үмид иди. Мән,
ја кәрәк һәр шеји елә бу саат ачыб она данышајдым, ја
да ки, дәрһал чыхыб кедәјдим. Чыхыб кетсәм даһа јах-
шы олар. Асел хошбәхтдир, һеч нә дә сезмир. Мән стул-
дан дурдум.

— Мән кетдим.

Асел сәксәкәли-сәксәкәли сорушду:

— Һара кедирсән? Сән бу күн дә галмајачагсан? Һеч
олмазса чај ич.

Мән:

— Ичә билмәрәм, вахтым јохдур. — дејә мызылдан-
дым... — Кетмәлијәм. Өзүн билирсән ки, инди јаман гыз-
ғын иш кедир...

Јох, мәни евдән дидәркин салан иш дејилди. Мән јал-
ныз сабаһ сәһәр сәфәрә чыхмалы идим.

Кабинәдә шаппылты илә отурачаға дүшдүм вә дәр-
димдән инләдим, машынын ачарыны јеринә сала билмә-
јәрәк хөјли әлләшдим. Сонра сүканы чевириб јола чых-
дым вә архада пәнчәрәләрин ишығлары көздән итмәјин-
чә кетдим. Лап көрпүдән сонра башлајан дәрәдә јолун
ғырағына дөндүм, машыны колларын арасына салдым,
фаралары кечиртдим. Бурада кечәләмәјә гәрар вердим.
Папирос чыхартдым. Кибрит гутусунда анчаг бир дәнә
кибрит галмышды. О, јанан кими дә сөндү. Мән кибрит
гутусуну папиросларла бирликдә пәнчәрәдән бајыра ат-
дым, јарымкүркүмү башыма чөкдим вә ајағларымы ғы-
сараг отурачагда гыварылыб јатдым.

... Ај сојуг, гаранлыг дағлар үзәриндә тутгун-тутгун да-

јанмышды. Күләк дәрәдә гәмли-гәмли выјылдајыр, ка-
бинәнин азча ачыг галмыш гапысыны лахладырды. Гапы
јавашдан чырылдајырды. Һеч бир заман мән там јал-
гызлыгы, адамлардан, аиләдән, автобаза јолдашларым-
дан ајры дүшдүјүмү белә дәриндән дүјмамышдым. Даһа
белә јашамаг олмазды. Мән өзүмә сөз вердим ки, авто-
базага гајыдан кими Хәдичә илә данышыб ону баша са-
ларам, мәни бағышламағыны вә арамызда оланларын
һамысыны унутмағыны хаһиш едәрәм.

Лакин һәјат башга чүр һөкм верди. Мән көзләмир-
дим, ағлыма белә кәтирмирдим ки, белә иш олачаг. Бир
күн сонра, сәһәр-сәһәр јүкбошалтма базасына гајытдым.
Евдә һеч кәс јохду, гапы ачыгды. Әввәлчә елә билдим
ки, Асел һара исә чыхыб, су вә ја одун кәтирмәјә кедиб.
Этрафыма бахдым. Отаг јығышдырылмамышды. Га-
ланмамыш гара собадан үзүмә чансыз, сојуг бир нәфәс
дәјди. Сәмәдин кичик чарпајысына јанашдым: бошду.

Мән горху ичиндә:

— Асел! — дејә пычылдадым. Диварлардан пычылты-
лы бир әкс-сәда кәлди: «Асел!»

Мән гәләсик гапыја чумдум.

— Асел!

Һеч кәс сәсимә сәс вермәди. Гоншулар, бензин ко-
лонкасына кетдим, һеч кәс ағыллы-башлы бир шеј бил-
мирди. Дејирдиләр ки, дүнән ушағы танышларын јанын-
да гојуб бүтүн күнү һараја исә кетмишди, кечә јарысы
гајытды. Бирдән ағлыма дәһшәтли бир фикир кәлди:
«Кедиб, өјрәниб!» Түкләрим үрпәшди.

О күн мәним үчүн чох уғурсуз иди. Мән һеч вахт
Тјан-Шан дағларында машыны елә говмамышдым. Мәнә
һәлә елә кәлирди ки, Асели дөнкәнин далында, ја бах, о
дәрәдә вә јахуд јолун даһа башга бир һиссәсиндә һаг-
лајачағам. Мән габагда кедән машынылары шаһин кими
һағлајыр, сүрәти азалдыр, онларла јанашы кедир, каби-
нәләрә, кузовларә көз кәздирир вә шоферләрин сөјүшү
алтында ирәли чыхараг онлары өтүб кедирдим. Бу
минвалла машыны үч саат арамсыз говдум. Радиаторда
су гајнамаға башлајанда сычрајыб кабинетдән чыхдым,
радиаторун үстүнә гар атдым, су кәтирдим. Радиатордан
бухар галхырды, машын сүрүлүмүш көһлән кими нәфәс
алырды. Сүканын далына кечмәк истәјирдим ки, Әлибә-
јин гаршыдан кәлән автогошгусуну көрдүм. Севиндим.
Биз онунла данышмасаг да, салам-әлејкүмү кәссәк дә,

Асел онларда олсајды Әлибәј дејәрди. Мән јүјүрүб јолун ортасына чыхдым, әлими галдырдым:

— Дајан, дајан, Әлибәј! Сахла!

Сүкан далында отурмуш ортагы көзләриндә суал Әлибәјә бахды. Әлибәј гашгабагыны төкүб үзүнү јана чевирди. Машын јел кими јанымдан өтдү. Мән тәпәдән дырнага кими гара булашмыш һалда јолда дајанмышдым, галдырдыгым әлими һәлә узун јуддәт салмадым. Сонра үзүмү силдим. Нә олар ки, борчлу-борчлунун сагыгыны истәр. Анчаг мәним иччимәјә вахтым јох иди. Демәли, Асел онлара кәлмәмишди. Бу даһа писди. Белә чыхырды ки, о өз аилләринә үз гојуб, кедәси башга јери јох иди. Асел ата-баба евинин астанасына нечә ајаг басмыш, нә демишди? Орада Аселин русвајчылыгга кери гајымасына нечә бахмышлар? Тәк, әлиндә дә ушар!

Дәрһал аилә кетмәк лазымды.

Мән тәләсик машынын јүкүнү бошалтдым вә ону күчәдә гојараг сәнәдләри тәһвил вермәк үчүн диспетчер отагына јүјүрдүм. Дарваза папысында Чантајла үз-үзә кәлдим. Ах, онун һәјасыз, мәнфур, истәһзалы күлүшүнә нә дејим!

Мән башымы диспетчер отагынын пәнчәрәсиндән ичәри салыб јол вәрәгәсини столун үстүнә атанда Хәдичә гәрибә бир нәзәрлә мәнә бахды.

Онун көзләриндә нә исә сәксәкәли, сучлу бир ифадә сәјриди:

Мән:

— Тез ол ал! — дедим.

— Бир шеј олмајыб ки?

— Асел өвдә јохдур. Кедибдир!

Хәдичәнин рәнки гачды.

— Сән нә данышырсан? — дејә о столун далындан дурду вә додагларыны чејнә-чејнә ағзындан бу сөзләри гачырды: — Багышла мәни, багышла мәни, Илјас! Мән, мән...

Мән гапыја чумараг...

— Мән, јәни нә? Әмәлли-башлы баша сал, һәр шеј даныш, — дедим.

— Неч өзүм дә билмирам ки, бу нечә олды. Мән сәнә дүзүнү дејирәм, Илјас... Дүнән гапы көзәтчиси пәнчәрәми дејүб деди ки, сәни бир гыз көрмәк истәјир. Мән Асели о саат таныдым. О динмәз-сөјләмәз мәнә бахды вә сорушду: «Бу һәгигәтдирми?» Мәнсә, мән бирдән, өзүмү бил-

мәдән дедим: «Һә, һәгигәтдир, һәр шеј доғрудур. О, мәнимләјир!» Асел пәнчәрәнин габагындан сычрады. Мән дә ки, столун үстүнә јыхылараг ағладым, сәфәһ кими. «О мәнимдир! Мәнимдир!» — дејә-дејә ағладым. Мән Асели бир даһа көрмәдим... Мәни багышла!

— Бир дајан көрүм, ахы Асел буну һарадан билиб?

— Чантај демишдир. О мәни дә һәдәләјирди. Мәкәр сән о эчлафы танымырсан? Аселин јанына кет, Илјас, ону ахтар тап. Мән даһа сизә мане олмајачагам, баш көтүрүб башга јерә кедәчәјәм.

Машын мәни гарлы чөлләрлә алыб апарырды. Кәјә чалан донмуш торпаг. Күләк гар тәпәләринин јалыны дарајыр, јурдсуз јелгованлары архлардан чыхарыб узаглара апарырды. Узагда аилин күләкдән бозармыш мөһрә һасарлары вә чылпаг бағлары таралырды.

Мән ахшам үстү аилә кәлдим. Таныдыгым һәјәтин јанында машыны сахладым, ичимдәки тәләшы боғмаг үчүн тәләсик папирос јандырдым, көтүјү сөндүрдүм, сигнал вердим. Лакин өвдән Аселин јеринә анасы чыхды. Арвад хәз күркүнү чијнинә салмышды. Мән дабана чыхдым вә јавашдан дедим:

— Салам, апа!

О һиддәтлә чаваб верди:

— Аһа, демәли сәнсән, кәлмисән. Бүтүн бунлардан сонра сәнин һәјан чатыр мәни апа да чағырырсан? Рәдд ол бурадан, чәкил көзләримдән! Авара, түлүнкү! Доғмача баламы јолдан чыхарыб апармышсан, инди дә сүрүб бураја кәлмисән! Сәнин үзүндә абыр-һәја јохдур! Бүтүн һәјәтымызы мурдарламайсан...

Гары ағзымы ачмаға белә гојмурду. О, мәни ән ағыр сөзләрлә сөјүб јаманламагда давам едирди. Онун сәсинә гошшу һәјәтләрдән адамлар, оғлан ушағлары ахышдылар.

Һиддәтләниш арвад хәз күркүнү јерә атараг үстүмә јеријир вә дејирди:

— Нә гәдәр ки, чамааты јығыб бура төкмәмишәм рәдд ол! Аллаһ сәнин бәланы версин! Үзүнү мүрдәшир јусун ки, бир дә сәни көрмәјим!

Сүканын далына кечмәкдән башга чарәм галмамышды. Бир һалда ки, Асел мәни көрмәк белә истәмирди, чыхыб кетмәли идим. Машынымы даша вә ағача басдылар. Оғлан ушағлары мәни аилдән бу чүр јола салырдылар...

Мән һәмин кечә Исыг-Көлүн саһилини хәјли кәзиб долашдым. Ај ишығында көл чырпынырды. Сән еј Исыг-

Көл! Сөн еј һәмишә гәйнајыб дашан көл! Һәмин кечә сән сојугдун, донугдун. Мән ашырылмыш гајығын үстүндә отурмушдум. Һиддәтли, ири далгалар бир-биринин ардынча саһилә шығыыр, чәкмәләримин боғазына дәјир вә дәриндән аһ чәкәрәк кери чокилирди...

...Кимсә мәнә јанашды, јавашчадан әлини чијнимә појду: Хәдичә иди.

Биз бир нечә күндән сонра Фрунзејә кетдик, орада Анархај дүзүнүн отлагларыны јарарлы һала салмагла мәшгул олан кәшфијат дәстәсинә ишә дүзәлдик. Мәни шофер, Хәдичәни фәһлә көтүрдүләр. Јени һәјат бах белә башлады.

Биз дәстә илә бирликдә Анархајын лап ичәриләринә, Башлах саһилләринә кәлиб чыхдыг. Кечмишлә һагг-һе-сабы кәсмәк истәјирсәнсә, һәмишәлик кәс.

Әввәлләр һәсрәтими ишлә боғурдум. Орада исә иш аз дејилди. Биз үч илдән артыг Анархај әнкинликләрини ениңә, узунуна кәздик, гујулар газдыг, јоллар салдыг, јүкбошалма базалары тикдик. Хүләсә, буралар даһа әввәлки јабаны, вәһши Анархај дејилди; һалбуки әввәлләр бурада күнүн күнорта чағы азар вә бир ај сәрасәр тәпәли, јовшаңлы чөлләри сәрсәри кими долашардын. Инди бура һејвандарлар өлкәсидир; бурада мәдәни мәркәзләр, абад евләр вардыр... Бурада тахыл әкирләр вә һәтта гуру от да тәдарүк едирләр. Инди дә Анархајда иш башдан ашыр, хүсусилә бизим шофер тајфасы үчүн. Лакин мән кери гајытдым. Она көрә јох ки, кимсәсин, ајаг дәјмәмиш јерләрдә јашамаг һәддиндән артыг чәтиндир; бу мүвәггәти бир шејдир. Биз Хәдичә илә чәтинликдән горхмиздүг вә демәлијәм ки, пис дә јашамырдыг, бир-биримизә һөрмәт едирдик. Лакин һөрмәт башга шејдир, мәһәббәт исә тамам башга шеј. Һәтта бири севиб, о бири севмәјәндә, бу мәнчә, әсил һәјат дејилди. Билмирәм, ја инсан белә јаранмышдыр ја да ки, мәним тәбиәтим бу чүрдүр, анчаг мән даим нә исә бир шејә еһтијач һисс едирдим. Бу еһтијачы исә нә иш, нә дә севән бир гадынын достлуғу, хејтирхаһлыгы вә гајысы илә өдәмәк олар. Мән чождан кизлиндә пешманчылыг чәкирдим ки, Асели гајтармаг үчүн даһа бир тәшәббүс кестәрмәдән тәләсиб бураја кәлмишәм. Сон јарым илдә исә Аселин вә оғлу-

мун һәсрәти мәни јаман әлдән салмышды. Кечәләр јатмырдым. Сәмәд, күлүмсәјән, зәиф ајаглары үстүндә күчлә дајанан Сәмәд кәлиб көзләримин габағында дајанырды. Мән онун зәриф, көрпә рајиһәсини елә бил өмүрлүк ичимә чәкмишдим. Доғма Тјан-Шан дағлары, мави Иссыг-Көлүм, илк вә сон мәһәббәтимә раст кәлдијим дағәтәји чөлләр мәни чағырыр, мәнә кәл-кәл дејирди. Хәдичә буну билирди, лакин мәндә һеч бир тәгсир көрмүрдү. Биз нәһәјәт баша дүшдүк ки, бир јердә јашаја билмәјечәјик.

Анархајда јазын еркән кәлмәји дә лап јеринә дүшдү. Гар тез әриди, тәпәләр чылпаглашды, јашыллашды. Истиләр, сулар чөлләри чанландырды. Кечәләр һава ары, көј улдузлу олду.

Биз буруғун дибиндә чадырда узанмышдыг. Јухумуз кәлмирди. Бирдән чөлүн сүкунәти ичиндә һараданса паровозун узаг, зорла ешидилән фит сәси кәлди. О сәсин бизә нечә кәлиб чатдығыны демәк чәтиндир. Бурадан дәмир јолуна кетмәк үчүн көрәк јарым күн чөллә ат чапасан. Бәлкә мәнә елә кәлмишди ки, фит сәси ешидирәм. Дејә билмирәм. Анчаг гәлбим чырпынды, мәнә «кәл јола чыхаг»—деди. Мән дә дедим:

— Мән кедәчәјәм, Хәдичә.

О, чаваб верди:

— Еләдир, Илјас. Кәрәк биз ајрылаг.

Биз ајрылдыг. Хәдичә Шимали Газахыстана, хам торпаглара кетди.

Мән Хәдичәнин хошбәхт олмасыны чох истәјирәм. Бәлкә өзү дә билмәдән ону бир адам ахтарыр. Мән инанмаг истәјирәм ки, Хәдичә һәр һалда о адамы тапачагдыр. Биринчи әрилә Хәдичәнинки кәгирмәди, мәнимлә дә һәјат гура билмәди. Баш тутмады. Бәлкә дә әсил мәһәббәтин мәһнасыны, севмәк вә севилмәјин нә демәк олдуғуну билмәсәјдим, мән галыб онунла јашајардым. Ахы бу елә бир мәсәләдир ки, ону изаһ етмәк дә чәтиндир.

Мән Хәдичәни јарымстансијаја апардым, гатара отуртудум. Вагонла јанашы јүјүрдүм, сонра кери галдым. Мән сон дәфә: «Сағ-саламат, јолун уғурлу олсун, Хәдичә, јада саланда јаманлама!» — дејә пычылдадым.

Дурналар Анархај үзәриндән чануба учурдулар. Мән исә шимала кедирдим, Тјан-Шана кедирдим...

Кәлдим вә һеч јердә дајанмадан дәрһал аилә јола дүшдүм. Мән дүшмә машинаны кузовунда отурмушдүм, һеч нәји дүшүнмәмәјә чалышырдым, һәм горхур, һәм дә севинирдим. Биз дағ этәјиндәки дүзлә, Аселлә көрүшдү-јүмүз һәмнин о јолла кедирдик. Лакин бу, даһа әввәл көрдүјүм кәнд јолу дејилди; инди јола чынгыл төкмүш-дүләр; онун үстүндән бетон көрпүләр салмышдылар, кәнарларына јол ишарәләри басдырмышдылар. Мәним әв-вәлки кәнд јолуна, һәтта һајыфым кәлди. Архын үстүндәки кечиди дә танымадым, һалбуки бир заманлар мәним ма-шынаны бурада батыб галмышды; Аселин отурдуғу сал чај дашыны да тапмадым.

Мән аилин ғырағына чатмадан кабинәни дөјдүм.

Шофер кабинәдән башыны чыхарыб:

— Нә олуб? — дејә сорушду.

— Сахла, дүшүм.

— Дүзүн ортасында? Бу саат чатырыг.

— Сағ ол! Лап јахындыр, — дејә мән јерә атылдым, шоферә пул узадараг: — Пијада, кәзә-кәзә кедәрәм, — дедим.

— Гој галсын! Өзүмүзүнкүләрдән алмырыг.

— Көтүр, алнымда јазылмајыб ки...

— Һәрәктәләриндән көрүрәм.

— Инди ки беләдир, сөзүм јохдур. Сағ ол!

Машын кетди. Мән һәлә дә јолда дуруб галмышдым, чәсарәтими топлаја билмирдим. Далымы күләјә чевириб сигарет јандырдым. Сигарети ағзыма апаранда бармаг-ларым әсирди: сигаретә бир нечә гуллаб вурдум, галаны-ны јерә атыб тапдадым вә јолуму тутуб кетдим. Мән: «Һә, кәлиб чыхдыг» — дејә мызылдандым. Гәлбим елә чырпынырды ки, гулагларым чинкилдәјирди, елә бил ба-шыма чәкич вурурдулар.

Аил кејли дәјишмишди, бөјүмүшдү, чохла шифер дам-лы јени евләр тикилмишди. Күчәләр боју мәфтилләр чәкилмишди, колхоз идарәсинин габағында дирәјә бәр-кидилмиш радио данышырды. Ушаглар мәктәбә кедир-диләр. Бир гәдәр јашлы јенијетмәләр чаван муәллими араја алыб дәстә илә кедирдиләр, нә барәдә исә даны-шырдылар. Бәлкә, онларын арасында бир заман мәни даша, ағача басанлар да варды... Заман баш алыб кедир, дајанмадан кедир.

Мән тәләсидим. Бу да бәдмүшкүлү, мөһрә һасарлы һә-јәт. Дајаныб нәфәсими дәрдим. Дәһшәт вә һәјәчандан

чанымы үшүтмә басды; тәрәддүд ичиндә доғгаза сары кетдим. Гапыны дөјдүм. Әлиндә портфел бир ғыз чыхды. Бир заманлар мәнә дилини кәстәрән ғызды, инди мәктә-бә кедирди. Ғыз дәрсә тәләсирди. О, тәәччүблә мәнә бах-ды вә деди:

— Евдә һеч кәс јохдур!

— Һеч кәс јохдур?

— Һә. Ала гонаг кедиб, мешә тәсәррүфатына. Атам да ки, су арабасындадыр, тракторларын јанында.

— Бәс Асел һарададыр? — дејә боғазымын гурудугу-ну дәрһал һисс едәрәк чәкинә-чәкинә сорушдум.

Ғыз тәәччүблә:

— Асел? — деди. — Асел чоҳдан кедибдир...

— Бир даһа гајытмајыб?

— Һәр ил језнә илә бирликдә кәлир. Анам дејир ки, о чоҳ јахшы адамдыр...

Мән даһа һеч нә сорушмадым. Ғыз јүјүрүб мәктәбә кетди, мәнсә кери дөндүм.

Бу јени хәбәр мәни елә шашыртды ки, Аселин кимә, нә вахт вә һара әрә кетдијинә бирдән-бирә бир лагејд-лик дүјдүм. Буну билмәк мәним нәјимә лазымдыр? Нә-дәнсә, мәним һеч бир вахт ағлыма кәлмәмишди ки, Асел башгасына әрә кедә биләр. Ахы бу әввәл-ахыр олмалы иди. Асел бүтүн бу илләр отуруб мәни көзләмәјәчәкди ки.

Мән дүшмә машинә көзләмәдән, јол тутуб кетдим.

Бәли, мәним кетдијим јол дәјишмишди, инди ону то-хачламышдылар, үстүнә бәрк чынгыл сәпмишиләр. Јал-ныз чөл әввәлки чөлдү; орада пајыз шуму гаралыр, фән-ки солмуш, ачыг көвшән көрүнүрдү. Чөл кениш, маили дөшләрлә, санки дағлардан гачараг үфүгә узаныр, Ис-сыг-Көлүн узаг саһилләриндә ағ бир һашијә кими ғыры-лырды. Торпаг чылпаг, гардан сонра нәмли иди. Артыг бәзи јерләрдән јаз шумуна башламыш тракторларын уғултусу кәлирди.

Мән кечә рајон мәркәзинә кәлиб чатдым. Сәһәр исә автобазаја кетмәји ғәраа алдым. Һәр шеј битмиш, ити-рилмишди. Лакин јашамаг вә ишләмәк лазымды, сонра исә ким билир...

Тјан-Шан јолу һәмишәки кими басырыгды. Машын-лар гатар-гатар кечирди, лакин мән өз автобазамызын машыныны ахтарырдым. Ахыр ки, әлими галдырдым.

Машын сүрәтлә јанымдан өтдү, сонра бирдән-бирә

эжлэнди. Мән чамаданым көтүрдүм, шофер кабинэдән чыхды. Көрдүм ки, мәнимлэ бир алајда хидмэт едан Эрмәкдир. Ордуда мәним жанымда тәчрүбә кечмишди. Онда Эрмәјин һалә бығ јери тәрләмәмишди. О динмәз-сөјләмәз дајанмышды, додагларында нә исә гәтпјјәтсиз бир тәбәсүм варды.

— Танымырсан?

Ахыр ки, о мәни хатырлајарағ:

— Сержант... Илјас! Илјас Алыбајев! — деди.

Мән ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Өзүдүр ки, вар! — дедим. Үрәјимин башына од дүшдү, адамлар мәни чәтинликлә таныјырса, демәли, јаман дәјишмишәм.

Машыны тәрпәтдик, јолда орадан-бурадан данышдығ, ордуда хидмәт етдијимиз күнләри јада салдығ. Мән даим бир шејдән горхурдум: тәки Эрмәк мәни һөјатыма даир сорғу-суала тутмасын. Лакин көрүнүр, Эрмәјин һеч бир шејдән хәбәри јох иди. Мән архајынлашдым.

— Ордудан евә нә вахт гајытмысан?

— Ики илдир ки, ишләјирәм.

— Бәс Әлибәј Чантурин һардадыр?

— Билмирәм. Мән бураја кәләндә о кетмишди. Дејирләр ки, инди һарадаса Памирдә автобазанын баш механикдир...

Мән үрәјимдә бу хәбәрә севинәрәк: «Афәрин, Әлибәј Афәрин, достум! Сән мөһкәм чикитсэн!» — дедим. Демәли, ахыр ки, өз мәгсәдинә чатмышды; о һалә ордуда олдуғу заман автојол техникумунда гјајиб тәһсил алырды вә институту да пијаби битирмәк фикриндә иди.

— Рәисиниз Аманжоловдур?

— Јох, тәзәдир. Аманжолову бөјүдүбләр, инди назирликдә ишләјир.

— Нечә билирсэн, мәни ишә көтүрәрләр?

— Нијә дә көтүрмәсинләр, әлбәттә көтүрәрләр. Ә'ла шоферсэн, ахы сән елә ордуда да јахшы шофер сајылырдын.

— Бир заманлар јахшы шофердим! — дејә мән мызылдандым. — Чантајы нечә, таныјырсан?

— Bazамызда белә адам јохдур. Һеч адыны да ешитмәмишәм.

«Һә, автобазада аз дәјишиклик олмајыб» — дејә мән дүшүндүм, сонра сорушдум:

— Бәс једәкләр нечә? Кәдији онларла ашырсыныз? Эрмәк садәчә чаваб верди:

— Адәт үзрә. Бир дә ки, јүкдән асылдыр. Лазым кәлдикдә дүзәлдирләр — чәкиб апарырсан. Инди машынар гүввәтлидир.

О, бу једәкләрин мәнә нәјин баһасына баша кәлдијини билмирди.

Хүләсә, мән өз доғма автобазама гајытдым. Эрмәк мәни евинә чәғырды, гонағ елади, көрүшүмүз мүнәсбәтилә ички төклиф етди. Лакин мән ичмәк истәмәдим, чоҳдан ичмирдим.

Мәни автобазада да пис гаршыламадылар. Таныдығым јолдашлара чоҳ миннәтдардым ки, мәни сорғу-суала тутуб тәнкә кәтирмирдиләр. Көрүрдүләр ки, мәним башым дашдан-даша дәјиб, авара-сәркәрдән долашмышам, инди гајытмышам, вичданла ишләјирәм. Чоҳ көзәл! Олуб-кечәнләри хатырламаға еһтијач вармы? Мән өзүм һәр шеји унутмаға, бирјоллуг унутмаға чалышырдым. Бир заманлар аиләмлә бирликдә јашадығым јүкбошалтма базасынын јанындан јел кими өтүб кечирдим, әтрафыма бахырдым, һәтта бензин колонкасында бензин дә көтүрмүрдүм. Лакин бунлар һеч бири мәним имдадыма чатмады, мәни хилас етмәди, мән өз-өзүмү алдада билмәдим.

Мән артығ хејли вахтды ки ишләјирдим, шәраитә алышмышдым, машынын чикинә-бикинә бәләддим, мотору бүтүн сүр'әтләрдә вә јохушларда сынамышдым. Хүләсә, мән өз ишими билирдим...

Һәмин күн Чин сәфәриндән кери гајыдырдым. Машыны архајын сүрүрдүм, һеч нәји дүшүнмүрдүм, сүканы һәрләјирдим, әтрафа бахырдым. Баһарды, әтраф көзәл иди. Бә'зи јерләрдә, јолдан бир аз аралы алачығ салырдылар: малдарлар јаз отлағларына чыхырдылар. Алачығларын үзәриндән көј түстүләр галхырды. Күләкләр атларын сәксәкәли кишиәмәсиндән хәбәр верирди. Сүрүләр јолун гырағында отлајырды. Илк ушағлығ чәғларымы хатырладым, кәдәрләндим... Бирдән көлә чыхан јердә диксиндим, гулары көрдүм!

Мән өмрүмдә икинчи дәфә иди ки, Иссыг-Көлдә јаз гуларыны көрүрдүм. Көмкөј Иссыг-Көлүн үзәриндә бәјаз гушлар учурду. Өзүм дә билмирәм нә үчүн, анчағ мән машыны кәскин бир һәрәкәтлә јолдан чыхартдым вә о дәфәки кими дүз хам торпагла көлә доғру сүрдүм.

Иссыг-Көл, Иссыг-Көл, тамамланмамыш маһным мәним!..

Еле бу дикдирдә, лап сујун үзәриндә Аселлә бирликдә дајандығымыз һәмийн күнү мән нә үчүн хатырладым? Бәли, һәр шеј ејнилә бу чүрдү: көј-бәјаз далғалар санки әл-әлә верәрәк гатар-гатар сары саһилә дырмашырды. Күнәш дағлар архасында гүруб едир, узаг сулар чәһрајы рәнкә чалырды. Гулар шад вә һәјәчанлы гаггылтыларла һавада сүзүр, каһ көјә милләнир, каһ да кениш ачылышы, елә бил уғулдајан ганадалары үзәриндә суја дүшүр, ону чалыб көпүкләндирир, ири, гајнар су дәирәләрини әтрафа говурдулар. Бәли, һәр шеј белә иди. Бирчә Асел јанымда дејилди. Сән инди һардасан, гырмызы јайлыгы говағым мәним?

Мән саһилдә хејли галдым. Сонра автобазаја гајытдым вә өзүмү сахлаја билмәдим, јолумдан чыхдым... Гәлбимдә јенидән баш галдырмыш ағрыны суодурмаг үчүн чајханаја кетдим. Чајханадан кеч чыхдым. Көјүн үзү гапгара иди, гара булудларла чулғаланмышды. Дәрәдән әсән күләк елә бил борунун ичиндән чыхырды; о һиддәтлә ағачлары әјир, мәфтилләрдә уғулдајыр, ири чынгыллары адамын үзүнә чырпырды. Көл курулдајыр, инләјирди. Мән күч-бәлә илә јатагханаја кәлиб чыхдым вә палтарымы сојунмадан јыхылыб јатдым.

Сәһәр башымы јастыгдан галдыра билмирдим, ахшамдан ичдикләримин тә'сири иди. Пәнчәрәдән бахдым: сулу гар гарышыг зәһлә төкән јағыш јағырды. Үч саат јеримдән дурмадым; ишә чыхмаг истәмирдим. Биринчи дәфә иди ки, иш үрәјимдән дејилди. Лакин сонра утандым, јола чыхдым.

Машыным сусталмышды, даһа доғрусу, мән өзүм сүстүм, һава да пис иди. Гаршыма чыхан машынылары гар басмышды; белә чыхырды ки, кәдијә гар јағыбдыр. Јағыр, гој јағсын, мәнә нә, истәјир лап боран гопсун, вечимә дејил, һеч нәдән торхумрам, ахыры бирдир!..

Һалым чох харабды. Устдәки кичик күзүјә бахырдым, үрәјим ағзыма кәлирди; әзкин, шишмиш үзүм гырхылмамышды, елә бил хәстәликдән тәзәчә дурмушдум. Јолда ағзыма бир шеј атсам пио олмаз, сәһәрәдән һеч нә јемәшишдим, анчаг јемәк истәмирдим, ичмәк истәјирдим. Мә'лум шејдир, бир дәфә ки, өзүнү сахлаја билмәдин, сонра чәтин олур. Мән машыны гәлјаналтынын габағында сахладым. Биринчи стәкандан сонра күмраһлашдым,

өзүмә кәлдим. Машыны даһа бәрк сүрдүм. Сонра јолда јенә дө кириб јүз грам ичдим, даһа сонра үстүнү дүзәлтдим. Јол баш алыб кетди, көзләрим өнүндә «сүпүркәләр» о тәрәф, бу тәрәфә кетмәјә башлады. Сүкана јатмышдым, сигарети дишләримин арасына алыб чейнәјирдим. Јалһыз гаршыма чыхан машынылар јел кими јанымдан өтдүјүнү, мәним машынымын шүшәләринә көлмәчәләрдән чиркли су сучрапдығыны көрүрдүм. Мән дә машынымын сүр'әтини артырдым, артыг кечди. Лал, зүлмәт кечә мәни дағларда јахалады. Арағын тә'сири дә елә бу јердә өзүнү көстәрди. Әлдән дүшмүшдүм. Јорулмаға башламышдым. Көзләрим гаралырды. Кабинәнин һавасы ағырды, үрәјим буланмаға башлады. Мән һеч вахт бу чүр бәрк кефли олмаммышдым. Үзүмү тәр басмышды. Мәнә елә кәлирди ки, машында кетмирәм, фаралардан ирәли дүшәшә ики шүанын үстүндә һара исә чалырәм. Шүаларла бирликдә каһ бирдән-бирә ашағы, дәрин, ишыгы јарғана јуварланыр, каһ сәријән, гајаларда кәзән ишығларын үстүндә јухары дырмашыр, каһ да шүаларын архасынча о јана, бу јана бурулараг долаштырам. Һәр дәгигә тагәтдән дүшүрдүм, лакин машыны сахламышдым, билирдим ки, әлләрим сүкәндән ајырсам, даһа машыны сүрә билмәјәчәјәм. Һарадан кетдијин дәгиг јадымда дејил, һарадаса кәдикдә идим. Аһ, Долон, Долон, Тјан-Шан нәһәнки! Сәни чыхмаг нә гәдәр дә чәтиндир! Хүсусилә кечә көзү, хүсусилә сәрхош шофер үчүн!

Машын күч-бәлә илә бир јохуша галхды вә дағдан үзү ашағы өнмәјә башлады. Кечә көзләрим өнүндә һәрләнди, чеврилиб алт-үст олду. Әлләрим даһа сөзүмә бахмышды. Машын кетдикчә сүр'әтини артыраг јолла ашағы шығды. Сонра боғут бир зәрбә, гыжылты ешидилди, фаралар сөндү, көзләримә гараныг чөкдү. Шүүрумун дәринлијиндән бир фикир кечди: «Гәза!»

Нечә мүддәт белә узаныб галдығым јадымда дејил. Анчаг бирдән сәс ешитдим; бу сәс елә бил узағдан кәлирди, елә бил гулағыма памбыг тыхамышдылар: «Бир бураны ишығландыр, көрүм!» Киминсә әлләри мәним башымы, чијинләрим, синәми јохлады. Бу сәс: «Диридир, анчаг кефлидир!» — деди. О бири чаваб верди: «Јолу ачмаг лазымдыр!»

Кимсә јавашдан чијинмдән итәләјәрәк деди:

— Дост, бир балача јана чәкил, көрүм! Гој машыны кәнара верәк.

Мән уфулдадым, күчлө башымы галдырдым. Алнымдан үзүмө пан ахыб төкүлүрдү. Синәмдә нә исә гәддими дүзәлтмәжә мане олурду. Адам кибрит чөкди. Мәнә бахды. Сонра бир дө јандырды вә јенә бахды, елә бил көзләринә инанмырды.

О, гаранлыгда гүссәли-гүссәли дилләнди:

— Нејләмисән, ај дост? Бу нә ишдир башына кәлиб, һә? Нечә олуб?

Мән ағзымын ганыны түпүрәрәк сорушдум:

— Машын... бәрк әзилиб?

— Јох, чох да бәрк дејил. Анчаг бир шеј вар ки, көндәләнинә дуруб јолу тутмушдур.

— Онда, бу саат сүрүб кедәрәм, бурахын! — дејә сөзүмә бахмајан, титрәјән әлләримлә машынын ачарыны буруб, стартери басмаға чалышдым.

Адам мәни бәрк-бәрк гучаглајараг:

— Дајан көрәк! — деди.— Бәсдир ојун чыхартдын. Бајра чых. Кечәни бурада галарсан, сәһәр бахарыг көрәк нејләјирик...

Мәни дартыб кабинәдән чыхартдылар.

— Камал, машыны јолун гырағына сүр, сонра јохлајарыг! — О, әлими чијнинә салды вә гаранлыгда мәни һара исә сүрүдү. Биз чох кетдик, ахырда бир һәјәтә кәлиб чатдыг. Адам көмөк еләјиб мәни евә салды. Габаг отагда нефт лапмасы јанырды. Адам мәни кәтилә отуртду, јарымкүркүмү әјнимдән чыхартмаға башлады. Мәнсә она јалныз инди бахдым вә хатырладым. Бу јол устасы Бајдәмир иди; бир заман мән онула машыныны машынымын једәјинә алыб кәдикдән кечирмишдим. Мән утандым; лакин буна бахмајараг севиндим дә, үзрәһәлгә етмөк, она миннәтдарлығымы билдирмәк истәдим, лакин бу заман јерә төкүлән одун парчаларынын курултусу мәни дөнүб кери бахмаға вадар етди. Мән бахдым вә јаваш-јаваш, күч-бәла илә јеримдән дурдум, елә бил чијнләримә ағыр бир шеј жүкләнмишди. Гапыда, дағылмыш одун парчаларынын јанында Асел дајанмышды. О, гејри-тәбии бир шухлуғла дурмушду; чансыз һејкәл кими мәнә бахырды.

О јавашдан:

— Бу нәдир? — дејә пычылдады.

Мән аз гала «Асел!» дејә гышгырмышдым, лакин онун јабанчы, мәғрур бахышы мәни ағзымы ачыб бир сөз демәјә гојмады. Утандығымдан јерә кирәрәк, башымы ашағы салдым. Бир аныға отаға дәншәтли сүкүт чөкдү.

Бајдәмир олмасәјды, билмирәм бүтүн бунлар нәјлә нәтичәләнәчөкди. О, арада һеч бир шеј олмајыбмыш кими, тәзәдән мәни јеримә отуртду.

— Ејби јохдур, Асел. — дејә Бајдәмир сакит-сакит сәсләнди. — Шофер бир балача әзилиб, гој динчәлсин, өзүнә кәлсин... Јахшысы будур ки, сән бизә јод верәсан.

— Јод? — дејә Асел сорушду. Онун сәси јумшалды, һәјәчанланды. — Гоншу апарыб... — Бирдән нәјсә хатырлајараг: — Бу саат! — деди вә јүјүрүб гапыдан чыхды.

Мән додағымы дишимә алараг сакитчә отурмушдум, тәрпәнмирдим. Арағын тәсирини, елә бил, вуруб башымдан чыхармышдылар, көз гырпымында ајылмышдым. Анчаг ган кичкәһларымда шиддәтлә вурурду.

Бајдәмир алнымдакы сыјрынтылара диггәтлә бахараг:

— Әввәләчә јумаг лазымдыр, — деди. Ведрә көтүрүб отагдан чыхды. Гоншу отагдан тәғрибән беш јашлы, ајағјалын бир оғлан ушағы бирчә көјнәкдә башыны ичәри салыб бахды. О ири, мараг долу көзләрилә мәнә бахырды. Мән ону о саат таныдым. Нечә таныдығымы билмирәм, анчаг таныдым, гәлбим таныды.

Мән боғуг бир сәслә:

— Сәмәд! — дејә пычылдадым вә оғлума сары дартындым. Бу заман Бајдәмир гапыда көрүндү вә мән нәдәнсә горхдум. О, көрәк ки, оғлуму ады илә чагырдығымы ешитмишди. Јахшы дүшмәди, гызардым, елә бил мәни оғру кими иш үстүндә тутмушдулар. Мән пәртликдән гуртармаг үчүн әлими көзүм үстүндәки сыјрынтыја тугараг бирдән сорушдум:

— Бу sizin оғлунузду? — Ахы мән нијә белә бир суал верирдим? Индијәдөк буну өзүмә бағышлаја билмирәм.

Бајдәмир инамла, ағајана бир тәрздә:

— Мәнимкидир, — деди. Ведрәни јерә гојду, Сәмәди гучағына алды. — Мәнимкидир, әлбәттә, өз оғлумдур, елә дејилми, Сәмәд? — дејә Бајдәмир ушағы өпүр вә бығы илә онун бојуну гыдыглајырды. Бајдәмирин сас вә рәфтарында бир килә дә олсун сахтакарлыг јохду. — Нијә јатмырсан? Уф, мәним гуланым, көрәк һәр шеји беләсән, гач јатағына көрүм!

Сәмәд:

— Бәс анам һаны? — дејә сорушду.

— Инди кәләр. Бу да анан. Сән кет, оғлум.

Асел таласик отага кирди, бизе ити, саксакели бир нә-
зәр салды, јод шүшәсини Бајдәмирә верди вә оғлumu
јатыздырмаға апарды.

Бајдәмир мәһрабаны ислатды, үзүмүн ганыны силтди.

О, сырынтылара јод басыб јандыркән зарафатла
деди:

— Дез! — Вә чидди тәрзәдә әләвә етди: — Белә иш үчүн
кәрәк сәни әмәлли-башлы јандырыб көјнәдәјдим, анчаг
бу сәфәр тагсырындан кечирәм, нејләјим, гоналсан... Вәс-
салам, бу да дүзәлди, сағалар. Асел, бизә чај версәјдин
пис олмазды.

— Бу саат.

Бајдәмир кечәнин үстүнә памбыг јорған салды, ба-
лыш гојду.

— Бураја кеч, бир балача динчәл, — деди.

— Ејби јохдур, сағ ол! — дејә, мән мызылдандым.

Бајдәмир исрар едәрәк дејирди:

— Отур, отур, елә бил өз евиндәсэн.

Мән елә тәрпәнирдим ки, елә бил јухуда идим. Санки
кимсә үрәјими синәмдә сыхмышды. Ичимдә һәр шеј тәш-
виш вә интизар ичиндә кәркинләшмишди. Еһ, анам мәнни
доған күнә даш дүшәјди!

Асел ичәри кирди вә бизә бахмамаға чалышараг са-
мовары көтүрүб һәјәтә апарды:

Бајдәмир онун далынча:

— Мән инди сәнә көмәк еләјәрәм, Асел, — деди. Бај-
дәмир онун далынча кетмәк истәјирди ки, Сәмәд јенидән
јүүрүб кәлди. О, әсла јатмаг фикриндә дејилди.

Бајдәмир мүләјим-мүләјим башыны булајараг:

— Сәнә нә олуб, Сәмәд? — деди.

Оғлум јүүрүб јахыныма кәләрәк чидди бир тәрзәдә
сорушду:

— Әми, сән дүз кинодан чыхмышсан?

Мән ишин нә јердә олдуғуну дујдум, Бајдәмир исә
гәһгәһә чәкиб күлдү.

Бајдәмир балачанын јанында чөмәләрәк отуруб күлә-
күлә деди:

— Ај мәним дәррақәсиз оғлум! Күлмәкдән өлдүрдүн
бизи... Биз киноја бахмаг үчүн филлиз мә'дәнинә ке-
дик. — о дөнүб мәнә бахды. — Бу да бизимлә кедир...

Мән онларын севинчинә шәрик чыхараг:

— Гә, мән кинодан чыхмышам! — дедим.

Лакин Сәмәд гашгабағыны саллады:

— Дүз дејил! — деди.

— Ахы иңә дүз дејил?

— Бәс гылынчыңнаны, онунла ки, вурушурдун, еј?

— Евдә галыб...

— Сән ону мәнә көстәрәрсән? Сабаһ көстәрәрсән?

— Көстәрәрәм. Бир јахына кәл көрүм. Адын нәдир,

Сәмәддир, һә?

— Сәмәд. Бәс сәнин адын нәдир, әми?

— Мәним... — суудум. Сонра чанымы дишимә тутуб
күч-бәла илә — адым Илјас әмидир, — дедим.

Бајдәмир сөһбәтә гарышараг:

— Сән кет јат, Сәмәд, даһа кечдир!

Сәмәд хаһиш етди:

— Ата, олар мән бир аз да галым?

Бајдәмир разылашараг:

— Јахшы, гал! — деди. — Биз исә инди чај кәтирәрик.

Сәмәд мәнә јанашды. Мән онун әлини тумарладым. О
мәнә охшајырды, јаман охшајырды. Гәтта әлләри дә елә
бил мәним әлләримди; о да мәним кими күлүрдү.

Мән оғлумла бир тәһәр сөһбәт ачмаг үчүн сорушдум:

— Сән бөјүјәндә ким олачагсан?

— Шофер.

— Машында кәзмәји севирсән?

— Чох севирәм... Чох... Анчаг әлими галдыранда һеч
кәс мәнни көтүрмүр...

— Мән сабаһ сәни машында кәздирәрәм. Истәјирсән?

— Истәјирәм. Мән дә өз ашыгларымы сәнә верәрәм! —

Сәмәд ашыгларыны кәтирмәк үчүн о бири отаға јү-
јүрдү.

Бајырда самоварын дудкешиндән дил-дил алов чы-
хырды. Асел вә Бајдәмир нә барадә исә данышырдылар.

Сәмәд архар! дәрисиндән тикилмиш балача кисәдә
ашыгларыны кәтирди.

О, бојанмыш, ал-әлван ашыгларыны мәним габағыма
төкәрәк:

— Сеч, әми! — деди.

Мән ашығын бирини јадикар көтүрмәк истәдим, ла-
кин чәсарәтим чатмады. Гапы тајбатај ачылды вә Бајдә-
мир әлиндә гајнар самовар ичәри кирди. Онун далынча
Асел кәлди. Асел чај дәмләмәјә башлады. Бајдәмир исә
кичик, дәјирми, көдәк ајаглы столу кечәнин үстүнә гојду,

¹ Вәһши гојун.

сүфрә сәрди. Биз Сәмәллә ашыглары жыгыб женә балача кисәјә гојдуг.

Байдәмир нәвазишлә Сәмәдин гулағыны чәкәрәк:

— Варидатыны көстәрирдин? Ај ловғасан, һа!

Бир дөгигәдән сонра биз һамымыз артыг самоварын әтрафында отурмушдуг. Мән вә Асел өзүмүзү елә көстәрирдик ки, елә бил һеч бир заман бир-биримизи танымамышыг. Биз һәјәчанланмамаға чалышырдыг вә јәгин буна көрә дә чох данышмырдыг, сусурдуг. Байдәмирин гучағында јерини раһлайыш Сәмәд ондан әл чәкмир, башыны булајараг дејирди:

— У-уф, һәмишә сәнин бығын адамын үзүнү далајыр, ата! — буна бахмајараг өзү јанагларыны Байдәмирин бығларына сүртүрдү.

Оғлумла јанашы отурмаг, лакин ону «оғул» — дејә чағыра билмәмәк вә онун башгасыны ата адландырдығыны ешитмәк мәним үчүн бөјүк дәрди. Аселин, мәним Аселин јанымда отурдугуну, мәним исә онун көзләринин ичинә дүз бахмаға һаггым олмадығыны билмәк мәнә бөјүк әзаб верирди. Асел бураја нечә кәлиб чыхмышдыр. Севиб әрә кетмишдирми? Асел өзүнү һәтта елә көстәрирди ки, куја мәни һеч танымыр, санки мән тамамилә јабанчы, јад бир адамам. Бундан сонра мән нә өјрәнә биләрдим? Доғруданмы Асел мәнә бу гәдәр дәрин нифрәт бәсләјир? Бәс Байдәмир? Мәкәр о, мәним әслиндә ким олдуғуму баша дүшмүрмү? Мәкәр о, мәнимлә Сәмәдин арасындакы охшарлығы сезмәмишми? Нә үчүн Байдәмир кәдикдә көрүшүб машыны једајә алараг чәкдијимизи белә хатырламады? Бәлкә доғрудан да јадындан чыхыбдыр?

Биз јорған-дөшәјә кирәндә вәзијјәтим даһа да ағырлашды. Елә бурада, кечәнни үстүндә мәнә јер салдылар. Үзүм дивара чевирәрәк узанмышдым, лампаны ишығы бир аз алынмышды. Асел габ-пачағы жыгышдырды.

Байдәмир гоншу отағын ачыг гапысындан јавашча ону чағырды:

— Асел!

Асел она јанашды.

— Бәлкә буну јујасан.

Асел мәним тамам гана булашмыш дама-дама көјнәјими көтүрдү вә јумаға башлады. Лакин о саат да әл сахлады. Байдәмирә јанашдығыны ешитдим.

Асел јавашдан:

— Радиаторун сујуну нечә, бошалтмысыныз? — дејә сорушду. — Бирдән шахта вурар...

Байдәмир дә јавашдан чаваб верәрәк деди:

— Бошалтмышыг, Камал бошалдыб. Машын демәк олар ки, сағ-саламатдыр... Сәһәр кәмәк еләјәрик...

Мән исә буну унутмушдум: нә радиаторун, нә дә моторун һајында идим.

Асел көјнәјими јујуб гуртарды вә ону собанын үстүн-дәки илдән асаркән дәриндән аһ чәкди. Лампаны сөн-дүрүб келди.

Отаға гаранлыг чөкдү. Билерәм ки, һеч биримиз јатмамышдыг. Һәр биримиз өз фикирләринә далараг јалгыз галдыг. Байдәмир оғлумла бир чарпајыда узанмышды. О, нә исә мөһрибан сөзләр пычылдајыр, нараһат јатан, бу бөјрү үстүндән, о бөјрү үстүнә чеврилән Сәмәдин үстүнү һеј басдырды. Асел ара-сыра јавашдан көксүнү өтүрүрдү. Мәнә елә кәлирди ки, паранлыгда онун парлајыб јанан јашлы көзләрини көрүрәм. Јәгин ки, бу көзләри јаш јујуб апармышды. Асел нәләр дүшүнүрдү, кими дүшүнүрдү? Онун инди үч нәфәр јахын адамы варды. Бу биз идик. Бәлкә о да мәним кими бизи бир-биримизә бағлајан бүтүн көзәл вә кәдәрли күнләри јадына салырды. Лакин инди Асел мәнән узагды, әлчатмазды, онун фикирләри дә мәнә бәлли дејилди. Асел бу илләр әрзиндә дејишмишди, онун көзләри дејишмишди... Бунлар артыг, сулар кими дуру, инам долу, садәдил көзләр дејилди. Онлар даһа чидди олмашду. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг Асел мәним үчүн женә дә әввәлки Аселди, гырмызы јалыглы чөл вогағы иди. Онун үзүнүн һәр бир чизкиоиндә, онун һәр бир һәрәкәтиндә мәнә таныш олан, мәним үчүн доғма олан әләмәтләр көрүрдүм. Буна көрә дә дәрдим даһа да артыр, инчиклик вә изтирабдан үрәјимин башы даһа бәрк сызлајырды. Мән дәрәд әлиндән јахамы гуртара билмәдијимдән балышын күнчүнү дишләјиб узанмышдым; сәһәрә кими чимир еләјә билмәдим.

Бајырда ај көјдә кәзән гара булудлар арасында үзүр, батыб чыхырды.

Сәһәр тездән Аселлә Байдәмир ев ишләрини сәһмана салмаг үчүн һәјәтә чыханда, мән дә дурдум. Кетмәк ләзымды. Јавашча Сәмәдә јахынлашдым, ону өлдүм вә тәләсик отагдан чыхдым.

Асел һәјәтдә дашларын үстүндә гојулмуш бөјүк га-

занда су гыздырды. Байдемир одун жарырды. Биз онун-ла бирликдә машынын янына кәлдик. Жолда сусурдуг, папырос чәкирдик.

Демә дүнән машин учурумүстү гыса жол дирәкләринә дәжиб. Дирәкләрин икиси бетон өзүлләримә бирликдә јериндән готмушду. Машынын фарасы сынмыш, ганады вә габагы әжилмиш, тәкәри тутулмушду. Биз линк вә чәкичлә буналарын һамысыны бир тәһәр дүзәлдик. Сонра исә узун сүрән өзәб-әзијјәтли бир иш башланды. Мотор донмушду, сусурду. Лиф јандырдыг, қартери гыздырдыг, һәр икимиз мотору ишә салан дәстәкдән јалышыб фырладырдыг. Бизим чийнләримиз бир-биринә тохунурду, овучларымыз ејни бир дәстәкдә јаныб төкүлүрдү, нәфәсимиз бир-биримизин үзүнә дәјирди, биз ејни бир иш көрүрдүк вә бәлкә дә, ејни бир шеји дүшүрүрдүк.

Мотор чәтинликлә ишә дүшүрдү. Нәфәсимиз тәнкимәјә башлады. Бу дәм Асел ики ведрә гәјнар су кәтирди. Ведрәләри динмәз-сөјләмәз мәним габагыма гәјду, бир кәнара чәкилди. Мән сују радиатора төкдүм. Дәстәји Байдемирлә бирликдә бир дә һәрләдик, бир дә, ахыр ки, мотор ишә дүшдү. Мән кабинәјә отурдум. Мотор кәсик-кәсик ишләјирди. Байдемир шамлары јохламаг үчүн чәкич көтүрүб капотун алтына кирди. Бу вахт Сәмәд јүјүрүб кәлди. О, тәнкнәфәс олмушду, кичик палтосунун јахасы ачыгды. Оғлум машынын башына доланмаға башлады, машында кәзмәк истәјирди. Асел оғлуму тутду вә ону даһа әлиндән бурахмајараг кәлиб кабинәнин габагында дајанды. О мәнә мәзәмәтлә бахды; онун көзләриндә елә бир ағры вә шәфгәт варды ки, мән о анда кұнаһымы јумаг, көзләри кери гәјтармаг үчүн иә исләсәјдиләр еләјердим. Мән кабинәнин ачыг гапысындан Аселә сары әјлиб јалвардым:

— Асел! Оғлумузу көтүр, отур! Көтүрүб апарым сәни, ондакы кими, һәмишәлик! Отур! — Сәсим моторун курултусуна гарышмышды.

Асел һеч нә демәди, јашдан торланмыш көзләрини динмәз-сөјләмәз мәнән чәкиб јана бахды, инкар әләмәти олараг башыны булады.

Сәмәд онун әлини дартышдыраг:

— Кәдәк, ана! — деди. — Машында кәзәк!

Асел дөнүб кери бахмадан, башыны лап ашағы салыб кедирди. Сәмәд исә дартыныр, кепмәк истәмирди.

Байдемир капоту өртүб:

— Дүзәлди! — дедә гышгырды вә аләти мәнә верди. Мән кабинәдә отурмушдум.

Машыны тәрнәтдим. Јенә сүкана сарылмышдым, јенә јоллар, јенә дағлар — машын мәни көтүрүб апарырды, ахы онун нә вечинә...

Аселлә оғлуму кәдикдә белә тапдым, биз белә көрүшдүк, белә дә ајрылдыг. Сәрһәдә кими вә кери дөнәркән бүтүн жол боју елә һеј дүшүндүм, лакин бир чарә тапа билмәдим. Битиб-түкәнмәз кәдәрли дүшүнчәләр мәни јорду. Инди артыг чыхыб кетмәлијдим, баш көтүрүб һараја кәлди кетмәли идим, мән бурада гала билмәздим.

Буна гәти гәрар вермишдим, бу фикирләрлә дә кери гәјдырдым. Жол мәнәтәгәсинин јанындан кечәндә Сәмәди көрдүм; о, кәнарда бир оғлан вә өзүндән бир аз бөјүк гыз ушагы илә даш-гуран ојнајырды. Онлар дашлардан кичик һәјәтләр, мал-гара үчүн ағыллар дүзәлдирдиләр. Бәлкә мән әввәлләр дә онлары јолун гырагында көрүр-мүшәм... Белә чыхыр ки, мән һеч дә фәрғинә вармадан һәр күн оғлумун јанындан кечиб кедирмишәм. Машыны әјләдим.

— Сәмәд! — дедә гышгырдым. Мән она һеч олмәзса бир дәфә бахмаг истәјирдим. Ушаглар јүјүрүб јаныма кәлдиләр.

Сәмәд дә јүјүрүб кәлди:

— Әми, сән бизи машында кәздирмәјә кәлмисән?

— Иә, минин, бир аз кәздирим! — дедим.

Ушагларын үчү дә кабинәјә минди.

Сәмәд достларынын јанында ејүнәрәк:

— Бу әми бизим танышымыздыр! — деди.

Мән онлары аз кәздирдим, лакин бу заман үрәјимдән кечән севинч, дүјдүгүм бәхтијарлыг сонсузду. Доғрусу, мән ушаглардан чох севинирдим. Сонра онлары дүшүртдүм.

— Инди һајды, евә кедин! — дедим. Ушаглар јүјүрүб кетдиләр. Оғлуму тутуб сахлады:

— Дајан Сәмәд, көр сәнә нә дејирәм! — Оғлуму гычағыма алдым, башымдан хејли јухары галдырдым, узун-узады онун үзүнә бахдым, сонра бағрыма басдым, өпүб јерә гәјдум.

Сәмәд хатырлајараг деди:

— Бәс гылынч һаны? Кәјирмисән, әми?

— Аһ, лап јадымдан чыхыб, огул бала, кэлән дэфә кәтирәрам, — дејә мән она сөз вердим.

— Инди даһа јадыннан чыхмаз ки, һә, әми? Биз елә һәмнин јердә ојнајачајыг.

— Јахшы, инди јүјүр көрүм! Тез!

Автобазада дүлкәрлик е малатханасында тахтадан үч ојунчаг ғылынч јонуб дүзәлтдим вә өзүмлә көтүрдүм.

Ушаглар доғрудан да мәни көзләјирдиләр. Мән јенә ушаглары машына миндириб кәздирдим. Оғлум вә онун јолдашлары илә мәним достлуғум белә башлады. Онлар мәнә тез алышдылар. Һәлә узагдан мәни көрәндә өтүшәрәк јолун ғырағына јүјүрүб дејирдиләр:

— Машын кәлир, бизим машын кәлир!

Мән өзүмә кәлдим, адам олдум. Сәфәрә кедәндә үрәжим ачылыб гуш кими пәрвазланырды, чүнки ичимдә нә исә көзәл бир һисс баш галдырыр, мәнимлә кедирди. Билирдим ки, оғлум мәни јолун ғырағында көзләјир. Неч олмасса онула кабинәдә ики дәгигә јанашы отурачағам. Инди мәним бүтүн дәрдим-чорум, бүтүн фикрим-зикрим вахтында оғлумун көрүшүнә чагмағды. Вахтымы елә бөлүрдүм ки, кәдији күндүз кечим. Илыг јаз күнләри иди, ушаглар һәмишә күчәдә ојнајырдылар; буна көрә дә мән онлара тез-тез јолун ғырағында раст кәлирдим. Мәнә елә кәлирди ки, јалныз бу көрүшләр хатиринә јашајырам вә чалышырам. Мән о гәдәр хошбәхәтдим ки! Лакин бә'зән горхудан үрәжим дајанырды. Бәлкә орада, јол мәнтәгәсиндә мәним ушаглары машында кәздирдијими билирдиләр, бәлкә дә билмирдиләр, лакин оғлума мәнимлә көрүшмәји гадаған едә биләрдиләр, ону јолун ғырағына бурахмаја биләрдиләр. Мән јаман горхурдум, үрәжимдә Аселә вә Бәјдәмирә јалварырдым ки, белә иш тутмасынлар, неч олмасса бу ани көрүшләри мәним әлимдән алмасынлар. Лакин бир дэфә елә белә дә олду, үрәжимә даман доғру чыхды...

Бир Мај јахынлашырды. Мән бајрам мүнәсибәтилә оғлума һәдијә апармағы гәт етдим. Ачарла бурулуб ишләјән јајлы машын — јүк машыны алдым. Һәмнин күн автобазада ләнкидим, јола кеч чыхдым: јаман тәләсирдим. Бәлкә елә буна көрә үрәжимә нә исә бәд, уғурсуз бир шеј даммышды, һәјәчән кечирирдим, неч бир сәбәб олмадан тәшвишә дүшүрдүм. Мән јол мәнтәгәсинә јахынлашанда бағламаны чыхартдым, јаныма гојдум. Сәмәдин нечә севинәчәјини көзүмүн габағына кәтирдим.

Онун бундан да јахшы ојунчаглары варды, лакин бу ајры һәдијә — јолдан кечән таныш бир шофердән бөүјәндә шофер олмаг истәјән бир ушагығаза верилән һәдијә иди! Анчаг Сәмәд бу дэфә јолда јох иди. Ушаглар онсуз јүјүрүб кәлдиләр. Мән кабинәдән чыхдым:

— Бәс Сәмәд һаны?

Оғлан ушағы:

— Евдәдир, азарлајыб! — дејә чаваб верди.

— Азарлајыб?

— Јох, азарламајыб! — дејә гыз ушағы биличи бир төврдә мә'лумат верди. — Анасы ону бура гојмур!

— Нә үчүн?

— Билмирәм. Дејир ки, олмаз.

Мән тутулдум. Һәр шеј алт-үст олду.

— Ала, апар, — дејә мән бағламаны оғлан ушағына узатдым, лакин о саат да фикримдән дашындым, — јох, лазым дејил. — Мән бағламаны кери алдым, башы ашағы, мә'јус-мә'јус машына сары кетдим.

Оғлан ушағы бачысындан:

— Бәс әми нә үчүн бизи кәздирмир? — дејә сорушду.

Гыз гашгабағыны төкүб:

— Әми хәстәдир, — деди.

Еладир, балача гыз дәрди ми талмышды. Бу дәрд мәни һәр чүр хәстәликдән даһа бәрк сыхмышды. Белими гиримышды. Мән бүтүн јол боју дүшүнүрдүм: нечә олуб ки, Асел мәнә бу гәдәр гәзәбләниб. Нә гәдәр пис адам олурамса оғлум, јә'ни онун үрәјиндә мәнә гаршы бир дамла белә шәфғәт галмајыб? Јох, мән буна инанырдым... Бу Аселә охшамырды, бурада нә исә башга бир сәбәб вар иди. Нә сәбәб? Һарадан билим. Мән өзүмү инандырмаға чалышырдым ки, оғлум доғрудан да бир балача хәстәләнибдир. Ахы мән нә үчүн оғлан ушағына инанмајадым? Мән оғлумун хәстәлијинә өзүмү елә инандырдым ки, ахырда көзүмә Сәмәд көрүндү, гыздырма ичиндә чырпынырды, сајыглајырды... Бирдән онлара көмәк еләмәк, дәрман тапмаг вә ја ушағы хәстәханаја апармаг лазым олду? Ахы бу адамлар шәһәр проспектиндә дејил, кәдикдә јашајырлар! Мән лап елдән дүшүшүм, тагәтим галмамышды. Кери гајытмаға тәләсирдим, нә едә биләчәјими, нә чүр һәрәкәт едәчәјими өзүм дә тәсәввүрүмә кәтирә билмирдим, анчаг бир шеј јахшы билирдим: тезликлә оғлума көрмәлијәм, тезликлә... Мән инанырдым ки, онунла көрүшәчәм, үрәжимә даммышды. Бәдбәхт-

ликдэн багда бензин гуртарды, мэн машины жүк бошалт-
ма базасындакы бензин колонкасынын габагында сахла-
малы олдум.

Мөним жол жолдашым Илгас сууду. Пөртмүш үзүнү
овчу илө овхалажараг дәриндән көксүнү өтүрдү, купенин
панчәрсини ахыра кими галдырды вә тәзә папирос жан-
дырды. Јаман чох чәкирди!

Кечә жарыдан хәјли кечмишди. Јәгин ки, биздән баш-
га гатарда һамы јатырды. Тәкәрләр релсләр үзәриндә өз
түкәнмәз јол маһнысыны чалырды. Бајырда ишыгла-
нан јәј кечәси гатара гошулуб јүјүрүрдү, јарымстансија-
ларын ишыглары бәлириб сөнүрдү. Паровоз кедә-кедә
бәркдән фит верирди.

— Елә бу вахт сиз мәнә јанашдыныз, агај, мән дә сизи
көтүрмәк истәмәдим. Инди сәбәби ајдындырмы? — дејә
гоншум ачы-ачы, фикирли-фикирли күлүмсәди. — Сиз
бензин колонкасынын габагында галдыныз, сонра «Побе-
да»да мөни һаглајыб кечдиниз. Мән буну көрдүм... Һә,
мән кедирдим, јаман һәјәчан кечирдим. Дүјүгүларым
мөни алдатмады. Сәмәд јолун гырагында дајаныб көзлә-
јирди. Машины көрән кими, онун габагына јүјүрдү:

— Әми! Шофер әми! — дејә гышгырды.

Мөним ушағым сағ-саламатды! Аһ, билирсиниз нечә
севиндим! Сәадәтим гучаг-гучагды!

Мән машины сахладым, атылыб кабинәдән душдүм,
оғлумун габагына јүјүрдүм.

— Сәнә нә ольмушду, азарламышдын?

— Јох, анам бурахмырды. Дејир ки, сөнин машинына
миниб кәзмәјим. Мән дә ағлајырдым, — дејә Сәмәд ши-
кајәтләнди.

— Јахшы, бәс инди нечә олуб ки, кәлмисән?

— Атам деди ки, әкәр чамаат ушаглары кәздирмәк
истәјирсә, гој кәздирсән.

— Јәни белә деди?

— Мән дә дедим ки, шофер олачағам...

— Сән доғрудан да шофер олачасан, өзү дә чох кө-
зәл бир шофер! Билирсән, сәнә нә кәтирмишәм? — Мән
ојунчаг машины чыхартдым. — Бир бах, ачарла бурулуб
ишләјән жүк машиныдыр. Лап балача шоферләрин малы-
дыр!

Ушаг күлүмсәди, севинди.

О, көзләриндә суал мәнә бахыб сорушду:

— Әми, мән һәмишә, һәмишә сөнинлә кәзәчәјәм, һә,
әми?

Мән ону архајын салараг:

— Әлбәттә, һәмишә! — дедим. — Истәјирсән мөнимлә
шәһәрә, Бир Мај бајрамына кедәк. Машинымызы кичик
бајрагларла бәзәјрик, сонра сәни гајтарыб кәтирәрәм.

Нә үчүн, нә һагла белә дедијими, ән башлычасы да,
нәјә көрә өзүмүн бирдән-бирә бума инандығымы инди
изаһ етмәк чәтиндир. Бу һәлә һарасыдыр, мән даһа дә-
риниләрә кетдим. Ән чидди бир тәрздә оғлума тәклиф елө-
јиб дедим:

— Хошуна кәлсә, һәмишәлик мөним јанымда галар-
сан. Биз кабинәдә јашајарыг, мән сәни һәмишә өзүмлә
кәздирәрәм, сәни һеч јерә бурахмарам, сәндән ајрылма-
рам, истәјирсән?

— Истәјирәм! — дејә Сәмәд дәрһал разылыг верди. —
Биз машинына јашајачајыг! Сүр, әми, сүр бу саат кедәк!..

Бәзән елә олур ки, бөјүк адам да ушаға чеврилир.
Биз кабинәјә миндик. Мән тәрәддүдлә машинын ачары-
ны буруб, стартери басдым. Сәмәд исә севинирди, мөни
дартышдырды, охшајырды, отурачагда атылыб дүшүр-
дү. Машины тәрпәнди. Сәмәд даһа да севинди, күлүрдү,
мәнә нә исә дејирди, сүканы, чиһаз лөвһәсинин дүјмәлө-
рини көстәрирди. Мән дә онунла бирликдә севиндин, ке-
фим дурулду. Лакин ағлым башыма кәләнәдә чаныма гыз-
дырма кәлди. Мән нејләјирәм?! Машинын сүр'әтини
азатдым, лакин Сәмәд гојмады ки, машины сахлајым.

О хаһиш еләјиб дејирди:

— Әми, тез ол, тез кедәк, әми! — Мән бәхтијар ушаг
көзләриндән нечә имтина едәјдим? Газы басдым. Машины
јеничә сүр'әт көтүрмүшдү ки, габагда шосени тәзәләјән
грејдер көрүндү. Грејдер һәрләниб кери дөндү, бизим га-
бағымыза кәлмәјә башлады. Бајдәмир исә онун архасын-
да, јолун кәсилдији јердә дајанмышды. О, дөнкәдә беллә
гудрону чевирди. Мән өзүмү итирдим. Машины сахла-
маг истәдим, лакин иш ишдән кечмишди, ушағы чох уза-
га сүрүб апармышдым. Мән сүканын архасында даһа да
әјилдим, газы басдым. Бајдәмир һеч нә көрмәди. О, башы
ашағы ишләјирди: һәр дөнигә онун јанындан азмы ма-
шын кечирди?! Анчаг Сәмәд ону көрдү:

— Одур еј атам! Эми, атамы да көтүрөк, һә? Машыны сахла, атамы чагырым!

Мән сусурдум. Инди машины сахламаг мүмкүн де-жилди. Мән Байдэмирә нә дејердим? Сәмәд бирдән-бирә дөнүб кери бахды, горжду, гышгырды, агламага башлады:

— Атамы истәјирәм! Сахла, атамнн јанына кедим! Сахла, истәмирәм! А-на!

Мән дөнүкәдә машины гајанын далына сүрәрәк әјләдим. Оғлуму тохтатмага башладым:

— Аглама, Сәмәд, јахшы бәсдир! Бу саат сәни кери апарарам. Анчаг аглама!

Лакин горхуја дүшмүш ушаг һеч нә илә һесаблашмаг истәмирди.

— Јох, истәмирәм! Атамнн јанына кедирәм! Ач!—дејә о, кабинәнин гапысыны дөјәчләди. — Ач, атамнн јанына гачым! Ач!

Көрүрөнүз, бу чүр тәсадүфләр дә олур.

Мән Сәмәдә јалварарам:

— Аглама, аглама! — дејирдим. — Инди гапыны ачарам, анчаг сән тохта! Мән өзүм сәни атамнн јанына апарарам. Һә, чых, кедәк!

Сәмәд јерә атылды вә аглаја-аглаја кери гачмаг истәди. Мән ону тутуб сахладым.

— Дајан! — дөдим. — Көзләринин јашыны сил. Адам агламаз. Эзиз, доғма оғлум, сәндән хаһиш едирәм, аглама! Бәс машиныны нијә көтүрмүрсән, јадындан чыхыб нәдир? — Мән ојунчагы гамарлајыб, титрәјән әлләримлә онун ачарыны бурдум.—Бир бах, нечә шүтүјүб үстүнә кәләчәк! Тут! — Машын јолла кетди, даша тохунду, чеврилди вә јумаланыб хәндәјә дүшдү.

Сәмәд:

— Истәмирәм! — дејәрәк әввәлкиндән даһа бәрк, һөнкүр-һөнкүр ағлады вә әллимдән чыхыб көтүрүлдү.

Боғазым гуруду, јаман гәһәрләндим. Јүјүрдүм, оғлума чатмаг истәдим:

— Дајан көрүм, аглама Сәмәд, аглама! Дајан, мән сәнин... Мән сәнин... Бирилсән!—Лакин демәјә дилим кәлмәди.

Сәмәд дөнүб кери бахмадан гачырды. Ахырда дөнүкәни бурулуб көздән итди. Мән јүјүрүб гајанын јанына кәлдим, дајандым, оғлумун архасынча бахдым.

Сәмәдин јүјүрүб јолда ишләјән Байдэмирин јанына кәлдијини вә онун үстүнә атылдығыны көрдүм.

Байдэмир чәмәлди, ону гучаглајыб бағрына басды. Ушаг да горха-горха мәнә сары бахараг әлини Байдэмирин бојнуна салды.

Сонра Байдэмир дуруб ушағын әлиндән тутду, белнн чийнинә атды вә онлар бирликдә јолла кетдиләр.

Мән гајаја сөјканиб узун заман дајандым, сонра кери дөндүм. Ојунчаг машинынн јанында ајаг сахладым. О хәндәкдә тәкәрләри јухари һалда галмышды. Көзләримдән ахан јашлар үзүмә төкүлдү. Мән өз ири машинымын капотуну сығаллајараг она: «Вәссалам»—дөдим. Моторун истиси мәни вурду. Инди оғлумла сон көрүшүмүн шаһиди олан машинында белә нә исә доғма, әзиз бир шеј варды...

Илјас дурду, коридора сары кетди. Гапыдан чыханда: — Тәмиз һава алмаг истәјирәм! — деди.

Мән күпедә галдым. Сүбһә јахын иди. Пәнчәрә архасында ағаран сәма аста-аста јырғаланырды. Телеграф дирәкләри тутгун-тутгун бәлириб јоха чыхырды. Ишыгы кечиртмәк оларды.

Мән узанмышдым. Фикирләширдим ки, көрәсән Илјасын билмәдијини, лакин мәнә мәлум олан шејләри она данышым ја јох? Амма Илјас кәлиб чыхмады. Беләликлә, мән дә она һеч нә данышмадым.

Мән јол устасы Байдэмирлә о заман таныш олдум ки, онда Илјас артыг Әселлә оғлунун кәдикдә јашадығларыны билрди.

Памирдә Гырғызыстанын јол ишчиләринин нүмајәндә һејәтини көзләјирдиләр. Бунунла алагәдар олараг Тачикистанын республика газети мәнә Гырғызыстанын дағ јолларында чалышан ишчиләр һаггында очерк јазмағы тапшырды.

Ән јахшы јол усталарындан бири олан Байдэмир Гулов да нүмајәндәләр сырасында иди.

Мән Байдэмирлә таныш олмаг үчүн Долона кетдим.

Биз гәфилдән растлашдыг. Әввәлчә бәхтим јахшы кәтирди. Һарадаса, кәдијин лап үстүндә әлиндә кичик, гырмызы байраг тутмуш бир фәһлә бизим автобусумузу сах-

лады. Мә'лум олду ки, тәзәчә учгун баш верибдир вә инди тә'мирчиләр јолу тәмизләјирләр. Мән автобусдан дүшүм, учгун јеринә кетдим. Саһәни артыг мөһкәм тахта һасара алмышдылар. Булдозер торпагы дәрәјә төкүрдү. Оун кечә билмәдији јердә исә әлләринә тохмаг вә бел алмыш фәһләләр ишләјирдиләр. Брезент плаш вә кирза узунбогаз чәкмә кејмиш бир адам булдозерлә јанашы аддымлајыр вә тракторчуја көстәришләр вериди: — Солдан көтүр! Бир дә гајыт! Тахта һасарын үст тәрәфиндән кеч! Белә! Дајан! Кери!..

Јол демәк олар ки, бәрпа едилмиш, кечид тәмизләнишиди. Шоферләр һәр ики тәрәфдән јаманча сигнал верир, сөјүшүр, јолу ачмагы тәләб едирдиләр. Плашлы адам исә онлара мәнәл гојмадан архајын-архајын сәрәнчамлар вериди. О, булдозери тәкрап-тәкрап јолу кечмәјә, тахта һасарын ичиндәки јери бәркидиб һамарламаға мөчбур едирди. Мән белә бир гәрар вердим: «Јәгин ки, Бајдәмир елә будур. Өз ишинин устасыдыр!» Мән јанылмамашдым, бу доғрудан да Бајдәмир Гулов иди. Ахыр ки, јолу ачдылар, машынар айрылыб кетди.

Бајдәмир мәнә:

— Бәс сиз нијә галдыныз, автобус кетди ки? — деди.

— Мән сизин јаныныза кәлмишәм.

Бајдәмир тәәччүбләндијини билдирмәди. Садәчә олар лајагәтлә әлими сыхды:

— Гонағын көзүм үстә јери вар.

Мән Бајдәмирин адыны кичилдәрәк она мүрачиәтлә: — Мәним сизинлә ишим вар, Бәкә, — дедим. — Сиз билирсинизми ки, бизим јол ишчиләри Тачикистана кетмәлидиләр?

— Ешитмишәм.

— Она көрә дә, Памирә јола дүшмәниздән габаг сизинлә сөһбәт еләмәк истәјирәм.

Мән өз кәлишимин мағсадини изаһ етдикчә, Бајдәмир фикирли-фикирли боз бығыны сығаллајараг кетдикчә тупгунлашырды.

— Кәлмәјинә, јахшы еләјиб кәлмисиниз, — деди. — Анчаг мән Памирә кепмәјәчәјәм. Мәндән јазмаға да дәјмәз.

— Нә үчүн? Ишиниз чоҳдур? Бәлкә евдә ишләр дүз дејил?

— Иш дејәндә ки, ишим јолдур. Өзүңүз көрүрсүңүз, евдә исә? — О, папирос чыхараг сусду. — Евдә дә... әл-

баттә, иш олур; һамы нечә, биз дә елә, аилә аиләдир... Анчаг мән Памирә кепмәјәчәјәм.

Мән ону дилә тутуб инандырмаға, онун кими бир јол устасынын нүмајәндә һеј'әти тәркибиндә олмасынын үмдә әһәмийјәтини изаһ етмәјә башладым. Бајдәмир даһа чоҳ нәзакәт хатиринә мәнә гулаг асырды. Мән ону дилә тутуб јола кәтирә билмәдим ки, билмәдим.

Јаман дилхор олмушдум. Һамыдан чоҳ өзүмү гынајырдым Журналист һәссаслығы мәнә вәфасыз чыхмышды. Мән бу адамын бош дамарыны тута билмәмишдим. Редаксијанын тапшырығыны јеринә јетирмәдән әлибош лајытмалы идим.

— Нә дејирәм ки, Бәкә, бағышлајын, мән кедим. Инди бир машын дүшәр...

Бајдәмир архајын, ағыллы нәзәрләрлә мәнә бахды, бығалты күлүмсүнүб деди:

— Шәһәр гырғызлары дәдә-баба адәтләрини јаддан чыхарырлар. Мәним евим, аиләм, дәстәрханым, кечә галмаға јерим вар. Мадам ки, кәлмисиниз, сабаһ евдән кедәрсиниз. даһа јолдан јоҳ. Кедәк сизи арвадым вә оғлумла таныш едим. Инчимәјин, һәлә шәр гарышмамыш мән јола баш чәкмәлијәм. Тез гајыдарам. Сәнәтимиз беләдир.

Мән хаһиш едәрәк:

— Бир ајаг сахлајын, Бәкә, — дедим. — Мән дә сизинлә јола баш чәкмәјә кедәрәм.

Бајдәмир мәним шәһәр костјумуму нәзәрдән кечирәрәк бич-бич көзләрини гыјды:

— Ахы дејәсэн сизин мәнә гошулуб кәзмәјиниз јахшы дүшмәз. Мәнзил узаг, јоллар сылдырымлыдыр.

— Ејби јоҳдур.

Биз јола дүзәлдик. Һәр көрпүнүн, дөңкәнин, һәр учурумун вә башымызын үстүнү алмыш гајанын јанында дајанырдыг. Тәһни ки, ачылышыб сөһбәтә башладыг. Бајдәмирин е'тимад вә рәғбәтини нәдән, һансы сөздән башлајараг, нә кими јолла газандығымы индијә кими баша дүшә билмирәм. Бу, мәним үчүн тапмача олараг галыр. О, мәнә бүтүн һәјатыны вә аиләсинин тарихчәсини даңышды.

Жол устасынын һекәјәти

Сиз сорушдунуз ки, нә үчүн Памирә кетмәк истәми-рәм. Мән өзүм Памир гырғызјам, анчаг кәлиб бура, Тјан-Шана чыхмышам. Мән Памир јолунун тикинтисинә аз гала ушаг икән кәлмишдим. Комсомол чагырышына гошулмушдум. Биз одлу-одлу, һәвәслә ишләјирдик, хүсу-силә кәнчләр. Башга чүр ола да билмәзди, ахы јол әл-чатмаз Памирә галхырды! Мән зәрбәчи олдум, әрмаған, мұкафат алдым. Анчаг буну елә-белә, сөз кәлиши деји-рәм.

Орада, тикинтидә мән бир гыза раст кәлдим. Мән она вурулдум, јаман вурулдум. Көзәл вә ағыллы гызды. Ти-кинтијә аилдән кәлмишди. О заман гырғыз гызы үчүн бу чох да асан аддым дејилди. Елә инди дә гызларымызын јолу чох һамар дејил, өзүнү билирсиниз ки, адәтләри-миз онларын әл-голуну бағлајыр. Арадан тәгрибән бир ил кечди. Јол чәкилиб гуртармаг үзрә иди. Јолдан исти-фадә етмәк үчүн ишчиләр лазымды, Јол чәкмәк һәлә ишин јарысыдыр, буну һамы көмәкләшиб еләјә биләр, ан-чаг сонра јола бачарыгла бахмаг лазымдыр. Бизим ти-кинтидә бир чаван мүнәндис варды — Нүсаинов, о, елә инди дә јол ишләринә бахыр, бөјүк ишчидир. Биз онунла достлуг едирдик. Курса кетмәји дә елә Нүсаинов мәним башыма салды. Елә билирдим ки, Күлпара мәни көзлә-мәјәчәкдир, ону аилә апарачаглар, анчаг јох, көзләјир-миш. Биз евләндик вә орада, јол мәнтәгәсиндә галдыг. Јахшы, мәнрибан јашајырдыг. Буну да демәк лазымдыр ки, дағларда, кәдикләрдә јашајан јол ишчиләри үчүн мөһкәм аиләнин, арвадын хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вар-дыр... Сонралар мән өзүм бунун дадыны көрдүм. Вә әкәр мән өз ишими өмүрлүк севмишәмсә, бунда арвадымын аз хидмәти олмамышдыр. Бир-биринин ардынча ики гызы-мыз олду. Елә бу заман да мүнәрибә башлады.

Памир јолу сел басмыш чаја дөндү. Чамаат ашағы ахышыр, ордуја кедирди.

Мәним дә нөвбәм чатды. Сәһәр биз һамымыз евдән јолун гырагына чыхдыг. Балача гызымы гучагыма ал-мышдым, бөјүјү этәјимдән јапышыб мәнимлә јанашы кедирди. Күлпарам мәним, јазыг Күлпарам! О өзүнү күчлә сахлајырды, сакит көрүнмәјә чалышырды. Мәним сәфәр чантам онун әлиндә иди. Лакин мән билирдим ки, ики балача ушагла кимсәси дағларда, јол мәнтәгәсиндә

галмаг онун үчүн нә гәдәр ағырдыр. Мән онлары аилә, гоһумларымын јанына јолламаг истәјирдим, лакин Күл-пара разы олмады. «Бир тәһәр доланарыг. — деди. — Сә-ни көзләјәчәјик, бир дә ки, јолу да бахымсыз гојмаг ол-маз...»

Биз сон дәфә иносенин кәнарында дајанмышдыг, мән арвадыма, ушагларыма бахыр, видалашырдым. Биз Күл-пара илә онда лап чавандыг, тәзәчә һәјатын дадыны дуј-маға башламышдыг.

Мән истәһкамчылар баталјонуна дүшдүм. Биз дејүш-дүјүмүз торпагларда о гәдәр јол, кечид, көрпү салмышыг ки! Сајмагла гуртармаг олмаз! Дону кечмишик, Вислань кечмишик, Дунајы кечмишик! Бәзән елә олурду ки, хиртдәјә гәдәр буз кими сојуг суја кириб донурдун, түстү вә алов ичәрсиндә јанырдын, әтрафында мәрмиләр парт-лајыб кечидләри парча-парча едирди, адамлар һәлак олурду, сән исә лап тагәгдән дүшүрдүң, бирчә мәни тез өлдүрүб чанымы гуртарсајдылар, дејирдин! Лакин дағ-ларда јашајан әзизләрини хатырлајан кими, һеч билмир-дин, голларына һарадан гүввәт кәлирди. Өз-өзүнә фи-кирләширдин ки, јох, мән Памирдән бураја көрпү алтын-да һәлак олмаг үчүн кәлмәмишәм. Лахлајан дајагларын мафтилләрини дишләримлә бурурдум, тәслим олмурдум... Һәлак да олмадым, демәк олар ки, Берлинә гәдәр кет-дим.

Арвадым мәнә тез-тез јазырды. Хошбәхтикләндән почту јанымыздан кечән әсас јолла дашыјырдылар. Арвадым һәр шеји әтрафлы јазырды. Јолдан да јазырды, мәним је-римә уста ишләјирди. Билирдим ки, иши ағырдыр, чүнки бу јол башга јердә дејилди, Памирдә иди.

Јалныз гырх бешин јазында евдән кәлән хәбәрләрин арасы бирдән-бирә кәсилди. Ејби јохдур, мәлүм мәсә-ләдир, чәбһәдә һәр шеј ола биләр,—дејә мән өзүмә тох-таглыг верирдим. Һә, бир дәфә мәни алај гәраркаһына чагырдылар. Мәсәлә беләдир, дедиләр; вурושдун, стар-шина, бәсдир, тәшәккүр едирик, ал бу да сәнин мұка-фатын. Евинә гајыт, сән инди орада даһа чох лазымсан. Мән, әлбәттә, севиндим. Һәтта евинә тел дә вурдум. Се-виндијимдән мәни нә үчүн вахтында әввәл евә бурах-дыглары бардә һеч дүшүнмәдим...

Мән өз јерләримизә кәлиб чыхдым, һәрби комиссар-лыға кетмәдим, сонра дәјәрәм, итиб батмајачагам ки,— дедим. Евә! Тезликлә евә чатмаг лазымдыр! Растыма

тонжарымлыг жүк машыны чыхды, миндим вэ Памир жолу-
ну үзү жухары дымандым.

Гушлардан ганад истәјирдим, чөбһә машынларынын
сүр'әтинә алышмышдым, кабинәдә әјләшмиш шофери һа-
рајлајыб дејирдим:

— Гардаш, сүр'әти артыр, сыныг-салхаг машынына
һејфин кәлмәсин! Евә кедирәм.

Евимә лап аз галмышды. Дөнкәдән сонра мәним са-
һәм башлајырды. Сәбрим чатмады. Машын кедә-кедә је-
рә атылдым, шеј чантасыны чижнимә кечиртдим вэ јүјүр-
дүм. Јүјүрдүм, јүјүрдүм, дөнкәни кечдим вэ... һеч нәји
таныја билмәдим. Елә бил һәр шеј өз јериндә иди: дағ-
лар да, јол да һәмин јолду, анчаг ев јохду. Әтрафда ким-
сә көрүнмүрдү. Јалныз галаг-галаг даш варды. Бизим
евимыз бир аз кәнарда, лап дағын алтында иди. Оралар
дарысгаллыгдыр. Мән даға бахан кими гурујуб галдым.
Сылдырым зирвәләрдән гар јығымы учуб төкүлүшүдү.
Гар учгуну гаршысына чыхан һәр шеји сүпүрүб апармыш,
һеч нә гојмамышды; санки өз чајнаглы әлилә дағ јама-
чындан торпағы гопармыш вэ дәрә илә үзү ашағы бөјүк
бир јарган газмышды. Арвадым сон мәктубунда јазмыш-
ды ки, боллуча гар јағыб вэ бирдән јағышлар башлајыб-
дыр. Гар јығымларыны габагчадан партладыб дәрәјә
төкмәк лазым иди; анчаг бу арвад иши дејилди...

Бу да мәним айләмлә көрүшүм! Јаман да көрүшдүм!
Мин дәфә өлүмлә көз-көзә кәлмишәм, чөһәннәмдән дири
гајытмышам, онлар исә елә бил һеч бурада јох имиш-
ләр... Донуб галмышдым, јеримдән тәрпәнә билмирдим.
Елә ғышгырмаг, елә бағырмаг истәјирдим ки, дағлар
титрәсин.

Лакин сәсим чыхмырды. Ичәримдә һәр шеј даша дөн-
мүшдү, елә бил даһа дири дејилдим. Јалныз ону дујдум
ки, шеј чантасы чижнимдән сүрүшүб ајагларымын алтына
дүшүр. Ону елә орада да гојдум галды; ғызларыма, ар-
вадыма һәдијјәләр кәтирмишдим, јолда бә'зи пал-палтар
вериб набат алмышдым. Мән орада узун заман дајаныб
галдым, елә бил мө'чүзә көзләјирдим. Сонра дөнүб керп
кетдим. Бир дәфә дајандым, бахдым; дағлар ләнкәр ву-
рур, јериндән гопур, үстүмә кәлирди. Мән ғышгырдым вэ
гачмаға башладым. Узаг! Узаг, бу мәнһус јерләрдән.
Елә онда да ағладым...

Һараја вә һечә кетдијим јадымда дејил, үчүнчү күнү
өзүмә кәлдикдә көрдүм стансијадајам. Итмиш адам ки-

ми чамаатын арасында долашырдым. Бир забит мәни
адымла чағырды. Бахыб көрдүм ки, Һүсаиновдур, орду-
дан тәрхис олунуб, евинә гајыдыр. Мән өз бәдбәхтлијими
она данышдым. О: «Бәс инди һара кедирсэн?» деди. «Һеч
өзүм дә билмирәм!» Јох,— деди, белә олмаз, дөзмәлисэн.
Гојмарам тәк-тәнһа авараланасан. Кәл мәнимлә Тјан-
Шана јол чөкмәјә кедәк, сонрасына бахарыг...»

Мән бураја бу чүр кәлиб чыхдым. Илк илләр јолда
көрпүләр тикирдим. Заман ахыб кедирди, бир јердә дан-
ми јурд салыб јашамаг лазымды. О заман Һүсаинов ар-
тыг назирликдә ишләјирди. О тез-тез мәнә баш чәкирди.
Әввәлки ишимә — мәнтәгәдә јол устасы вәзифәсинә гајыт-
мағымы мәсләһәт көрүрдү. Чәсарәтим чатмырды. Мәни
дәһшәт көтүрүрдү. Тикинтидә мән тәк дејилдим, чамаат
ичиндә идим; мәним үчүй ағыр кечмирди. Орада исә ким
билир, гәм-гүссә әлиндә һәлак оларам. Мән һәлә дә өзү-
мә кәлә билмирдим, кечмиш унутулмурду. Елә бил бу
кечмишлә дә өмрүм кетмишди вэ ирәлидә һеч нә јохду.
Евләнмәји ағлыма белә кәтирмирдим. Мән өз Күлпара-
мы вә ушаглары јаман севиридим. Мәнә елә кәлирди ки,
һеч кәс һеч заман онларын јерини верә билмәз. Елә-белә,
анчаг јашамаг үчүн евләнмәк исә бир иш дејил. Јах-
шысы будур ки, тәк галасан.

Һә, мән ахырда мәнтәгәјә уста кетмәји гәрара алдым.
Дедим ки, гој сынајым, бир шеј чыхмаса баш алыб баш-
га јерә кедәрәм. Мәнә бурада, лап кәдијин өзүндә саһә
вердиләр. Пис дә олмады, јаваш-јаваш јурд салдым,
алышдым. Бәлкә она көрә ки, бу саһә чоһ әнкәллиди,
кәдикдир. Мәним үчүн бу даһа јахшы иди. Заман ке-
дикчә гәлбимин ағырысы јатды, сакитләшди. Анчаг бә'зән
јухуда көрүрдүм ки, бир вахт һәјәтимиз олан јерин га-
бағында даш кими дуруб-талмышам вә шеј чантасынын
чијнимдән сүрүшүб дүшдүјүнү дујурам... Белә күнләрдә
сәһәрдән јола чыхырдым вә бир дә ахшамдан хејли ке-
миш евә гајыдырдым. Һәлә дә тәк идим. Доғрудур, бә'-
зән башымдан белә бир гәмли фикир кечирди: «Бәлкә дә
мәним сәадәтим һәлә ирәлидәдир?»

Бу мәшәггәтли, әзаблы сәадәт нәһајәт кәлди; һалбу-
ки, мән ону о заман һәр шејдән аз көзләјирдим.

Бир дәфә, дөрд ил бундан әввәлгоншумун анасы
хәстәләнди. Онун өзү еви гојуб кедә билмирди, башы
ишә, айләјә, ушаглары гарышмышды; гарынын әһвалы
исә күндән-күнә һеј хараблашырды. Мән ону һәкимә

апармаға гэрар вердим. Елэ бу вахт јол идарэсиндэн мэнтэгәјә машын кәлди, нэ исэ кәтирмишди. Биз елэ бу машынла шәһәрә кетдик. Һәкимләр гарыны хәстәханаја гојмаг истәдиләр, анчаг баш тутмады. Гары: «Галмаг истәмирәм, евдә өлмәк истәјирәм. — деди. — Мәни апар, јохса сәнә нифрин еләјэрәм». Беләликлә, ону кери кәтир-мәли олдум. Артыг кечди. Јүкбошалтма базасыны кеч-дик. Бирдән шофер машыны сахлады. Ешитдим сорушур:

— Һараја кедирсиниз?

Гадын сәси нэ исэ чаваб верди, ајаг сәсләри өши-дилди.

Шофер:

— Отурун! — деди. — Һә нијә дурмусуңуз? — О, ма-шыны дүз онларын јанына сүрдү.

Элиндә ушаг вә балача бағлама олан кәнч гадын ма-шынын бөјрүнә јанашды. Мән көмәк еләјиб ону кузова миндирдим, кабиненин далындакы јери она вердим, чү-нки ораны күләк тутмурду, өзүм күнчә чәкилиб отурдум.

Тәрпәндик. Бәрк сојуг иди. Рүтубәтли, нәмли күләк әсирди. Ушаг ағлады. Гадын ону јыргалајыр, оводур, лакин ушаг тохтамаг истәмирди. Бу да бир дәрди! Кәрәк гадыны кабинетә отурдајдым, лакин хәстә гары орада иди. Онда мән гадынын чийинә тохунараг:

— Бура бахын, ушағы мәнә верин көрүм, — дедим. — Бәлкә тохтады, өзүнүз да ашағы әјилин, һәр һалда белә олдупда күләк аз тутар.

Мән балачаны јарым күркүмүн алтында кизләтдим, өзүмә сыхдым. О сусду, фысылдамаға башлады. Гәшәнк ушагы, тәгрибән он ајлыг оларды. Мән ону сағ бөјрүмүн алтында сахламышдым. Бирдән үрәјим тәрпәнди, өзүм дә билмирәм нэ үчүн ганадындан вурулмуш гуш кими чырпынмаға башлады. Мән һәм кәдәрләндим, һәм дә севиндим. Дүшүндүм: «Еһ, мәкәр мән һеч бир заман ата олмајачағам?» Балача мәнә гысылмышды. Онун нэ ве-чинә.

Мән сорушдум:

— Оғландыр?

Гадын башыны тәрпәнди. Көрдүм ки, јазығы сојуг лап әлдән салыбдыр, палтосу назик иди. Мәнсә гышда да јарымкүркүмүн үстүндән плаш кејирәм, ишимиз елә-дир ки, плашсыз кечинмәк олмаз. Бир әлимлә балачаны сахлајараг, бош голуму гадына узатдым:

— Плашы әјнимдән чәкин. Белә кетсә, сиз сәтәлчәм оларсыныз.

Гадын разы олмады:

— Јох, нејләјирсиниз, нараһат олмајын, — деди.

Мән тәләб етдим.

— Чәкиб чыхарын! Чыхарын. Бүрүнүб күләкдән гору-вун.

О, плаша бүрүндү, мән плашын әтәкләрини онун ајаг-лары алтына кечиртдим.

— Бир аз исиндиниз?

— Исиндим.

— Јола нијә белә кеч чыхмысыныз?

Гадын јавашдан:

— Белә кәтирди, — деди.

Бу ара машынымыз дәрә илә кедирди. Бурада мә'дән гәсәбәси варды. Артыг һамы јатмышды, пәнчәрәләрдән ишыг кәлмирди. Игләр һүрә-һүрә машынын далынча тө-күлүшүмүшдүләр. Елэ бу заман ағлыма кәлди ки, көрә-сэн гадын һараја кедир? Мән нәдәнсә дүшүнүрдүм ки, филлиз мә'дәнинә кедир, гарыда башга јер јохду: кәдик галмышды, о да ки, бизим саһә иди.

Мән она:

— Јәгин ки, сиз кәлиб чатдыныз? — дедим вә кабинетә ни дөјдүм. — Кәдијә аз галыб, машын орадан о јана кет-мәјәчәк.

О сорушду:

— Бәс бура һарадыр?

— Мә'дән. Мәкәр сиз бураја кетмирсиниз?

Гадын тәрәддүд ичиндә:

— Мән... Мән бураја кедирәм. — деди. Сонра тәләсик дурду, плашы мәнә верди, ушағы гучағына алды. Ушаг дәрһал зарымаға башлады. Нэ исэ арада бир әнкәл варды, гадынын башына бир мүсбәт кәлмишди. Ону кечә көзү сојугда тәк гојмаг олар?

Мән ејһамсыз-филянсыз:

— Сизин кетмәјә јериниз јохдур! — дедим. — Ағлыны-за пис шеј кәлмәсин. Балачаны бәри верин! — Мән уша-ғы демәк олар ки, зорла ондан алдым. — Инад еләмәјин. Бизим мәнтәгәдә кечәләјәрсиниз, сонрасы өз ишиниздир. Вәссалам! Сүр кедәк, — дејә шоферә гышгырдым.

Машын тәрпәнди. Гадын динмәз-сөјләмәз отурмушду. Үзүнү овучларынын ичинә алмышды. Билмирәм, бәлкә дә ағлајырды.

Мән она тохтаглыг верэрэк:

— Горхмајын! — дедим. — Мәним сизә һеч бир писли-жим дәймәз... Мән јол устасы Бајдәмир Гуловам. Мәнә инана биләрсиниз.

Өз евимдә онлара јер дүзәлтдим. Һәјәтдә сонрадан тиклимиш евдә бош бир отаг варды, ораја кеңиб тахтын үс-түнә узандым. Узун заман јухуја кедә билмәдим. Көтүр-гој едирдим. Нараһат идим. Гадыны сорғу-суала тутмаг ајыбды; мән өзүм белә шејләри севмирәм; буна бахмајараг бәзи шејләри сорушмаға мәчбур олдум, бирдән она көмәк лазым олду. О, кәсиқ-кәсиқ, көнүлсүз чавао верирди. Лакин онун ахырадәк ачыб демәдикләрини мән фәһмлә тапырдым. Адамын дәрди оlanda онун дедији һәр сөзүн далында дејилмәмиш он сөз дурур. О евини, әрини тәрк едиб кетмишди. Демәли, вүгарлыдыр. Көрүрәм ки, изтираб чәкир, хиффәт еләјир, лакин тәслим олмур. Нә дејирәм ки, һәр кәс истәдији кими һәрәкәт едир. Өзү мән-дән јахшы биләр. Буна бахмајараг, мәним она јазығым кәлирди, лап чаван гадынды. Ғыза охшајырды, јаман гәдди-гамәтли иди. Јәгин нәвазишкардыр, мейрибандыр. О адам нечә јол вериб ки, гадын ону атыб кетсин? Анчаг бу, онлары өз ишидир. Сабаһ дүшмә машынлардан бирисинә миндирәрәм вә худаһафиз! Мән о күн јорулмуш-дум, јухуја кедән кими көрүрдүм ки, машындајам, јарымкүркүмүн алтында бир көрпә вар. Исинибдир, үрәжин алтына ғысылыр.

Мән даң јери ағаранда јеримдән дурдум. Јола баш чәкмәјә кетдим, анчаг нәдәнсә тез гајытдым. Фикирләширдим ки, көрәсән гонағларым нечәдир? Мән онлары ојатмамаг үчүн еһтијатла собаны галадым, самовара од салдым. Анчаг мәлум олду ки, гадын дуруб вә јола чыхмаға һазырлашыр. Мәнә миннәтдарлыг едирди. Мән онлары чајсыз кетмәјә гојмадым, бир аз көзләтдим. Мәним кечәки јол јолдашым—көрпә мәзәли оғланды. Онунла мәшғул олмаг адама бөјүк севинч кәтирирди. Чај ичәндә мән гадындан сорушдум:

— Сиз һараја кедирсиниз?

Гадын фикирләшиб деди:

— Рыбачјејә.

— Орада гоһумларыңыз вар?

— Јох. Атам-анам Тосорун архасында, аилдәдирләр.

— Оһо, онда сиз бир машындан дүшүб о бири машына нечә минәчәксиниз. Әзијәт олачаг...

О деди:

— Биз һеч дә ораја кетмирик. — Сонра оғлуна үз тутуб фикирли-фикирли әләвә етди: — Биз аилә кедә бил-мәрик. Тәгсир өзүмүздәдир.

Мән еһтимал етдим ки, јәгин гадын өз валидејнләринин истәји хилафына әрә кетмишдир. Сонрадан мәлум олду ки, доғрудан да беләјмиш.

О, јола чыхмаг истәди, лакин мән ону дилә тутуб көз-ләмәјә, әлиндә ушаг күләјин габағында дајанмамаг үчүн һәләли евдә галмаға разы салдым. Мән өзүм дә машын сахлаја биләрдим.

Јола сары кедәндә үрәжимдән даш асылмышды. Бил-мирәм нәдәнди, анчаг онларын инди кедәчәкләрини, өзү-мүн јенә дә тәк галачағымы дүшүнәндә кәдәрләнирдим, мәнзун олурдум.

Әввәлчә машын дүшмәди. Сонра исә мән өзүм бир машыны сахламадым, әлими галдырмадым. Бундан өзүм дә горхуја дүшдүм. Нә үчүн белә иш тутурам? Мәним изтирабларым да елә бу вахт башлады. Машынлар кечиб кедирди, мән исә онлары сахламыр, бу иши һеј тәхирә салырдым. Фикирләширдим ки, бу саат кәлән машыны сахлајарам, лакин јенә дә әлим галхмырды. Од ичиндә јанырдым. Гадын орада көзләјир, мәнә үмид бағлајыб-дыр. Өзүмүн өзүмдән зәһләм кетди. Лакин өзүмү әлә ала билмирдим. Јолла јухары, ашағы аддымлајыр, өзүмү доғрултмаг үчүн бәһанәләр, сәбәбләр тапырдым, каһ дејир-дим ки, кабинә сојугдур—шүшәләри сыныбдыр, каһ машын јахшы машын дејил, каһ да шофер хошума кәлмирди: дәли кими сүрүр, бәлкә дә ичибдир. Кабинәләри адамла долу машынлар кечәндә исә ушаг кими севинирдим. Тәки инди кетмәсинләр, тәки бир гәдәр, һеч олмасза, беш дәгигә евдә галсынлар. «Ахы о һараја кедә биләр? — дејә фикирләширдим. — Аилә олмаз, өзү деди. Рыбачјејә, ахы орада әлиндә ушаг нејләјәчәк? Ғыш ушағын ахырына чыхар. Онда јахшысы будур гој бурада галсын. Бир гәдәр галар, көтүр-гој еләјәр. Бәлкә әринин јанына гајытды. Јахуд да әри ахтарыб ону тапды...»

Еһ, белә дә дәрд олар? Ону дәрһал јола чыхарыб көндәрсәјдим, даһа јахшы оларды! Мән тәгрибән үч саат белә вар-кәл еләдим вә јеримдә ајаг дөјдүм. Өзүм-өзүмә нифрәт еләјирдим. Фикирләшдим ки, онун өзүнү бураја кәтирим вә өз јанында машын сахлајым. Башга чүр ол-

мајачаг. Дөнүб керижә, евә сары кетдим. О исә гапыдан чыхырды, көзләмәкдән јорулмушду. Утандым, күнаһ ишләмиш ушаг кими она бахдым.

— Көзләмәкдән јорулмусунуз? — дејә мызылдан-дым.—Дүшмә машин јохдур. Јох дејәндә ки, белә, мұна-сиб дејил. Нә исә, јарамыр. Бағышлајын... Ағлыныза башга шеј кәлмәсин... Сиз аллаһ, бир дәгигәлијә евә ке-чин. Сиздән чох хаһиш едирәм!

О, тәэччүб вә кәдәрлә мәнә бахды. Динмәз-сөјләмәз евә гајытды.

— Сизин мәнә јазығыңыз кәлир? — дејә сорушду.

— Јох, она көрә јох. Билирсиниз... Сизә көрә горху-рам. Чәтинлик чәкәчәксиниз. Нечә јашајачагысыыз?

— Ишләјәчәјәм. Өјрәнчәлијәм.

— Һарада?

— Бир јерә дүзәләрәм. Анчаг кери гајытмајачағам, аһлә дә кетмәјәчәјәм. Ишләјиб јашајачағам.

Мән сусдум, онун сөзләринин мұгабилиндә нә дејә биләрдим? О инди һеч бир барәдә дүшүнмүрдү. Ону дил-ләндирән инчикликди, вугарды. Бу дүјгулар ким билир ону сүрүкләјиб һараја апарырды. Ишләјиб јашајачағам демәк асандыр. Анчаг бу о гәдәр дә тез баша кәлән иш дилјидир. Адамы да мәчбур етмәк олмаз.

Ушаг әлләрини мәнә узатды. Мән ону гучағыма көтүр-дүм, өпдүм, өзүм исә дүшүндүм ки, еһ, ширин бала, инди сәнинлә ајрылмалы олачајыг. Сән мәним үчүн өз доғма балам кими әзиз олмусан...

Мән јавашдан дедим:

— Нә дејирәм ки, кедәк.

Биз ајаға дурдуг. Ушаг мәним гучағымда иди. Гапы-да дајандым.

— Бурада да сизә иш тапылар, — дедим. — Јашајыб ишләјә биләрсиниз. Балача бир мәнзил дә вар. Доғру сөзүмдүр, кетмәјин, галын. Тәләсмәјин. Кетмәјә галса, һәмишә кедә биләрсиниз. Дүшүнүб-дашынын.

О әввәлчә разы олмурду. Анчаг мән ахыр ки, ону јола кәтирдим.

Беләликлә Асел оғлу Сәмәдлә биздә, јол мәнтәгәсиндә галды.

Һәјәтдәки артырма отаг сојупду вә мән тәҗид етдим ки, Асел оғлу илә мәним евимә көчсүн. Мән өзүм исә ар-тырма отаға кечдим. Бу мәни тамамилә гане едирди.

О вахтдан һәјатым башгалашды. Арада елә бир дә-

јишиклик олмамышды, мән јенә дә әввәлки кими тәкдим. Лакин ичәримдә јенидән инсан јашамаға башламышды, узун сүрән јалғызлыгдан сонра гәлбим исинмишди. Әл-бәттә, мән әввәлләр дә адам арасында олурдум, лакин адамларла јанашы, бөјүр-бөјүрә јашамаг, ишләмәк, дост-луг еләмәк, үмуми бир иш көрмәк, биринә көмәк еләмәк, о бириндән көмәк көрмәк олар; лакин буна бахмајараг һәјатын елә бир тәрәфи дә вар ки, ону һеч нә илә әвәз етмәк олмаз. Мән көрпәјә јаман бағландым. Јола баш чәкмәјә чыханда ону исти палтара бүрүјүб өзүмлә апа-рырдым. Ону јолларда кәздирирдим. Бүтүн бош вахты-мы онунла кечирирдим. Габаглар онсуз нечә јашадығы-мы тәсәввүрүмә кәтирә билмирдим. Гоншуларым јахшы адамларды, Аселлә дә, Сәмәдлә дә мөһрибан рәфтар едирдиләр. Ушағлары ким севмир? Асел исә сәмими, үрә-ји ачыг гадын иди. Мәнтәгәјә тез алышды. Бир дә она, Аселә көрә дә, көрпәјә ганым јаман гајнајырды. Нијә кизләдим, нә гәдәр чалышыб-әлләшдимсә өзүмдән дә буну кизләдә билмәдим. Мән Асели севдим. Илк бахыш-дан, өмүрлүк, бүтүн варлығымла севдим. Јалғыз јашады-ғым бүтүн илләр, бүтүн интизар вә изтирәбларым, итир-дијим һәр шеј, һәр шеј бу мәһәббәттә бирләшди. Лакин буну ачыб сөјләмәјә һагғым јох иди. Асел ону көзләјир-ди. Буну бүрүзә вермәсә дә, узун заман көзләјирди. Биз јолда ишләјәндә, Аселин һәр бир машинын интизар долу бахышларла гаршылајыб јола салдығыны мән тез-тез көрүрдүм. Бә'ән дә оғлуну көтүрүб јолун ғырағына ке-дир вә саатларла орада отурурду. Лакин әри кәлиб чых-мырды. Билмирәм о кимди, нәчијди, боју-бухуну нечәјди, буну Аселдән сорушмамышам, о өзү дә һеч вахт бу ба-рәдә данышмајыбдыр.

Вахт јаваш-јаваш өтүб кечирди. Сәмәд бөјүјүрдү. Бир дирибаш, гәшәнк ушагды ки, кәл көрәсән! Билмирәм ону кимсә өјрәтмишди вә ја өз ағлына кәлмишди, анчаг мәни ата дејә чағырмаға башлады. Мәни көрән кими бој-нума атылыб: «Ата! Ата!» дејирди. Асел фикирли-фикир-ли күлүмсәјәрәк она бахырды. Мән исә һәм севинир, һәм ағлајырдым. Она мәмнунијәтлә ата олардым, ла-кин әлимдән һеч нә кәлмирди, чарәсиз галмышдым.

Һәмин ил јайда биз бир дәфә јолу тәҗир едирдик. Машынар јолдан бурулуб кечирди. Асел бирдән бир шо-фери һарајлады:

— Еј, Чантај, сахла!

Машын сүр'этлө кечди вә әләнди. Асел јүјүрүб шөферин јанына кетди. Билмирәм онлар нәдән данышдылар, анчаг ону ешитдим ки, Асел бирдән шоферин үстүн ғышгырды:

— Јалан дејирсән! Инанмырам! Сүр кет бурадан! Бу саат кет!

Машын јолуна давам етди, Асел исә гачараг јолу кечди вә евә јүјүрдү. Кәрәк ки, ағлајырды.

Әлим иш тутмурду. Бу шофер ким иди? Аселә нә де-ди? Нәр чүр шүбһә вә фикирләр мәни әлдән салырды. Дөзмәдим, евә кетдим, Асел исә евдән чыхмырды. Өзүмү сахлаја билмәдим, ахшам онун јанына кетдим.

— Бәс Сәмәд һаны? Ондан өтрү дарыхмышам.

Асел дәрдли-дәрдли чаваб верди:

— Будур, бурададыр.

Сәмәд:

— Ата! — дејә мәнә сары узанды. Мән ону гучағыма алдым, ојнадыб әләндирдим, Асел исә гәм ичиндә оту-руб сусурду.

Мән сорушдум:

— Нә олуб, Асел?

Асел дәриндән аһ чәкиб:

— Мән бурадан баш көтүрүб кедәчәјәм, Бәкә, — дејә чаваб верди. — Она көрә јох ки, бурада мәним үчүн пис кечир. Мән сизә чох миннәтдарам, чох. Анчаг кедәчәјәм... Нара кәлди кедәчәјәм, өзүм дә билмирәм нара...

Көрдүм ки, доғрудан да чыхыб кедә биләр. Мәним һәгигәти ачыб демәкдән башга чарәм галламашды:

— Нә дејирәм ки, Асел, сәни сахламага һаггыш јох-дур. Анчаг мән дә бурада јашамајачағам. Кетмәли ола-чағам. Мән исә бир дәфә виран олмуш јери гојуб кетми-шәм. Буну һеч данышмага да дәјмәз. Өзүн билирсән, Асел. Сән кетсән, бу мәним үчүн о заман Памирдә баш вермиш мүсибәтә бәрабәр олачағдыр. Бир дүшүн, Асел... О гајытса вә гәлбин сәни керн чағырса, мән мане олма-рам, сән һәмишә сәрбәстсән, Асел.

Мән бу сөзләри ледикдән сонра Сәмәди гучағыма кө-түрүб јола чыхдым. Биз онунла чох кәздик. Мәним көрпә балам һеч нә баша дүшмүрдү.

Асел һәләлик биздән кетмирди. Анчаг онун фикрә нә иди, дүшүнүб нә гәрара кәлмишди? Бу күнләр әрзиндә арыгламышдым, үзүм галгара гаралмышды.

Бир дәфә күнорта үстү һәјәтә кириб көрдүм ки, Сә-

мәд әмәлли-башлы јеримәјә чалышыр. Асел онун голун-дан тутмушду, горхурду ки, јыхылар. Мән дајандым.

Асел севинчәк:

— Бәкә, сәнин оғлун јеримәјә башламышдыр, бир бах! — деди вә күлүмсәди.

О нечә деди? Сәнин оғлун! Мән бели бир кәнара ат-дым, чәмәлдим вә Сәмәди бармағымла јаныма чағыр-дым:

— Тај-тај-тај, көшәјим мәним! Нә, бир јаныма кәл көрүм, ајагларыны јерә бас, горхма, бәрк бас!

Сәмәд голларыны ачды:

— Ата! — деди, тајтыја-тајтыја јериди, үстүмә јүјүр-дү. Мән ону көјдә тутдум, лап јухарыја галдырдым вә сонра бағрыма басдым.

— Асел! — дедим. — Кәл сабаһ ушаглар үчүн «чидар кәсди» бајрамы дүзәлдәк. Сән ағ вә гара јундан ип еш.

Асел:

— Јахшы, Бәкә! — деди, күлдү.

— Нә, нә, һөкмән ағ вә гара јундан...

Мән атланыб малдар достларымын јанына чапдым, гумыс, тәзә әт кәтирдим вә ертәси күнү биз гоншулары-мызы балача «чидар кәсди» бајрамымыза гонаг чағыр-дыг.

Мән Сәмәди јерә гојдум, гара-ағ ипи онун ајагларына доладым, елә бил ону чидарлајырдым. Јанына да гајчы гојдум вә һәјәтин о башында дајанмыш ушаглара әмр етдим:

— Ким биринчи јүјүрүб кәлсә вә чидары кәссә, би-ринчи һәдијә она дүшүр, галанларына да ки, нөвбә илә. — Әлими бирдән ашағы салыб дедим: — Јүјүрүн, ушаг-лар!

Ушаглар гыј вуруб јүјүрдүләр, елә бил чыдыра чых-мышдылар.

Чидар кәсиләндән сонра мән Сәмәдә дедим:

— Нә, оғлум, инди сән дә јүјүр! Ушаглар, ону да өзүнүзлә апарын!

Ушаглар Сәмәдин әлләриндән јапышдылар, мән исә һеч кәсә үзүмү тутмадан онларын ардынча дедим:

— Еј инсанлар! Мәним гуланым јерлә гачды! Гој бө-јүјүб јел ганадлы көһлән олсун!

Сәмәд ушагларын далынча гачырды, сонра дөнүб көрн бахды, «Ата!» деди вә јыхылды. Биз Аселлә ики-

миз дә бирдән онун үстүнә чумдуг. Мән көрпәни јердән галдыранда Асел илк дәфә мәнә:

— Мәним әзизим! — деди.

...Әр-арвадлыгымыз бах белә башлады.

Җышда оғлумла бирликдә аилә, гочаларын јанына кетдик. Онлар узун мүддәтди ки, инчикдиләр. Аселлә мән һәр шејин мәс'улијјәтини үзәримизә чәкдик. Мән бүтүн һәңигәти, нә олмушдуса, һамысыны онлара данышдым. Онлар да Аселин кунәһындан кечдиләр, ону бағышладылар, нәвәләри хатиринә, бизим кәләчәјимиз хатиринә бағышладылар.

Заман һисс олунмадан кечиб кедирди. Инди Сәмәд беш јашына гәдәм гојуб. Аселлә мәним арамда һәр чәһәтдән разылыг вар. Анчаг биз һеч вахт бир шејә тохунмуруг, јалһыз бир мәсәләни хатырламырыг. Елә бил динмәз-сөјләмәз сөзләшмишик ки, о адам бизим үчүн јашамыр...

Лакин һәјәтда һеч дә һәмишә сәнин истәдијин кими олмур! О, бурада лап јахынларда пејда олду...

Јолда гәза баш верди. Кечә вахты гоншум-көмәкчимлә јүүрдүк өјрәнәк көрәк нә олуб. Кәлиб чыхдыг. Јүк машыны дирәкләрә дәјмишди. Шофер мөһкәм әзилмишди, демәк олар ки, тамамилә нушуз вә сәрхошду. Мән ону таныдым, анчаг адыны јадыма сала билмәдим.

Бир дәфә о бизи бир бәладан гуртармышды — машынымызы једәјә алыб кәдијә чәкиб кәтирмишди. Бу исә асан иш дејилди. Доланла үзү јухары! Әввәлләр бурада белә иш көрүнмәмишди. О исә мөһкәм, гочаг, фадакар оғлан имиш, бизи чәкиб дүз маликанәјә кәтирди. О, онда мәним јаман хошума кәлди, үрәјимчәнди. Бундан бир аз сонра кимсә машынына једәк гошуб кәдијәдәк кәлмишди. Онун кәдијә галһмасына лап аз галыбмыш, лакин көрүнүр, она нә исә мане олмушду. Шофер једәји хәндәјә салмыш вә гојуб кетмишди. Һәлә онда мәним ағлыма кәлди ки, бәлкә бу чанындан кечмиш дәлибаш һәммин о оғлан өзүдүр. Гочаг оғланын өз мәгсәдинә чатмадығына тәәссүф едим. Лакин сонра машынар кәдикдән једәкләрлә кечиб кетмәјә башлады. Ушаглар бу ишә алышдылар вә дүз дә еладиләр.

Дүзүнү дејим ки, илк әввәл мән бунун о олдуғуну, Аселин гојуб кетдији адам олдуғуну билмирдим. Лакин билсәјдим дә, елә белә дә еләјәрдим. Мән ону сүрүјүб евә кәтирдим вә дәрһал һәр шеј ајдынлашды. Бу заман

Асел ичәри одун кәтирди. Ону көрән кими, одун парчалары Аселин әлиндән јерә төкүлдү. Лакин һамымыз өзүмүз көрмәмәзлијә вурдук. Елә бил илк дәфә иди ки, көрүшүрдүк. Хүсусилә мән өзүмү элә алмалы идим ки, нагафил бир сөз вә ја ејһамла онлары инчитмәјим, онларын бир-бирини јенидән аңламасына мане олмајым. Мән бурада һеч нәји һәлл етмирдим. Онлар һәлл едирдиләр: онларын кечмиши араларында иди, оғуллары, мөнимлә бир чарлајыда јатан, гучаглајыб, охшадығым оғуллары араларында иди.

О кечә бизим һеч биримиз јухуја кетмәдик, һәрә өз дәрдини дүшүндү. Мән дә өз дәрдим.

Асел оғлуну көтүрүб кедә биләр. Бу онларын һаггыдыр. Үрәк вә ағыллары нечә һөкм едирсә гој елә дә етсинләр. Мәнсә... нә дејим, сөһбәт мөндән кетмир, мөндән асылы дејилдир, мән мане олмамалыјам...

О елә инди дә бурададыр, бизим јолла кәлиб-кедир. Бүтүн бу илләр көрәсән һарада олмушдур, нә иш көрүшүдүр? Анчаг бунун әһәмијјәти јохдур... Бу, онларын өз ишидир...

Биз Бајдәмирлә јолу јохлајыб гајыдырдыг. Ахшам дүшүрдү. Думанлы јаз гүрүбу Тјан-Шанын бузлу зирвәләри үзәриндә көјә јајылмышды. Машынар јолдан курулту илә өтүрдү.

Бир гәдәр сусудуғдан сонра Бајдәмир фикирли-фикирли деди:

— Көрүрсүнүз нәләр олур. Мән инди евдән кетмәмәлијәм. Асел кетмәк фикринә дүшсә, гој виңданы тәмиз олсун, гој өзү мәнә буну десин вә оғлума сон нәсиһәтими ешитсин. Ахы, Сәмәд мәним үчүн доғмадан да доғмадыр. Анчаг ону онлардан ала билмәрәм... Буна көрә дә һеч јана кетмирәм. Иллаһ ки, Памирә. Әлбәттә, мән гәзег үчүн данышырам. Елә белә, сизә бир инсан кими үрәјими ачырам.

Епилог өвөзинө

Мэн Илјасдан Ошда ажрылдым. О, Памир, мэн дө өз ишләримин дадынча кетдим.

Илјас хәјала дадыб дејирди:

— Кәлән кими Әлибәји ахтарыб тапачағам. Јени һә-јата башлајачағам. Елә билмәјин ки, итиб-батмыш ада-мам. Арадан бир мүддәт кечәр, евләнәрәм, евим, аиләм, ушағларым, хүләсә, башга инсанлар кими, һәр шејим олар. Достлар да, јолдашлар да тапылар. Јалныз мәним бир шејим олмајачағ, бирјоллуг, әбәди олага итирдијим адамым олмајачағдыр... Мән өмрүмүн сонуна гәдәр, сон нәфәсимә гәдәр. Асели вә арамызда олан бүтүн көзәл шејләри јадда сахлајачағам.

Илјас башыны ашағы салыб фикрә кетди. Бир аз сус-дугдан сонра әләвә етди:

— Јола чыхдығым күн көлүн саһилинә кетдим, һәмин о сылдырым дикдирә чыхдым. Мән Тјан-Шан дағлары илә, Иссыг-Көллә видалашырдым. Әлвида, Иссыг-Көл. јарымчыг галмыш маһным мәним! Мән сәни, сәнин мави-лијини вә сары саһилләрини өзүмлә көтүрүб апарардым, лакин севдијим адамын мөһөббәтини өзүмлә апара бил-мәдијим кими, бу да мәнә гисмәт олмады. Әлвида, Асел! Әлвида, гырмызы јайлыглы говағым мәним! Әлвида, сев-килим. Бәхтијар ол!..

КӨШӨК КӨЗҮ

Мэн булагдан жарым ведрэ су көтүрмәмишдим ки, чөлө гулаг батырычы бир сәс јаылды:
— Еһеј! Академик, сәнин әнкини әзишдирәрәм.
Гурујуб галдым. Гулаг вердим. Әслиндә мәним адым Камалдыр, анчаг бурада мәни «академик» чағырырдылар.

Дүшүндүјүм кими дә чыхды: о тәрәфдә трактор киријиб сүсүшүдү... Әнкини әзишдирмәк истәјән дә Абакир иди. О, јәгин ки, јенә дә үстүмә чыгырачаг, сөјөчөк, һәтта голајланачагды да. Трактор ики, мән тәк идим. Вә бу биратлы арабада мән онлара һәм су, һәм јаначаг, һәм сүрткү јағы, һәм дә чүрбөчүр башга шејләр дашымалы идим. Тракторлар јери шумлајыб ирәлиләдикчә бу әтрафда јеканә олан булагдан узаглашырдылар. Онлар бүтүн дүңјада јеканә олан вә јаначаг систерни сахланылан тарла дүшәркәсиндән дә кетдикчә узаглашырдылар. Ону јериндән көчүрмәк истәдиләр, анчаг һараја? О да суја бағлы иди. Абакир кими адамлар исә һеч нә баша дүшмәк истәмирдиләр? «Әнкини әзишдирәрәм, вәссалам! Мән бурада она көрә ешшәк кими ишләмирәм ки, ағзынын сују ахан бир тәләбәнни учбатындан вахтымы итирим!»

Мән һеч тәләбә дә дејилдим. Института кирмәјә дә чәнд етмәмишдим. Мәктәби гуртарап кими, елә бураја Анархаја кәлмишдим. Бизи јола саланда ичласда демишдиләр ки, биз, о чүмләдән мән дә, «хам торпагларын шанлы фәтһ едәнләри, бәрпа едилмиш учгарларын горх-

маз пионерлэридик». Эввэллэр мэн белэ идим. Бэс инди? Адам демэжэ дэ утаныр: «академик». Мэним адымы Абакир белэ гојмушду. Өзүм күнаһкарам. Фикирлэrimi кизлэдэ билмирэм, ушаг кими бөркдөн дүшүнүрэм, адамлар да мөнө күлүрлэр. Эслинэ бахсан бу ишдэ о гэдэр дэ мэн јох, тарих мүэллимимиз Алдијаров күнаһкардыр. Өлкэшүнас! Мэн өлкэшүнасымызын данышдыгларына о гэдэр алудэ олдум ки, инди дэ алтыны чэкирэм.

Белэниклэ чөллэји агзынадэк долдурмадан новдан јола чыхдым. Эслинэ бахсан бурада јол неч јох иди. Ону мэн арабамын чархлары илэ ачмышам.

Трактор бөјүк, гаралан тарланын конарында дурмушду. Абакир дэ јухарыда кабинадэ иди. О, јумругларыны навада ојнада-ојнада, һалэ дэ мэни һэдэлэјир вэ агзына кэлэни сөјүрдү. Атлары гамчыладым. Чөллөкдэ чалхаланан су күрөјимэ сычарјырды. Мэн исэ говурдум.

Мэн өзүм хаһиш елэји бураја кэлмишдим. Неч кэс мачбур етмэмишди. Башгалары Газахыстана, гезетлэрдэ јазылан эсил хам торпаглар кетмишдилэр. Анархаја кэлмак үчүн аризе верэн исэ төкчэ мэн идим. Бурада биринчи баһар иди ки, ишлэјирдилэр, о да чэми ики трактор. Кечэн ил агроном Сорокин—о бурада һамымызын бөјүјүдүр — кичик бир саһэдэ дэмјэ арпа экмешди. Дејилэнэ көрө пис маһсул вермэјиб. Экэр иш белэ кетсэ о заман Анархај чөлүндэ јем проблемини бөлкэ һалл етмэк мүмкүн олду.

Һалэлик исэ еһтијатла һэрэкэт етмэк лазымды. Анархај јайда чох гураг вэ гызмар олуr: һэтта даш-тикан да бэ'ээн көкүндэн гурујур. Пајыздан мал-һарасыны бураја гышлаға сүрүб кэтирмиш колхозлар тахыл өкмөјө һалэ үрөк еләмирлэр, көзлэјирлэр: көрөк башгаларынынкы нечэ олуr, сонра... Буна көрө дэ биз бурада чох аздыг, бармагла сајыласы идик: ики тракторчу, ики гошгучу, бир шпаз гадын, бир мэн — сучу, бир дэ агроном Сорокин. Хам торпаглары фөһ едэнлэр ордусу чэми бунлардан ибарэтди. Чэтин ки, бизи таныјан варды, елэ өзүмүз дэ дүнјанын ишлэриндэн хэбэрсиз идик. Һардэн бир анчаг Сорокин тэзэ хэбэрлэр кэтирэрди. О, атла гоншу бинэлэрэ, чобанларын јанына кедир, орадан сэјјар телефонла ронслэ сөјүшүр вэ көрдүјүмүз ишлэр һаггында мөлүмат верирди.

Белэ де, мэн исэ фикирлэширдим ки, хам торпаглар, кениш масштаблар. Бүтүн бунлары елэјэн тарихчимиз

Алдијаров иди. Анархајы биз мэктэблилэрэ тэсвир едэн о иди: «Курдај јайлаларындан башлајараг, Балхаш гамышлыгларынадэк узанан, эсрлэрчэ эл дэјилмэмиш эземэтли јовшанлы чөллэр! Эфсанэлэрэ көрө гэдим заманларда Анархај тэпэлэриндэ азан бүтөв-бүтөв илхылар исиз-хэбэрсиз јоха чыхармыш; сонралар исэ, вөһшилшмиш ат сүрүлэри узун мүддэт ораларда долашармыш. Анархај—өтэн дөврлэрин дилсиз шаһиди, бөјүк вурушмалар мејданы, көчөри тајфалар бешијидир. Бизим күнлэрдэ исэ Анархај јайлаларына көчүрүлмэ һејвандарлыгынын зэнкин торпагларына чеврилмэк нэсиб олмушдур...» Вэ саирэ вэ илаахыр...

О заман хэритэдэ Анархаја бахмаг хош иди, эл бојда иди. Бэс инди? Сүбһүн көзү ачыландан бу ахмаг су арабасыны ора-бура говурам. Ахшамлар аты күчлэ ачыр вэ оны, бураја машынала дашынан сыхылмыш от верирэм. Сонра бизим Алдејин вердији хөрэји тамам иштәһсыз јејиб, алачыгда узаныр вэ өлү кими јухуја кедирэм.

О ки, галды Анархајын көзэл јовшанлы чөл олмасына—бу доғрудан да белэјир. Бурада саатларла кэзиб, онун көзэллијиндэн һезз алмаг олар, анчаг вахт јохдур.

Һамысы кечиб кедэр, анчаг бир шеји баша дүшүрэм: нэ үчүн мэн Абакирин хошуна кэлмирэм, нэ үчүн онун мөндөн белэ зөһлэси кедир? Бирчэ билсэјдим мэни бурада нэ көзлэјир. Мэн һэр шеје, нечэ дејэрлэр, тэбин чэтинликлэрэ һазыр идим. Бураја гонаг кэлмэмишдим ки! Јакин мэнимлэ јашамалы вэ ишлэмэли олан адамлар һаггында исэ нэдэнсэ неч фикирлэшмэмишдим. Адам елэ һэр јердэ адамдыр де...

Бураја машынала ики күнэ кэлмишдим. Мэнимлэ бирликдэ кузовда бах, бу дөрдчархлы су арабасыны да кэтирмишдилэр. Анчаг о заман неч аглыма кэлмэзди ки, мөһз онун учбатындан бурада башым бу гэдэр бөлалар чөкөчөдир.

Ахы мэн бураја гошгучу кими кэлмишдим. Фикирлэшдим ки, баһары тракторун јанында ишлэрэм, өјрөнэрэм, сонра да өзүм тракторчу оларам. Рајонда мөнэ белэ демишдилэр. Бу чүр арзу илэ Анархаја јола дүшүшүдүм. Анчаг бураја кэлиб чатдығым заман мөлүм олду ки, гошгучулар вардыр, мэн исэ, куја сучу көндэрилмишэм. Элбөттэ, кэрэк елэ орадача разылыг вермэјиб, евэ гајыдајдым. Хүсусилэ она көрө ки, өмрүмдэ хамыт вэ дишлэ илэ ишим олмајыб. Бир дэ ахы һалэ неч јердэ ишлэмэ-

мишдим, жалныз имэчилик күнлэриндэ анама гэнд заводунда көмөк етмишдим. Атам чэбһэдэ һэлэк олмушду. Сифэти јадыма кэлмир. Мән мүстэгиһ һэјата башламағы гэрара алдым... Анчаг һэр һалда кэрэк дэрһал евэ гајы-дајдым. Утандым. О заман ичласда елә һај-күј варды ки! Анам да мәни бурахмырды, о истэјирди ки, мән һәким олум. Мән исэ тәкид етдим, ону дилэ тутдум, куја она көмөк едэчөјәм. Өзүм исэ Анархаја чан атырдым, сәбрим түкәнмишди, тез кетмэк истэјирдим. Дэрһал кери гајыг-сајдым, адамларын үзүнэ нечэ бахардым? Су арабасыны сүрмәјэ мәчбур олдум. Лакин мәним мүсибэтләрим онунла башламады.

Һэлэ бураја кэлэркөн јолда кузовда дурараг, һэр тәрэф көз кээдирирдим. Будур, гәдим, әфсанэви Анархај! Машын, узагларда мави думана хәфифчә бүрүнүшди, јашыллашан, азча дәрэли-тәпәли чөлүн арасында итиб-батмыш вэ зорла нэзэрә чарпан јолла шүтүјүрдү. Торпаг һэлэ дэ әркин гарла нефәс алырды. Лакин һәм һавада бозумтул Анархај јовшанынын тәрәвәтли ачы ији артыг дујулурду. Онун чүчәртиләри кечән илки эзик, гуру јовшанларын дибиндән баш галдырырды. Гаршыдан әсән күлөк өзү илә бирликдә кениш чөлләрин чинкилтили сәдаларыны вэ баһар тәрәвәтини кәтирирди. Биз үфүгә доғру шүтүјүрдүк, о исэ өзат дағ әтәкләринин јумшаг, јујулмуш јаллары илә биздән узаглашараг тәпәләрин арахасында Анархајын јени-јени әнкинликләрини көзләримизин гаршысында ачырды.

Мәнэ елә кәлирди ки, өтән зәманәләрин сәсиһи еши-дирәм: минләрчә ат дырнагларынын курултусундан торпаг сарсылыб уғулдајыр. Көчәриләрин сүвариләри низэ вэ бајрагларыны габага тутараг, үмман далғасы кими, гыј вура-вура, нә'рә чәкә-чәкә өтүб кечирләр. Көзләримин габағында горхунч дөјүшләр кедир. Метал чинкилдәјир, адамлар чығырыр, атлар јүјәнләрини чейнәјәрәк ајагларыны јерә дөјчәләјир. Мән өзүм дэ һарадаса бу гызғын әлбәјаханын ичиндәјәм... Лакин дөјүшләр сусур вэ баһарлы Анархајда ағ алачыглар салыныр, көчөбәләр-дән тәзәк түстүләри учалмаға башлајыр, әтрафда гојун сүрүләри, ат илхылары отарылып, һардан кәлмәси вэ һараја кетмәси билинмәјән дөвә карванлары зәнкләрин сәси алтында өтүб кедирләр.

Паровозун сүрәкли, курултулу фити мәни хәјалдан һэјата гајтарды. Паровоз вагонларын үстүнә сых түстү

јајараг, јалы јелләнән, гујруғу узана галмыш ат кими чапа-чапа кедирди. О узагдан мәнэ белә көрүндү. Гатар келдикчә кичилди, гара хәттә чеврилди, сонра исэ тамамилә көздән итди.

Биз чөлдә итиб-батмыш кичик бир јарымстансијада дәмир јолуну кечиб, јолумуза давам етдик.

Чатан күндән өзүмү кәлләли бир адам кими гәләмә вердим. Јолда мәни бүрүмүш хәјаллардан һэлэ дэ өзүмә кәлмәмишдим. Тарла дүшәркәсиндәки тәпәнин үстүндә гәдим бир гадын һејкәли варды. Гранит парчасындан ко-буд јонулмуш бу боз һејкәл әсрләрчә бурада санки кешикдә дурмуш, торпағын ичинә чөкмүш вэ мә'насыз, чансыз бахышларыны узаглара зилләмишди. Онун јағышлардан вэ күлөкдән азча әјилиб овулмуш сағ көзү ағырлашмыш көз гапағы алтындан гыјыллараг адамлары горхудурду. Мән бир хејли дуруб һејкәлә бахдым, сонра исэ алачыға јахынлашыб Сорокиндән сорушдум:

— Јолдаш агроном, сиз нечэ билирсиниз, бу һејкәли бураја ким гоја биләр?

Сорокин һараја исэ кетмәјэ һазырлашырды.

— Кәрәк ки, калмыклар гојуб,—дејә о, јөһрә отуруб кетди.

Мән бунунла кифајәтләнә-биләрдимми?! Јох! Елә бил дилим кичиширди. Һэлэ ағыллы-башлы таныш олмадырым тракторчу вэ гошгучулара мүрачигәтлә дедим.

— Јох, бу һеч дүз дејил. Калмыклар бурада он јединчи әсрдә олublар. Бу гәбирүстү абидә исэ он иккинчи әсрә аидтир. Һејкәли, көрүнүр ки, монголлар гәрбә бөјүк һүчүмләры заманы гојмушлар. Биз гырғызлар да онларла бирликдә Јенисејдән бураја, Тјан-Шан елләринә кәлмиш-тик. Бизә гәдәр бурада гыпчаг тајфалары јашамышлар. Онлардан габаг исэ сары сачлы, мави көзлү адамлар мөскән салыблармыш.

Мән тарихин даһа дәринликләринә кедә биләрдим, лакин тракторун јанында комбинезонда дурмуш адам мәним сөзүмү кәсди. Бу, Абакир иди.

— Еј, чаван оғлан! — О гашлары алтындан мәнэ әсәби бир нэзәр салды. — Көрүрәм јахшы алимсән. Кет алачыгдан тавот шприсини кәтир.

Мә'лум олду ки, мән она солидол шприсини кәтирмишәм.

— Ең, сәни академик! — О ган чәкмиш ити көзлэри илэ мәни нифрәтлэ сүзүб деди:—Биз авамлара лексика охујурсан, анчаг мајјаны дөвөдән ајыра билмирсән.

Елэ бурадан да мәним адым «академик» галды.

Инди дә будур, мән өз су арабамла јахынлашырам, о исә. әл чәкмир. Шумун ичиндә бата-бата јаныма гачыр.

— Әлү бит кими нә сүрүнүрсән?! Сәни нә гәдәр көзләмәк олар? Күчүк; сәни боғуб өлдүрәчәјәм, гој бурну зылыгык бир алим әскик олсун.

Мән сусараг трактора јахынлашдым. Өзүмә бәраәт газандырмаг үчүн нә дејә биләрдим? Трактор мәним тәг-сирим үзүндән дурмушду, бу ајдын иди. Јахшы ки, гош-гучу гыз Калипә мәним тәрәфими сахлады.

— Јахшы, Абакир, сакит ол! Чығырмагла иш ашмаз. Бир сифәтинә бах. Јазыг, лап әлдән дүшүб, — о ведрәни мәним титрәјән әлимдән алыб радиатора су төкдү.—Он-суз да әлдән-ајандан кедир. Көрмүрсән башдан-ајаға исланыб?! Лап сыхылмалыдыр.

Абакир мырылданды:

— Мәнә нә вар! Отурајды евиндә, китабыны оху-јајды.

— Јахшы, бәсдир! — Калипә ону сакитләшдирди. — Сәндә нә гәдәр кин вармыш! Белә јахшы дејил, Абакир.

— Һәр шеји бағышлајыб, үстүндән кечсән, кәрәк әл-ајағыны узадыб өләсән. Планы мәнән истәјәчәкләр, сәндән јох. Кимин вечинәдир ки, бу сәфәһ мәни мәһв еләјир!

О һеј мәним савадлылығымдан јапышыб әл чәкмирди. Ахы, нә үчүн мән охумушам, тарихчи Алдијаров һарадан кәлиб башыма кириб?

Мән бурадан тез чыхыб кетмәјә чальшырдым. Ахы, чөлүн о бири гуртараचाғында да мәни көзләјирдиләр. Орада ишләјән тракторчу Садәбәј јашлы, чидди бир адамдыр, адама һирсләнсә дә чығырмыр.

Архамда мотор тараг-туругла сәсләнди. Абакирин трактору јериндән голуб кетди. Мән раһат нәфәс алдым, исланмыш јун көјнәјимин ичиндә бүзүшдүм. Нә үчүн Абакир белә гәддар вә гәзәбли бөјүјүб? Ахы һәлә гоҗа дејил, јашы отуздан бир аз чох олар. Доғрудур, сифәти бир аз кобуд, алмачыг кәмикчикләри габарыгдыр, әлләри гысгач кими чајнаглыдыр, анчаг өз-өзлүјүндә көркәмли адамдыр. Көзләри исә писдир, сәрт бахышлары вар. Бир

шеј олан кими ганла долур, о заман дајан габағында көрүм нечә дајаначагсан, ағ да сечмир, гара да.

Бу јахынларда белә бир иш олмушду. Ахшамдан баш-лајан јағыш бүтүн кечәни чиләди, исланмыш кечәниг үстү илэ сүзүләрәк һәзин вә јекнәсәг бир тәрздә пычыл-далды. Сәһәри дә кәсмәди. Биз алачыгда отуруб бекар-чылыгдан дарыхырдыг. Агроном Сорокин кетди. Јағышлы күндә дә онун иши боғазынадәк иди. Ахы о һејвандарлыг үчүн дә чавабдеһ иди, буна көрә дә бу адамын бир дөнгәгә дә истираһәти јохду, бүтүн күнү јәһәрин үстүндә кечи-рирди.

Јағыш азча кәсдији заман Садәбәјин кичик гардашы гошгучу Әсиркәп дә мәним атымы јәһәрләјиб, һараја исә чобанларын јанына јолланды. Алдеј вә Калипә дә ведрәләри көтүрәрәк булага су үчүн кетдиләр. Алачыгда биз үчүмүз—Абакир, Садәбәј вә мән галды.

Гашгабағымызы төкүб сусурдук, һәрә өз иши илэ мәш-ғулду. Абакир ајагларыны узадарат, дирсәкләнмиш һал-да папирос чәкирди. Садәбәј очағын јанында тәрлијин үстүндә отурараг әлиндә тутдуғу гыјыг вә мумлу сапла јыртылмыш чәкмәсини тикирди. Мән бир күнчә чәкилиб, китаб охујрдум.

Алачыг рүтүбәтли вә сыхынтылы иди. Исланмыш кечә-түкү төкүлмүш гојун дәрисинин ијини верирди. Һәрдән-бир јухарыдан чај кими сары, ири дамчылар дүшүрдү. Бајырда јағыш һәлә дә нә исә мызылдајыр, көлмәчәләр-дә шаппылдајырды.

Абакир тәнбәл-тәнбәл әснәди, сүмүкләрини шаггыл-дадараг кәрнәшди, көзләрини гыјды вә бахмадан папи-росун көтүјүнү туллады. Көтүк кечәни гырағына дүш-дү. Гарсаланмыш јун дәрһал түстүләнди. Садәбәј папирос көтүјүнү галдырыб, күлүн үстүнә атды.

— Бир аз еһтијатлы ол.—О, мумлу сапы дәрјә кечи-риб дартды.—Јериндән тәрпәнмәк чәтин шејдир ки? Абакир башыны өткәмликлә галдырды:

— Нә олмушдур ки?

— Кечә аз галмышды ки, јансын.

— Нә олсун, матаһ шејдир?—Абакир сәјмазлыгга күлүмсүндү.—Сән дешик чәкмәнә јамағыны вур, башга ишдә ишин олмасын.

— Мәсәлә матаһлыгга дејил. Бурада тәк олмурсан, евиндә дә дејилсән.

— Ону билирәм ки, евимдә дејиләм. Өз евимдә олсај-

дым, сәниңлө һеч данышмаг да истәмәздим. Баша дүш-дүн, дәри шалварлы идбар? Көрүнүр аллаһын мәнә гә-ними кечиб ки, сәниң вә арвадын кими ахмагларын јери олан бу каторгалы Анархајда галырам.

Садәбәј мумлу сапы һирслә дартды. Гыыг онун әлин-дән сычрајыб архасына дүшдү. О, гәзәбли нәзәрләрлә Абакирә хејли бахдыгдан сонра бир әлиндә чәкмәни, о бири әлиндә исә сим кими дартылмыш сапы тутдуғу һал-да зәһмлә өзүнү ирәли верди.

— Јахшы, гој мән ахмаг олум, арвадым да ахмаг ол-сун ки, мәнимлә бураја кәлиб, һамымызы једирдир. — О дәриндән нәфәс алыб деди: — Бәс башга анархајлылар да сәниң фикринчә каторгададырлар? Јохса сән онлары бураја сүрдүрмүсән? Һә, чаваб вер, алчаг! — Садәбәј чығырды, сағ әли илә һаллы чәкмәниң боғазындан јапы-шыб јериндән сычрады.

Абакир кәнарда јерә дүшмүш гајка ачарына тәрәф чумду вә башыны чијинләри арасына чәкәрәк, зәрбә ен-дирмәјә һазырлашды.

Мән горхдум. Чох тәһлүкәли вәзијјәт иди. Онлар бир-бирини өлдүрә биләрдиләр.

— Лазым дејил, Абакир! — Мән онлара тәрәф чум-дум. — Вурма! Лазым дејил, Садәбәј, она баш гошма! — Мән онларын ајаглары алтында о јан-бу јана гачараг јалварырдым.

Садәбәј мәни кәнара фырлатды. Онлар көзләрини бир-биринә зилләјәрәк, дөјүшә һазырлашан гапкан кими алачығын ичиндә һәрләнмәјә башладылар. Сонра бирдән бир-биринин үзәринә атылдылар вә гајка ачары Садәбәј-јин лап башы үзәриндә һаваны фышылты илә јарды. Ла-кин Садәбәј ахырынчы анда башыны кәнара чәкди вә ики әли илә ачары тутду. Анчаг Абакир күчлә иди. О, фәғибини алтына алды вә онлар јердә хырылдаја-хырыл-даја, сөјүшә-сөјүшә дијирләнмәјә башладылар. Мән он-ларын јанына јүјүрдүм вә өзүмү Абакирин әлиндән дүш-мүш ачарын үстүнә јыхдым, нәһајәт ону гапыб ала-чыгдан бајыра гачдым.

— Алдеј! Калипә! — дејә ведрәләри су илә долдуруб гајыдан арвадлары чағырдым. — Тез олун, тез олун! Он-лар савашырлар, бир-бирини өлдүрәрләр...

Арвадлар ведрәләри јерә гојуб јаныма јүјүрдүләр. Биз гачыб алачыга кирдијимиз заман Садәбәј вә Абакир һәлә дә јердә сүпүрләширдиләр. Биз онлары үст-башла-

ры чырылмыш вә гана булашмыш һалда бир-бириндән ајырдыг. Алдеј өз әрини чәкиб гапыја тәрәф апарды. Ла-кин Абакир Калипәниң голлары арасындан дартынды.

— Бир дајан, чолаг ит! Һәлә чох јалварачагсан, мур-дарын бири мурдар, көрәрсән Абакир кимдир!

Алчагбојлу, арыг Алдеј она јахынлашыб, лап көзүнүн ичинә деди:

— Бир әлини узат, көрүм! Көзләрини төкәрәм. Һеч өзүнү дә танымазсан!

Садәбәј сакитликлә арвадынын голундан тутду.

— Лазым дејил, Алдеј. О һеч әл булашдырмағына дәјмәз...

Бу заман мән бајыра чыхыб, гармагарышыгда тул-ладығым гајка ачарыны ахтарыб тапдым, алачыгдан бир аз араланаараг, ону даш һејкәлиң јанында басдырдым. Өзүм исә отуруб, бирдән-бирә ағламаға башладым. Боғуг һычгырыглар бүтүн бәдәними сарсыдырды. Һеч кәс мәни көрмүрдү. Өзүм дә баша дүшмүрдүм ки, мәнә нә олмуш-дур. Тәкчә даш һејкәл бош, гара көзү илә мәнә гәзәбли нәзәр салараг, санки дәрдиңи динләјирди. Дөрд тәрәфим-дә нәм, думанлы чөл сакит вә јорғун һалда узанырды. Һеч шеј бир питрәјишлә олса белә онун әбади, дәрин сүкутуғу поза билмирди. Јалныз мән һәлә дә көзләримни силәрәк һычгырырдым. Мән бурада чох отурдум, лап чох отурдум, һава гараланадәк.

Бу чаһ-чәләллы, јовшанлы чөлдә мән белә јашајы-рам... Бүтүн гүввәмлә чалышырам, анчаг һәлә дә һеч бир шеј чыхмыр. Бу саат јенә дә Абакирин сөјүшүнү једим. Кериси нечә олачагдыр, һеч ағлыма сығышдыра билми-рәм. Анчаг руһдан дүшмәк олмаз. Дајандығын јердә дур-малысан. Јыхыланадәк.

— Еһ, Серко, тәрпәнсәнә! Чәлд ол! Биз сәниңлө мә-јус олмамалыыг, иш көзләмир.

2

Ертәси күн сүбһ тездән, һәмишәкиндән тез галхдым, һәлә дүнән алачыгда узандығым заман өз-өзлүјүмдә гә-рара кәлмишдим ки, лап дәридән чыхачагам, анчаг белә едәчәјәм ки, һеч кәс мәни нәинки сөјмәјә, һәтта дан-ламаға белә чәсарәт етмәсин. Ахы әввәл-ахыр исбат ет-мәк лазым иди ки, мән башгаларындан һеч дә пис де-јиләм.

Биринчи нөвбәдә јаначаг кәтирдим вә баклары өзүм долдурдум. Сонра иш башланнадак радиатора су төкмәк үчүн арабаны булага сүрдүм. Сонра наһар етмәк үчүн мачал тапмаг лазымды вә тәзәдән, бир дәгигә дә итирмәдән су дашымалы идим. Һәләлик ишим өлчүб-бичдијим кими кедирди.

Бу арада үфүгүн ағымтыл думаны архасында күнәш гурчаланды. Онун доғмасы хејли чәкди, ләнкијирди, елә бил Анархај торпағынын дүзәнликләринә нәзәр салмагдан чәкинирди. Сонра исә јатағындан галхды, анчаг ғырағы көрүндү. Сүбһ шәфәгиндә чөлдән көзәл нә ола биләр! Санки бөјүк лачивәрд бир дәнизди, бә'зи јерләриндә јашыла вә сарыја чалан мави ләпәләр донуб галмышды.

Еј Анархај, еј мүәззәм чөл! Нә үчүн сусурсан, нә һагда дүшүнүрсән? Әсрдән кизләтдијин бир шејми вар, гаршыда сәни нә көзләјир?

Нә олсун ки, мән садәчә бир сучујам. Мән һәлә бу торпаглар, бу машинлар үзәриндә чох һөкмранлыг едәчәјәм. Бизим ики тракторумуз вә бурада көрдүјүмүз иш һәлә башланғычын башланғычыдыр. Һарадаса охумушам ки, куја кәшфијатчылар Анархајын торпаглары алтында бөјүк јералты чажар тапмышлар. Олсун ки, бу һәлә еһтималдыр. Лакин нә олурса-олсун, мән инанырам ки, адамлар бу торпағы суварачаглар вә Анархајда јашыл бағлар салыначаг, сәрин архларда сулар шырылдајачаг, гызыл тахыл зәмиләринә күләкләр дараг чәкәчәкди. Бурада шәһәрләр вә кәндләр салыначаг вә нәсилләримиз бу чөлү бәхтијар Анархај өлкәси адландырачаглар. Йлләр өтүб кечәчәк, бураја мәнним кими бир оғлан кәләчәк, лакин о јәгин ки, даһа бүтүн күнү су арабасы илә бирликдә чөлдә вурнухмајачаг вә һәр һансы бир јекәбашын сөјүшләрини ешитмәјәчәкди.

Анчаг мән она һәсәд апармырам, чүнки мән бураја биринчи олараг кәлмишәм!..

Арабаны сахлајыб, сүбһ дүзәнликләринә бахдым. Бу дәгигәләрдә мән јер үзүнүн ән хошбәхт, ән күчлү вә һәтта ән көзәл адамы идим. Анархај өлкәси бәхтијар олсун!..

Күнәш нәһажәт үфүгүн архасындан јүксәлди — ири, парлаг.

Күн пис башламырды. Һеч олмаса моторлар сәнмүр-

дү, сују чатдыра билирдим. Лакин ахшама һәлә чох галырды...

Мән өз сәфәрләримдән бириндә булагын башында гојун-гузу сүрүсү көрдүм. Онлары бураја бир гыз сүрүб кәтирмишди. О, сүрүнү булагын јахынлығына бурахмајараг, ноһурда сулајырды. Бу гыз һарадан кәлмишди? Јәгин ки, орадан, икибашлы тәпәнин архасындакы бинәләрдәнди. О тәрәфләрдә чобанлар галырды. Гызын сифәти нәдәнсә мәнә таныш кәлди. Һансы журналда исә бир дөфә кәнч чинли гызынын шәклини көрмүшдүм, онун да бу гызынкы кими алнында кәкили варды. Јәгин, елә буна көрә дә мәнә елә кәлирди ки, ону һарада исә көрмүшәм.

Биз сусуб, бир-биримизә бахдыг. Мәнним бурада көрүнмәјим гыз үчүн көзләнилмәз олдуғу кими, онун да бураја кәлиб чыхмасы мәнним үчүн көзләнилмәз иди. Анчаг мән һеч бир шеј олмајыбмыш кими арабадан јерә сычрадым вә булагдан ишкүзарчасына су көтүрүб, чәлләји долдурмаға башладым.

Бу вахт гојунлар су ичиб дојду вә гыз онлары кәнара сүрмәјә башлады. Мәнним јанымдан кечәркән сорушду:

— Бу чешмәнин ады нәдир?

Мән сујуну буландырдығым үчүн сөнүк-сөнүк парылдашан кирдә ноһура бахыб фикирләшдим. Доғрудан һа, бизим бу јекәнә булагын ады олмалыдыр, ја јох. Фикирләшдијим мүддәтдә су дурулду, инди онун сәтһи ишылдајыр, анчаг диби гаралырды.

Мән гыза тәрәф ганрылыб дедим:

— Көшәк көзү!

— Көшәк көзү булагы?—О, кәкилини әсдириб, күлүм сүндү. — Көзәлди! Анчаг о доғрудан да көшәк көзүнә охшајыр, көшәк көзү кими далғындыр...

Сөһбәтә киришдик. Мә'лум олду ки, гыз бизим јердәндир. О һәтта мүәллимин Алдијарову да таныјырды. Еһ, танымадығым бир гыздан бурада, чөлдә севимли мүәллимин адыны ешитмәк нә гәдәр хош иди! Мәнә елә кәлди ки, гыз да бураја, Анархаја онун тә'сири илә кәлмишдир. О һәлә кечән ил, бизим мәктәби дејил, башга мәктәби гуртармыш вә инди дә кичик чобан ишләјирди.

Гыз деди:

— Бизим ағылда гују сују шордур. Ешитмишдим ки, һарадаса бураларда булаг вардыр. Истәјирдим ки, һәм өзүм сују көрүм. Һәм дә гызлары суварым, гој көрсүн-

ләр ки, эсил су нечә олур. Онлары бөјүдүб сүрүјә гатан-дан сонра пайызда университетә охумага кедәчәјәм...

— Мән дә бир мүддәтдән сонра охумаг фикриндәјәм — дедим. — Анчаг мән механикләшдирмә сәһәсинә кедәчәјәм. Ахы, мәни бураја тракторун јанында ишләмәјә көндәрибләр, бу исә, елә беләдир, — чәлләји көстәрдим, — мүвәғәти көмәк еләјирәм... Башга сучу көндәрмәлидир-ләр...

Анчаг буну, әлбәттә, лап һаһаг јерә копладым, өзүм дә билмәдән ағзымдан гачды. Утандығымдан мәни исти басды, анчаг о дәгигә сојулдум.

— Еһеј, академик, әнкини әзишдирәрәм, — узагдан Абакирин гәзәбли сәси ешидилди.

— Оһ, башым сәһбәтә гызышды!

— Нәдир ки? — гыз фәргинә вармадан сорушду.

— Һеч, елә-белә, — мызылданыб гызардым. — Сују чатдырмаг лазымдыр.

Гыз сүрүнү говуб апарды. Абакир исә сәһәнин о бири башында тракторун кабинәси үстүндә дурараг, јумругларыны өлчә-өлчә бәркдән чығырырды.

— Кәлирәм, кәлирәм! Сәсини кәс! Башга адамларын јанында нијә бағырысан! — һирслә пычылдадым вә аты дәрдајага говдум.

Су чәлләкдән чалхаланыб сычрајыр, тез-тез мәни башдан-ајага исладырды. Гој олсун! Гој, һеч бир дамчы да галмасын! Мән бу чүр тәһгирә даһа дөзә билмирәм!

Абакир кабинетән јерә атылыб, о дәфәки кими үстүмә һүчүм чәјди. Аты сахладым.

— Әкәр бу чүр чығырсан, иши бурахыб кедәчәјәм.

О бу көзләнилмәз һәрәкәтимдән өзүнү итирди, сонра фит вериб анама сөјдү.

— Сәнин кими бурну зылыгы академиксиз дә Анар-һај варды, көрүм ону лә'нәтә кәлсин, инди дә она һеч бир шеј олмаз. Сүрүш, һардан кәлмишсәнсә, ораја да рәдд ол. Бир буна бах, туманчаг тәләбә дә мырылдамаг фикринә дүшүбдүр!

Мән арабанын үстүндән јерә атылдым, гамчыны тракторун далына тулладым вә аддымлајыб узаглашдым.

— Дајан, Камал! Белә олмаз! Һараја кедирсән, да-јан! — Калипә далымча чығырырды.

Лакин онун сөзләри мәни анчаг тәләсдирди вә мән да-һа сүр'әтлә аддымладым.

— Сахлама, гој рәдд олуб кетсин! — Абакирин сәсини ешитдим. — Кечинәрик!

— Сән адам дејилсән, јыртычысан, һејвансан, көр нә еләдин! — Калипә онун абрыны төкүрдү.

Онларын орада чығырдыгларыны вә сөјүшдүкләрини һәлә хејли мүддәт ешитдим.

Мән аддымларымы јавашытмадан елә һеј кедирдим. Мәним үчүн һараја кетдијимин һеч фәрги јохду. Әтра-фымда инс-чинс көрүнмүрдү, јоллар гаршында ачыг иди. Булағы, тарла дүшәркәсини өтүб кечдим, даш һејкәлин дурдуғу тәпәликлә кетдим. Һејкәл гәзәблә күлүмсәјәрәк өз бош, гаралан бахышлары илә мәни мүшајәт етди вә узун әсрләр боју олдуғу кими јенә дә ағырлығы илә тор-паға чөкмүш һалда јериндәчә галды.

Мән һеч шеј һаггында дүшүнмәдән кедирдим. Јалныз бир арзум варды: бурадан бачардыгча сүр'әтлә узагла-шыб кедим, гој бу мәл'ун Анарһај бојнумун ардына ба-хыб ләззәт апарсын.

Чөл гаршында бош-бошуна еһтирассыз узаимышды. Бүтүн тәпәликләр, дағ дөшләри, дәрәләр — әтрафдакы һәр шеј зәһләтөкүчү шәкилдә бир-биринә охшајырды. Бу өлү, һәзин јекнәсәглији ким јаратмышдыр? Нә үчүн мән тәһгир едилмиш, алчалдылмыш һалда, бу гоча, сонсуз, ачы јовшан дүзәнликләрини өлчмәлијәм? Һара нәзәр са-лырдынсә, һәр јер чансыз чөл иди. Дејән лазымдыр ки, инсана бурада нә кәрәкдир? Мәкәр дүнјада она јер аз-лыг еләјир? Сәһәрки арзуларым өзүмә күлүнч дәрәчәдә сәфәһ көрүндү.

«Бу да чаһ-чалаллы, јовшанлы чөл, бу да Анарһај өл-кәси!» — дејә күчсүзлүјүмү, јурдсузлуг вә дилхорлугуму бүтүн варлығымла һисс едәрәк өз-өзүмә ришхәнд етдим. Башымын үстүндә уча, чох уча сәма варды, дөрд тәрә-фим нәһәнк, чох нәһәнк јер иди, мән өз-өзүмә кичик, чох кичик, сырыгы чанлыда, кирзә чөкмәләрдә, нимдаш, рәнки солмуш кепкада, ким билир, һарада азыб, бураја кәлмиш тәнһа бир адамчыгаз кими көрүндүм.

Мән белә һалда кедирдим. Нә бир јол, нә дә бир чы-ғыр варды. «Һарадаса дәмир јолуна чысарам, — дүшү-нүрдүм, — шпалларла кедәр, орада һәр һансы бир јарым-стансијада јүк вагонларына јан аларам. Адамларын јанына кедәрәм...»

Арһамда ат ајагларынын сәси вә фынхырты ешидил-дији заман һеч дөнүб бахмадым да. Бу Сорокин иди. Он-

дан башга һеч кәс ола билмәзди. Инди чә данламаға башлаҗачаг, дилә тутачагдыр. Чәһәннәмә ки! Гаҗытмаҗа-чагам, һеч бу фикрә дүшмәрәм дә.

— Даҗан! — деҗә Сорокин астадан мәни сәсләди.

Дурдум. Сорокин тәрләмиш атын үстүндә җахынлаш-ды. Бозармыш гашлары алтындан мави көзләри илә мәнә хеҗли сакитчә бахды, элини сәһра чантасына салыб, ора-дан гырмызы бир вәрәг чыхартды. Бу, бураҗа кәлдиҗим күн ифтихарла она тәгдим етдиҗим комсомол путјовкасы иди. Ону сакитчә мәнә узадыб деди:

— Ал, буну гоҗуб кетмәк олмаз.

Мән онун бахышларында нә данлаг, нә дә нифрәт һисс етдим. О нә мәни гынаҗыр, нә дә мәнә ачыҗырды. Бу ишлә жүкләнмиш, һәр чүр көзләнилмәз һадисәләрә чоҗдан алышмыш бир адамын чидди бахышлары иди. Сорокин сары түк басмыш јорҗун сифатини овчу илә силди.

— Әкәр јарымстансијаҗа кедирсәнсә, сағ тәрәфлә кет. О дәрәни үстү илә.—О, дәрәни мәнә көстәрди вә аты-нын башыны дөндәриб, ағыр-ағыр кери гаҗытды.

Мән сарсылмыш һалда онун далынча бахтым. О нә үчүн мәни сөҗмәди, нә үчүн мәни дилә тутмады? О, өз мән-зун атында нә үчүн белә јорҗун отурмушдур? Аиләси — арвады вә ушаглары һарадаса узагдадыр, о исә бурада илләрлә тәкбашына чөлләри кәзир. Бу нечә адамдыр, ону бу бош Анархаҗ чөлүндә тутуб сахлаҗан нәдир?

Өзүм дә билмәдән ағыр-ағыр онун далынча јоллан-дым.

Ахшам һамымыз алачыгда топлашмышдыг. һамы су-сурду. Сакитлик иди, јалһыз очаг чатырдаҗырды. һәр ше-јин мүгәссири мән идим. Сөһбәт һалә башланмамышды. Лакин Сорокинин гашбагаҗы, кәркин сифәтиндән көрү-нүрдү ки, нә исә демәҗә һазырлашыр.

— һә, инди нечә олсун?—нәһајәт о һеч кәсә мүрачи-әт етмәдән дилләнди.

— Нә олуб ки, Анархаҗи сел басыр, нәдир? — Абакир кинаҗе илә сәсләнди.

Бу заман Садәбәј динмәз-сөҗләмәз јериндән галхыб, алачыгдан чыхды. О дәфәки далашмадан сонра о Аба-кирлә данышмырды, инди дә көрүнүр, онларын сөһбәти-нә гарышаг һистәмәди. Онун гардашы, гошгучу Әсиркәп нә аҗага галхды, лакин фикриндән дашыныб отурду.

Абакир онунла да јола кетмирди. Бир дәфә хәһи-шимлә Әсиркәп мәни бир күнлүҗә Садәбәјин тракторунда

өз котанына әлләшдирди, өзү исә су арабасына отурду. һә, мә’лум шејдир ки, сују бир аз кеч кәтирмишди. Абакир онун үстүнә дүшдү. Әсиркәп дә сөз алтында га-лан дејилди, о да далашмағы бачарырды. О, мәнән чәми үч јаш бөјүк иди.

Абакирә һеч кәс чаваб вермәди.

— Бурада фикирләшмәҗә нә вар ки?—о, әләвә ет-ди.—Ким иши позурса, гој о да чавабдеһ олсун.

— Сөһбәт ондан кетмир ки, ким мүгәссирдир, ким мүгәссир дејил.—Сорокин она бахмадан, чаваб верди.—Бурада бир кәнчин тәлеји һәлл олунур, о инди нә ет-мәлидир?

— Тәлејә бир бах! — Абакир күлүмсүндү.—Белә ака-демикләрин тәлеји чоҗдан һәлл олунуб, вәчсиз, һеч бир шејә јарамаҗан чамаатдыр.—О сајмазјана элини чырп-ды.—Сорокин, өзүн бир фикирләш, онлар нәҗә јарајар? Биз аһһымызын тәрилә тахыл әкиб бичәндә онлар он ил-ләрчә, бәлкә даһа чох охудулар. Биз онлары једиртдик, кејиндирдик, анчаг нә олду, онлар нә өјрондиләр? Ма-шыны билмирләр, һамыты атын башына кечирмәҗи ба-чармырлар, аллаһын һамыт гаҗышыны да ләзимиһчә чәкиб бағлаја билмирләр... Мән ниҗә онун чәфасыны чәк-мәлијәм? Онун алимлији нәҗимә кәрәкдир? Нә олсун ки, даш һејкәлләрдән башы чыхыр? Ишин өһдәсиндән ки, кәлә билмир. Иш белә оlanda, мәсәлә әјдындыр, һајды сүрүш, башгасыһын ишини поэма. Сорокин, сән дә мәни чох сыхышдырма, мән әвәзсиз ишләјирәм вә һеч кәси нә чәзасыз бурахмаҗаҗагам. Әкәр јарамырамса, сабаһдан изим дә бурада галмаз. Анчаг дедијими, дејәчәҗәм, мән бу академикләрин һамысыны...

— Бәсдир! — деҗә Сорокин јәнә дә Абакирә бахмадан онун сөзүнү кәсди.—Биз сәнсиз дә билирик. Сөһбәт он-дан кетмир. һә, Камал, де көрүм сән өзүн нә фикирлә-сән?

Мән бирдән-бирә чаваб вермәдим. Абакирә гулаг асаркән, бу фикрә кәлдим ки, онун сөзләриндә бир гәдәр һәгигәт вардыр. Анчаг бүтүн бу сөзләр гәзәблә, дүшмән-чәсинә дејилмишди. Нә үчүн? Мәкәр мән әлсиз-аҗагсы-зам вә ја о дәрәчәдә әфәләм ки, Абакирин бачардығы ишин өһдәсиндән һеч заман кәлә билмәјим? Ја да савад-лы олмағым буна мане олар? Буну һеч чүр баша дүш-мүрдүм. Лакин мән бачардыгча сакит бир тәрздә Соро-кинә чаваб вермәҗә чалышдым.

— Мән бураја гошгучу кими ишлэмәҗә кәлмишәм. Бунун мәним үчүн әһәмијјәти вар. Хамыты вә гајышлары бағламағын да өһдәсиндән даһа кәлирәм. Буну һамы билир, Абакир дә билир. Бу чүр јенә дә ишләјә биләрдим. Лакин мән сучу олмајачағам. Гәти олмајачағам.

Сорокин деди:

— Биздә башга иш јохдур.

— Демәк мән чыхыб кетмәлијәм, — шејиб сөзүмү гуртардым.

Калипә көзләрини галдырыб, мәнә бахды вә дәрдли-дәрдли аһ чәкди:

— Камал, мән өз јерими сәнә күзәштә кедәрдим, өзүм су арабасына отурардым, анчаг сән кетмәэсэн...

Бу көзләнилмәз олду. Урәјинин јумшаглыгынданмы, ја да Абакирә көрә һәмишә сыхылдыгы үчүнмү, Абакир чығрыб, сөјүшдүјү заман гадын хәчаләт чәкирмиш кими ону һәмишә јумшалтмаға, кобудлуғунун гаршысыны алмаға чалышмасынданмы, ја да башга шејдәнми буну сөјләди вә мән дә гызышдығым үчүн фикирләшмәдән дедим:

— Кедәрәм!

Алачыға сүкут чөкдү. Јалныз очаг хәфиф фитлә чатырдајырды, һамы һејрәт ичиндә мәнә бахырды. Бәлкә адамлар елә фикирләширдиләр ки, мән фикримдән дашыныб, рәдд едәчәјәм? Белә чыхырды ки, өзүм мәни көрмәк истәмәјән, бәдхәһым олан бир адамын пәнчәсинә сохулурам. Мән исә сусдум. Дедим гуртарды. Сорокин сынајычы нәзәрләрлә бир дә мәнә бахды.

— Дүрүст сөзүндүр? сорушду.

— Бәли.

— Мәним үчүн фәрғи јохдур! — Абакир буну дејиб, очаға түпүрдү.— Анчаг дејирәм: балача бир шеј олан кими бојнундан басачағам! — Онун көзләри алагаранлығда ришхәнд вә өчәшкәнликлә сојуг-сојуг парылдады.

— Нечә јәни балача бир шеј олан кими? Демәк, габагчадан һәдәләјирсән?— дејә бајагдан сусан Әсиркәп нәһәјәт сәбр едә билмәди.— Бачарар, куја бөјүк шејдир. О мәним котанымда ишләјибдир.

— Сәндән сорушмајырлар. Бурнуну башпасынын ишинә сохма. Өзүмүз бахарыг. Трактора да, ишә дә чавабдәһ мәнәм...

— Кәс! — дејә Сорокин јенә дә наразы һалда Абакирин сөзүнү кәсди вә мәнә деди:— Сәһәрдән ишә башла.—

О ајаға галхыб, гапыја тәрәф јериди. — Инди исә истираһәт етмәк вахтыдыр...

Һәмин кечә көзүмә јуху кетмәди. Абакирлә мәним ишим нечә олачағдыр? Ахы бу вахтадәк анчаг вахташыры онунла үз-үзә кәлирдим, инди исә һәмишәлик, кечәликүндүзлү онун табелијиндә олачағам. Гошгучу вәзифәси дөзүмлүлүк вә сәбр тәләб етсә дә, мәни о гәдәр горхутмурду. Әлбәттә, тракторун һәрәкәтини ләнжитмәмәк үчүн каваныны лазым кәлән јердә тез галдырыб, салмаға вәрдиш еләмәк лазымды. Ахы бундан башга мән тракторчуја һәр шејдә— машына хидмәт еләмәкдә, тәмир ишиндә дә көмәк етмәли идим. Абакирә истәдији бир ачары, болту, јахуд гајжаны, ја да башга бир шеји вахтында вәрмә, көр нә еләјәчәкдир...

Мә'лум олду ки, Алдеј дә јатмамышдыр. О, гаранлығда мәнә јахынлашыб, јанымда отурду вә башымы тумарлады.

— Камал, бир фикирләш. Сән онун тајы дејилсән. Сән хошхасијјәт, сакит бир адамсан. О, сәни чана кәтирәр, ону разы сала билмәэсэн...

— Мән ону разы салмаға һеч һазырлашмырам да. О ки, галды мәни чана кәтирмәјә, буна өјрәнчәлијәм.

— Өзүн билән јахшыдыр, — јавашчадан деди вә көксүнү өтүрәрәк, өз јеринә гајытды.

3

Бизим Абакирлә тоғушмамыз елә биринчи күндән башлады. Шума башламадан әввәл мәнә тәкчә бир чүмлә деди:

— Мүркүләсән, бычагларын алтына дүшәчәксән, чавабдәһ дејиләм.

Әлбәттә, јуху һеч јадыма дүшмүрдү. Мән бүтүн диггәtimi топлајараг, дүрүст вә сәрраст ишләмәјә һазырлашырдым. Вә әкәр тәсадүфи олараг, бычагларын алтына јыхылмағы дүшүнмәјә галсајды, онда бирдәфәлик бу иши рәдд еләмәк даһа јахшы оларды.

Бәли, мәним чәрчивәдә араланмыш ајагларымын алтында кронштейнләрлә полад каванынлар бәнд олушмушду. Онлар бир-биринин далынча чәпәкинә јанашы кедәрәк, хам торпагларын бухарланан чимли тәбәгәсини

жарыб чевирди. Трактор жовшанлары торпага басарга, дажанмадан кәркинчәсинә угулдаја-уғулдаја тыртылла-рыны чинкилдәдирди.

Абакир бир дәфә дө олсун архаја ганрылыб, мәнимлә марагланмады. Мән онун анчаг кәч, сәрт пейсәрини көрүрдүм. Тәкчә бу елә бил мәнә дөјирди ки, бу ишдән имтина едәнәдәк, ја да мәним таб кәтирәчәјим гәнаәтинә кәләнәдәк Абакир мәни жолајачагдыр. Трактору да бәлкә она көрә аман вермәдән говурду ки, мәни јоруб бу ишдән кери чәкилтмәјә мәчбур епсин. Неч кәс олмаса да Абакир көзәл билирди ки, тоздан вә ишләнмиш газдан богула-богула, һеч бир јајы олмајан бәрк дәмир отурачапта әјләшмәк нә гәдәр ағырдыр! Мән исә тәслим олмаг фикриндә дејилдим. Сон дәрәчә кәрилмиш әсәбләр, көз, гулаг, котанын сүканындан мөһкөм јапышмыш әлләр — мән бу дәигәләрдә бунлардан ибарәт идим. Бүтүн бу мүддәдә мән ағзым ачыб бир кәлмә дө динмәдим. О һәтта машыны гәзәбли бир инадкарлыгга дашлыг јерләрдә сүрәркән, котан бәзон шырымдан чыхдыгда, бычаглар дашлара гычырты илә сүртүлүб гығылчым вә јаныг ији вердикдә, мән дә отурачапта атылыб силкәләндикдә дә сусурдум. Ахшама јахын Абакир трактору сахладыгда мән өзүмдә әввәлләр һеч бир заман һисс етмәдијим ағры вә јорғунлуг дүјдум. Ағзым, бурнум, гулагларым, көзләрим тоз вә гумла долмушду. Јерә сәрилиб, елә о дәигә јатмаг истәјирдим. Лакин јеримдән тәрпәнмәдим. Абакирин әмрини көзләјирдим.

О, кабинетән мәнә бахыб сәсләнди:

— Каваһыны галдыр!

Сонра трактору шумдан чыхарды, мотору сөндүрүб, котана јахынлашды. Каваһынлара тәрәф әјилиб, бычагларын тијәсини јохлады:

— Дәјишмәк лазымдыр, коршалыблар. Сәһәрәдәк һазыр олмалыдыр! — деди.

— Јахшы, — мән чаваб вердим. — Еһтијат бычагла-рыны вер, трактору да котандан ач.

О мәним хаһишими јеринә јетирди вә динмәз-сөјләмәз тарла дүшәркәсинә тәрәф кетди. Мән онун архасынча бахдым, бу заман һисс етдим ки, она нәинки гәзәбим-тутур, һәтта һәсәд дә апарырам. О јыргалана-јыргалана кедирди, елә бил һеч јорулмамышды. Әлбәттә о мәни әлдән-әлдән салмышды, анчаг бунунла белә өзү дә бир

дәигә олсун динчини алмамышды. Бу алчаг, ишләмәји гижәмәт бачарырды!

Мән һафәсимә алдым вә кол-кәс јығараг, ону гучаг-гучаг котанын јанына дашыдым. Очаг паламалы идим ки, кечә икән бычаглары дәјишиб гуртара билдим. Бир галаг кол-кәс јығандан сонра шам етмәјә кетдим.

Мәним доғма, әзиз Алдејим! Мәним үчүн гејдкешлик-лә сахладыгы бешмармагы тез вә динмәдән једикчә, о үрәк ағрысы илә отуруб мәнә бахырды. Мәним исә чох отурмаға вахтым јох иди. Еһтијат үчүн олан фәһәримизи ондан истәдим.

О фәһәри верәрәк сорушду:

— Нәјинә лазымдыр?

— Лазымдыр. Каваһыны дәјишчәјәм.

— Бу нәдир, белә дө шеј олар! — дејә Алдеј Абакирә мүрациәт едиб чығырды. — Гојмарам! Јол вермәрәм ки, ушағы инчидәсон.

Абакир јатмаға һазырлашараг мырылданды:

— Гојма, мәнә нә вар.

Садәбәј арвадына ачыгланды:

— Гарышма. Камалын өз ағлы вар.

Калипә ајаға палхараг мәнимлә кетмәјә һазырлашды.

— Ејби јохдур, биз сәнә көмәк еләрик. Кедәк, Әсир-кәп!

— Лазым дејил. — дедим. — Нараһат олмајын. Мән өзүм өһдәсиндән кәләрәм.

Бу сөзләри дејәрәк алачыгдан чыхдым вә јолуму фәһәрлә ишыгландыра-ишыгландыра кетдим.

Әтрафта сағыр вә дәрин бир кечә һаким иди. Мән су ичмәк үчүн бир дәигәлијә булага тәрәф бурулдум: көзү азча пыгылдајан булаг сүкүнәт вә сәринлик јајырды. Гаранлыг вә далғын дәринликдән онун сују тутгун көрү-нүрдү. Доврудан да елә бил көшәк көзү иди. Кичик чо-бан гыз јадыма дүшдү. Мән о заман онун адыны да өј-рәнә билмәмишдим. Бу кәкилли, мөһрибан гыз көрәсән инди һарададыр?

Котанын јанына кәләрәк, ләнкимәдән ишә башладым. Каваһыны мүмкүн олан гәдәр галдырдым, очаг галадым. Әлбәттә, фәһәр дә ишимә јагайырды. Мән гајкалары ач-дым вә о дәигә дә онлары болтлара кечирәрәк, итир-мәмәк үчүн папағымын ичинә јыңдым. Бүтүн кечәни ко-танын алтында сүрүндүм. Гајкалары бурмаг чәтин иди. Даһа доғрусу, наголај иди. Онлар елә јердә идиләр ки,

ораја элим күчлө кечирди. Тонгал да һеј сөнүрдү. Мән тез-тез котанын алтындан чыхараг јерә узанмыш һалда оду үфләјирдим. Нә гәдәр вахт кечдијини билмирдим, анчаг бүтүн бычаглары дәјишмәјинчә үрәјим сакит олмады. Сонра исә гаты думанын ичи илә јеријәрәк өзүмү зорла трактора чатдырдым вә јыхылыб кабинәдә јатдым. Әзилиб ганамыш әлләрим јухуда сызылдајыб јанырды.

Сәһәр тездән Калипә мәни јухудан ајылтды. О, су арабасы илә кәлмишди.

— Радиатора су төкүмшәм. Кәл јујун, Камал. — дејә мәни чағырды, — мән әлинә су төкәрәм.

О мәнән һеч бир шеј сорушмады вә бундан өтрү она миннәтдар олдум. Ахы адамларын сәнә ачымалары һәмишә хошакәлән шеј дејилди. Мән јујундуғум заман о мәним үчүн арабадан ичиндә јемәк олан бир бағлама вә бир бутулка чарма кәтирди. Говрулмуш буғдадан һазырланмыш турш квасы ичмәк елә ләззәт верди ки! Әлбәттә бунлары еләјән Алдеј иди, о мәним гејдимә галмышды.

Абакир кәлди. һеч бир сөз демәди. Ирад тутмаға бир шеј дә јохду. О динмәз-сәјләмәз трактору котанын јанына чәкди вә мән онлары сырға илә бағладым. Биз тәздән чөллә һәрәкәтә башладыг.

Бу күн котанын архасында инамла отурмушдум. Өзүмә инанырдым. Биринчи сынагдан чыхмышдымса, демәк ахырадәк давам кәтирә биләчәјәм.

Гаршыда, кабиненин пәнчәрәсиндә јенә дә һәмин сәрт пејсәр көрүндү. Трактор да нәфәсини алмадан һәмин кәркин уғулту вә таггылы илә кедирди. Мән дә сүкандан јенә еләчә јапышараг отурмушдум.

Күнорта заманы Абакир бирдән мотору сөндүрдү.

— Дүш, — деди. — Тәнәффүсдүр.

Биз динмәз-сәјләмәз, јердә тракторун көлкәсиндә отурмушдуғ. Абакир папиросу дишләри арасында әзишдирәрәк чәкирди. Сонра комбинезонуну вә көнәјини чыхартды; онларын үстүндә узанараг өзүнү күнә верди. Онун күрәји өнли, әзәләли, парылтылы иди. Мән дә күндә гызынамаг истәдим. Көнәјими чыхартдым, ону јерә сәриб узанмаг истәјирдим ки, Абакир тутгун, јорғун сифәтини мәнә тәрәф чевирди.

— Далымы гашы! — дејә әмр елди вә онун бу шылтагылығыни јеринә јетирәчәјимә архајын олдуғундан башыны голлары үстүнә гојду.

Мән сусурдум.

— Ешитмирсән? — дејә о башыны галдырмадан чијинләрини һејбәтлә чәкди.

— Гашымајачағам!

— Мән исә дејирәм: гашыјачагсан! — О голлары үстә мәнә тәрәф дартынды. — Чох көзләјәчәјәм?

Мән ондан азча узаглашдым:

— Һәмишә синәнә дөјүрсән ки, мән фәһләјәм! Мән һамыны доландыранам... Анчаг сән она көрә фәһләсән ки, ишләјирсән, гәлбән исә фәһлә дејилсән. Сән кәрәк бај олајдын.

— Елә билирсән олмаздым? Сән мәним гәлбимә сохумла! — О көзләнилмәдән бурнума чыртма вурду.

Мән јеримдән сычрајыб, јумругларымла онун үстүнә дүшдүм. Абакир санки елә буну көзләјирди. О, сон күнләр әрзиндә дахилиндә јығылымш кин вә гәзәбини горхунч бир зәрбәјә чевириб мәнә илишдирди, јерә јуварландым. Күч-бәлә дизи үстә галхдым вә өзүмү һисс етмәдән дәһшәтли бир гәзәблә тәздән Абакирин үстүнә чумдум. Онун һәр зәрбәсиндән мән јерә јуварланырдым.

— Мән сәнә көстәрәрәм јумругун дады нечә олар! Мән сәнә ким олдуғуму, көстәрәрәм! — дөјә-дејә о мәнә ағыр зәрбәләр јағдырды.

Лакин мән јенә дә, јенә дә јеримдән сычрајыр вә динмәз-сәјләмәз, гејзлә онун үстүнә шыгыјырдым. Мән һәмишә онун сифәтини, һејван сифәтини нишан алырдым, о исә сәрраст јумругларла гарныма, габыргаларыма, синәмә вурурду.

Будур, мән јенә ајаға галхыб, ағыр-ағыр она тәрәф јеридим. О голуна галдырды вә гәссаб кими фасылдајараг јумругуну бојнума илишдирди. Мән үзү үстә торпаға дүшүб галдым, лакин чынгырымы чыхармамаг үчүн додағымы дишләдим.

О ағыр нәфәс алды вә парчаланмыш додағларынын ганыны јерә түпүрүб деди:

— Һә, академик, узанырсан! Узан, узан көр торпагнә ији верир. Бу сәнин үчүн даш һејкәлләр һаггында лексия охумаг дејил!

О, ајағларымыз алтында тапдаланмыш палтарларына тәрәф кетди, онлары чырпараг, тәләсмәдән, вәзифәсини јеринә јетирмиш адамлар кими кејинмәјә башлады.

Анчаг бунунла белә дөјүшдә мәним үстүн кәлдијимә о шүбһә етмирди. Бәли, мән јердә узансам да, мәғлүб

едилмәмишдим. Мәним үчүн бир шеј ајдын олду ки, һәгигәт уғрунда јумругла да вурушмаг олар. Баша дүшдүм ки, сәни дөјән адамы да дөјмәк олар вә лазымдыр. Бу мәндән өтрү гәләбә иди... Абакир өз комбинезонуну кејининчә мән раһат нәфәс алыб, өзүмә кәлдим. О мотору ишә салаңда исә ајага галхдым, тез кејиндим вә копанын үстүндә өз јерими тутдум.

Трактор курулдады, шум боју һәрәкәт етди. һәмни кәч, сәрт пејсәр јенә дә кабинәнин пәнчәрәсиндән көрүнүрдү, мән дә копанын сүканындан јапышмыш һәмни гошгучу идим.

4

Бизим һәјатымызда бәзи дөјишикликләр олмушду. Машыңларла бизим үчүн бир икиатлы араба вә ики ат кәтирмишдиләр. Бу арабаларла шума тохум дашыначагды. һәләбә бир нәфәр сүрүчү дә кәлмишди. Инди су дашынамасы да јолуна дүшүшүдү. Садәбәјлә Әсиркәнин практору әкинә гошулду, Абакирлә мән исә шумламагда давам етдик.

Даһа мүһүм бир јенилик варды.

Бир нечә күн габаг һаһардан сонра араба илә чөлә кетдијимиз заман булаг башында һәмни кичик чобан гызы көрдүм. Арабадан јерә атылдым. Сүрүчү атлары сахламаг истәјирди, анчаг Абакир гојмады.

— һајды, сахлама, — дејә һаразы һалда әмр етди.

Мән гыза тәрәф гачдым, о да өз гојунларыны бура-хараг мәнә тәрәф кәлди. Анчаг мән онун јанынадәк гача билмәдим, чүнки ишин башлангычына чатмаг үчүн өзүмү арабаја јетирмәли идим. Мән ајаг сахладим.

— Салам! — дејә чығардым.

— Салам! — о да дајаныб чаваб верди.

Мән ону көрдүјүмә чох севиндим, лакин нә дејәчәјими гәг еләјә билмирдим.

— Су арабасында нијә көрүнмүрсүнүз, инди сиз һардасыныз?

— Мән инди практордајам! — дејә чавабында гүрурла чығардым. — Бах, о чөлдә ишләјирик. Бағышлајын, мән чох тәләсирәм.

— Пачын-гачын! — О мәнә әл еләди.

Мән арабаја чатмага үз гојдум. Арада јалныз бир дәфә ганрылыб кери бахдым. Гыз һәмни јердә дурараг, архамча бахырды. Араба дурмурду. Мән асан вә јүнкүл гачырдым. Мән онунла хошбәхт идим ки, гыз мәнә әл еләјирди вә мән кениш баһар чөлү илә гачырдым...

Ертәси күн гыз бизим саһәнин јанында көрүндү. О јахындакы тәпәнин үстүндә дурараг, гојун-гузуја бахырды. Мән чох истәјирдим ки, неч олмасза бир дәгигәлијә онун јанына кедим, анчаг Абакир ичазә верәрдим, мәкәр белә һәрәкәт үчүн онун габилијјәти чатардымы? Мән бундан өтрү ондан хаһиш етмәдим.

Кәлән дәфә гыз тәпәнин үстүндә көрүндүјү заман биз уғулдајан тракторун јанында дурмушдуг. Абакир моторда нәји исә јохлајырды.

— О нә үчүн тез-тез бураја кәлир — дејә Абакир со-рушду.

— Билмирәм.

— Ады нәдир?

— Ону да билмирәм.

— Еһ, сәни академик! — О ришхәндлә түпүрдү вә гыза тәрәф нәзәр салды. — Анчаг әтли-чанлы гыздыр.

Мән гәзәблә Абакирә бахдым.

— Кеч, јериндә әјләш! — чығырды вә биз јолумуза да-вам етдик.

Гыз бу мүддәтдә гојунлары тәпәнин үстүндән бизим саһәнин јүз аддымлығында олан ачыг јерә говду. Онун јанына гачыб, јанында отурмаг, сөһбәт етмәк вә гәшәнк кәкилинә бахмаг истәјирдим.

Трактор бирдән дурду. Абакир кабинәдән башыны чыхарыб:

— Дәстәји бәркит! Өзүп бураја кәл! — деди.

Копандан дүшдүм вә һејрәт ичәрисиндә Абакирин ја-нына кәлдим. Иш заманы о мәни кабинәјә бурахмазды.

— Әјләш! — О өз јерини мәнә верди. — Сүрмәји өј-рән!

Мән донухуб галдым. Буну неч чүр ондан көзләмәз-дим. Абакирә нә олмушдур, доғруданмы мәнә паршы үр-ји јумшалыб? Анчаг чох фикирләшмәдән онун дејәчәји һәр шеји јеринә јетирмәјә һазырлашдым.

— Педалы бас. Илишмәни ишә сал. Белә. Инди исә педалы еһтијатла бурах. Фриксион дәстәкләрини әлиндә сахла...

Трактор курулдајыб, јериндән голду вә биз саһә боју

ирэли Һәрәкәт етдик. Үрәјим севинчлә чырпынырды. Һеч бир шеј һаггында дүшүнмүрдүм, дүнја вөчимә дејилди. Јалһыз бир арзум варды: трактору вә онун механимини өјрәнмәк! Бу чоһданкы арзум иди. Будур, голларыма табе олан күчлү трактор өз тыртыллары илә торпагы әзәрәк ирәли чумурду. Мән өзүм дә лазым олан һәрәкәтләри дүрүст јеринә јетирмәк үчүн дыггәтими толлајараг санки бир механизмә чөвилмишдим.

Дөврәнин аһырында трактору пис дөндәрмәдим. Догрудур, гошгучу олмадыгындан дөнкәдә шумланмамыш бош јер галды. Анчаг бунун нә зәрәри варды? Анархајда торпаг аздымы? Бунун әвәзиндә исә мән трактор сүрмәји өјрәнәчөјәм!

Беләликлә биз бир нечә дөврә вурдуг. Үрәјим даһа әввәлики кими дөјүнмүрдү, өзүмү архајын һисс едирдим.

— Өзүнү горхупма, академик! — Абакир мөним гулағыма чығырды. — Мән бир нечә дәгигәлијә дүшүрәм. Бир шеј олан кими мотору сөндүрәрсән...

О, трактор кедә-кедә јерә атылды вә үст-башыны чырпа-чырпа, өзүнү сәлигәјә сала-сала кичик чобан гыза тәрәф јөнәлди. Гыз инди лап јахынлыгда иди. Абакирин нијјәтини анчаг инди баша дүшдүм. Демәк о мөни тамаһ үзүндән кабинәјә отуртмушду.

Абакир гызын јанында дурараг, арсызчасына сөһбәт едирди. Она нә варды ки!.. Иш кедир, трактор да лап јанында иди, бир шеј олан кими өзүнү истәдији вахт чатдыра биләрди.

Абакирин һиләси мөним хошума кәлмәди. Анчаг бунула белә мән хошбәхт идим — аһы машыны өзүм идарә едирдим! Елә һәвәсим кәлмишди ки, истәјирдим кабинәдән гыза әл еләјиб, она јахшы бир сөз чығырым. Еһ, әкәр Абакир орада олтмәсајды! Орада о, гыза нә дејирди, гыз она нә чаваб верирди, билмирәм. Јахшы оларды ки, гыз ондан еһтијатлы олсун, онула чидди долансын...

Гыз гојунлары сүрүб апаранадәк, мән бир саат јарым тракторда отурдум. Абакирин сифәтиндә, онун мүвәффәгијәтини көстәрән бир шеј охуја билмәдим. Јох, онун сифәти ади мәнәнасыз ловғалыгдан башга һеч бир шеј ифадә етмирди.

— Академик, һајды, өз јеринә кет! — дејә о мөним чинимә вуруб, ријакарчасына күлүмсәди.

Һеч бир сөз демәјиб, трактордан јерә сычрадым.

Бизәм гыз ертәси күн дә кәлди. Абакир мөни јенә дә кабинәдә гојуб, онун јанына кетди. Анчаг јахшы оларды ки, о һеч кәлмәјәди. Мән трактору бураһыб, кедә билмәдим, лакин бу мәсәләјә лагејд дә гала билмирдим.

«Ону нечә хәбәрдар едим? — дејә кабинәдән онлара тәрәф һәјәчанла баһыб фикирләшдим. — Гыз онула көрүшмәлидир. Анчаг адамлара бир-бирилә данышмағы гадаған етмәк олардымы! Адам кәрәк өзү баша дүшсүн ки, киминлә әлағә сахлајыр...»

Бу дәфә гыз тез чыкыб кетди. Мән дә буна чоһ севиндим. О, гојунлары гова-гова архаја дөнүб баһмадан чөллә гачырды. «Мәни бағышла, әзизим, — дејә мән ондан хәјалән үз истәдим. — Јахшы олду ки, сән белә тез чыкыб кетдин. Лакин биз јенә көрүшәрик. Кәлән дәфә мән тракторда галмајыб, сәнин јанына гачарам. Инди исә, әзизим кәкилли гыз, дајанма, кет... Мән һәтта сәнин адыны да билмирәм...»

Анчаг һаһаг јерә онула көрүшәчәјими күман едирдим. Гыз бир даһа көрүнмәди. Биз үч күн далбадал ону көзләдик, әлбәттә бу һагда бир-биримизә һеч бир сөз демәдик. Абакир һәмишәкиндән даһа гәзәбли вә даһа кобуд иди. О јенә дә мәнә ачыгдан-ачыға нифрәтлә баһырды. Мән дә даһа гәзәбими кизләтмирдим. Билирдим ки, о гызы тәһгир етмишдир, мән онун гаршысында күнаһкар олдуғуму һисс едирдим, ону санки пис, шүбһәли бир шәјдән горуја билмәмшидим. Өзүмә сөз вердим ки, маһал тапан кими ону ахтарым вә һәр шеј һаггында онула үрәк ачыглығы илә сөһбәт едим. Мән бу көрүш барәдә фикирләшмәјә башладым, буну арзулајыр вә үмидвардым.

Елә һәмәин күнләрдә чөлдә бизи јағыш тутду. О көзләнилмәдән, бирдән-бирә башлады. Бу долу илә гарышыг чөл лејсаны иди. һава курулдады, торпаг бир аһын ичиндә габарыг, гајнап көлмәчәләрлә өртүлдү. Абакир исә трактору сахламады. Әксинә, бир дәфә дә дөнүб мәнә баһмадан ону сүрәтлә сүрүрдү, аһы мән лејсанын долунун алтыннда отурмушдум.

Шумланмыш торпаг лајлары чанына су һондуғундан артыг каванынын архасына јатмырды. Онлар котаны басараг, чәрчивәјә, ајагларымын арасына сохуларду. Јапшыган кими торпаг кәсөкләри тыртыллара јапышыб галмәсајды, Абакир јәгин ки, трактору һеч сахламазды. Јалһыз белә олдугда Абакир мотору сөндүрдү вә өзүнү

кабинэжэ јајараг, папирос чэкмэжэ башлады, јегин куман едирди ки, мэн кабинэде далдаланмаг үчүн она јалварыб, хашиш едөчөјөм. Мөним үчүн исэ даһа фэрги јох иди. Илијимэ гэдэр исланмышдым. Котанын үстүндөн јерэ дүшмөдим, јағышын алтында отураг, үст-башымын палчыгыны тэмизлэмөжэ башладым. Исланмагдан горумага чалышдығым бир шеј вардыса о да бәзи гејдлэр етдијим вэ охудуғым китаблардан сөзлэр көчүрдүјүм блокноту иди. Мэн ону чөкмөмин боғазына дүртдүм.

Јағыш бирдән кэсди, көјүн үзү дэ дәрһал ачылараг, нөһајәтсиз, парлаг, шөффаф фирузәји рәнклә парылдады. О санки баһарын бәрәкәтли лејсаны илә јујулмуш көзәл вэ тэмиз, кениш чөлүн давамы иди. Учу-бучағы көрүнмөјөн Анархај дүзләри бундан санки даһа да кенишләнди, даһа да узанды. Бүтүн көј гүбкәси боју Анархај үзәриндә гөвс-гүзәһ ачылмышды. Бу көј гуршағы дүнјанын бу башындан о башынадәк узанараг, јер үзүнүн бүтүн ән зәриф рәнкләрини өзүндә топладығы һалда асиманда донуб палмышды. Мэн һејран-һејран әтрафа бахырдым. Көмкөј, нөһајәтсиз, чөкисиз сома, көј гуршагынын титрәк рәнкарәнклији вэ тутгун јовшанлы чөл! Торпаг тез гуруду, онун үзәриндә, асиманда бир гартал көрилмиш ганадларыны һәрәкәтсиз ачараг учурду. Адама елә көлирди ки, гарталы бу јүксәклији галдыран онун ганадлары дејил, торпағын гүдрәтли нөфәсидир, онун јүксәлән илыг чәрәјаныдыр.

Мэн дә өзүмдә тәзәдән гүввә һисс етдим, мэн дә руһландым, ичәримдә Анархај өлкәси бәрәдә тәзәдән хәјаллар баш галдырды. Бәли, мэн инди торпағын үстүндә мөһкәм дурмушдум вэ артыг һеч кәс мөним хәјалларымы поза билмәзди. Анархај чөлүнүн көзәл кәләчәјинә олан инамыма һеч кәс мане ола билмәзди. Мэн шаир дејилдим, лакин бә'зән мәктәб дивар гәзетиндә ше'рләрим чыхырды. Инди дә чөкмөмин боғазындан блокноту чыхартдым вэ дәрһал кағыза бу сөзләри јаздым:

Курдај зирвәсинин архасындадыр,
Бир инсан ајағы дөјмөмиш дијар,
Ғыш вахты б-ран-гар голарар һарај,
Јајда һәр бир тәрәф од тутар, јанар;
Беләдир дедидим сәһра Анархај.

Амма, мэн билирәм бир вахт кәләчәк
Анархај дүзләри күл ачагадыр.
Елә көјәрәчәк, елә күләчәк,
О һәр бир тәрәфә нур сачагадыр.

Мэн сәтирләрин габилијјәтсиз, кәлә-көтүр чыхачағы һағда дүшүнмүрдүм. Мөни дилхор едән башга шеј иди: бу сәтирләр мөним синәмдә топланыб, түҒјана кәлмиш һиссләрин һәтта јүздә бирини белә ифадә елә билмирди. Мэн өз хәјалларымы дүјдугум кими ифадә етмәжә лазым олан дүзкүн сөзләри тапмаг үчүн изтирабла баш сындырдым. Лакин бу заман ким исә блокноту әлимдән гады. Ганрылыб бахдым.

— Ешгнамә ујдуруб јазырсан? — дејә Абакир гәзәбли бир истеһза илә күлүмсәјәрәк узаглашды. — Ғызы ше'рлә јолдан чыхармаг истәјирсэн?..

— Вер! — Мэн һирслә она тәрәф јүјүрдүм. — Башга сынын јазысыны охумаг јахшы дејил!

— Сән мәнә өјрәтмә јахшыдыр ја писдир. Мөним үчүн јахшыдыр! Әл чөк!

— Белә олду?! — Мэн тракторун јанына јүјүрүб, винтбураны гапдым.

— һеј-һеј! — Абакир мәни һәдәләди. — Ал, ахмаг шејдир. — О блокноту мәнә гајтарды, бир дөпигә кечмәди ки, һүндүрдән чөкдији гәһгәһә бүтүн чөлә сәс салды. — Анархај өлкәси! Ха-ха-ха! Еһ, сәфәһсэн, академик! Елә сөнин кимиләри бураја көндәрмәк лазымдыр ки, бурунлары овулсун!.. Анархај өлкәси тапыб! Ха-ха-ха! Дајан бир, о сәнә көстәрәр ки, нечә өлкәдир. Ғышы бурада галсан, башга дараја тохујачагсан.

— Мэн галыб-галмамағымы сәндән сорушмајачағам. Јахшы олар ки, сән өзүн һағгында фикирләшсән!

Абакир гашгабағлы һалда күлүмсәјиб, мәнә тәрәф кәлди.

— Мэн нә фикирләшөчөјөм? Мөним фикрим һәмишә өзүмдәдир. Һәр јердә истәдијимә чатарам. — О мәндән узаглашмышды ки, нә исә фикирләшиб ајаг сахлады, лап јахынлашыб боғуғ сәслә деди: — Сән исә, академик, о ғызын фикрини башындан чыхарт, она көз дикмә... Әзишдирәрәм.

— Она һәлә бахарыг!

— Мэн исә дејирәм, о һағда һеч фикирләшмә дә!

Бирдән мөним өзүндән мүштәбәһ олан вэ ондан фәргли һәјат сүрәнләрә бәсләдији кин вэ нифрәтдән ағлыны итирән бу адама һәтта јазығым кәлди. Она сакитчә дедим:

— Јашлы адамсан. Һәрдән дүз ше'ләр данышырсан. Анчаг бу, көрүнүр ки, тәсадүфән, дүшүнмәдән олур. Сән

ядында сахламалысан ки, фикирлэшмәжә, арзу вә хәјал бәсләмәжә һеч кәс мане ола билмәз вә һеч кәсин буна күчү чатмаз. Инсанлар һејванлардан онунла фәргләнирләр ки, онлар дүшүнмәжә габилдирләр.

Сөзләримин она тә'сир едиб-епмәдијини билмирәм, анчаг о сусурду. Сонра гашгабаглы һалда тракторун моторуна јахынлашды. Ипи күчлә дартды. Мүһәррик асанлыгыла ишә дүшдү. Тәздән ишә башламаг лазым иди...

О вахтдан мән өз хәјалларымдан ајрыла билмәдим. Мән онлары элә кечирмишдим вә онлардан өтәри тәзәдәр һүгүг газанмышдым. Онлар да даһа мәни тәрк етмир, мәнимлә јашајырдылар.

Ахшам һамы јатмаға һазырлашанда мән алачыгдан чыхыб, булаға тәрәф јөнәлдим. О, нәдәнсә мәни өзүнә тәрәф чәкир, мән орада тәк-тәнһа галмаг истәјирдим.

Көјдә улдузлар үчүн дарысгаллыг иди вә онлар үфүгдә лап јерәдәк енирдиләр. Онлардан чоху, дејим ки, башым үстүндә оланларын һамысы инди даһа дәрин көрүнән кичик кирдә ноһурун суларында әкс едәрәк, ағласығмаз дәрәчәдә булагда јерләшмишдиләр. Онлар суда елә парылдашыр, елә сајрышырдылар ки, онлары лап судан чыхарыб, өз күмүшү парылтылары илә бирликдә саһилә атмаг да оларды. Сујун чај кими ахдыгы јердә, улдузлар да онунла бирликдә ахыр, чыхыл дашлары дәјәрәк парчаланырдылар. Лакин сујун сажит бир далғынлыгыла дурдуғу јердә онлар көјдәки кими парлаг идиләр, мән дә онлара бахыб фикирләширдим ки, чөл булағы адама бә'зән инсан гәлбинин ишыгла, хәјалла долу вәзјјәтини хатырладыр, о да бу булаг кими дәринләшдији заман бүтүн мүһити өзүндә топлајыр.

Мән булагын јанында отурараг тамаша едир, кечә гаранлыгында кизләнмиш чөлү бүтүн варлыгымла дујур, өз хәјалларымда ону истадијим кими тәсәввүр едирдим. Бу тәсәввүрләрим һаггында кимә данышым, киминлә дәрдләшим? Сәбәбини дејә билмәрәм, анчаг мәнә елә кәлирди ки, адыны билмәдијим кәкилли гыз белә бир адамдыр. О мәни баша дүшәрди, мәним һәјәчанларыма шәрик олмағы бачарарды. Бу бәлкә ондан ирәли кәлирди ки, биз онунла илк дәфә бурада булагда таныш олмушдуг вә булағы көшәк көзү адландырмышдыг!

О инди һарададыр, онун һаггында фикирләшдијими көрсән билirmi? Чох чәкмәз ки, биз шуму гуртарарыг, онда гызы тапыб бураја, булаг башына кәтирәрәм вә

Анархај өлкәси барәдә она данышарам. Ше'рлә јох,— мәнә күләр,— Анархај чөлүндә кәләчәк һәјаты нечә тәсәввүр едирәмсә, садә, ади сөзләрлә она данышарам.

Кетмәк истәркән улдузлу сәмаја бир дә нәзәр салдым. Көзлә көрүнән һәр шеј адама фәрәһ кәтирирди. Тәпәнин үстүндә исә јөндәмсиз гаја парчасы олан даш һејкәл һәмишәки кими гаралырды. Онун этраф мүһитә там лагәјллијини муһафизә едәрәк инди дә тәкчә көзүнүн чансыз, мә'насыз бахышыны узаглара дикдијини тәсәввүр едирдим.

Ај чыхды, мән шумланмыш әкин саһәсинин о тәрәфи илә һәрәкәт едән ики үркәк көлкә сездим. Чәјранларды. Онлар һараја кәдирдиләр? Дејәсән су ичмәжә. Чәјранлар саһәнин лап кәнарына чатыб дурухдулар, адәт еләмәдикләри, јумшалдылмыш, нефт вә дәмир ији верән торпаға гәдәм басмаға чәсарәт етмирдиләр. Ај ишыгындан азча күмүшү рәнкә чалан чәјранлар беләчә тәрпәнмәдән бир хејли дурдулар. Еркәјинин будаглы бујнузлары варды, дишиси исә алчаг, сүјсүнлү иди, ири көзләри гаранлыгда ишылдајырды. О, еркәјә сығынараг, онун кими гулагларыны шәкләмишди. Онлар беләчә дурухуб галмышдылар. Бүтүн көркәмләри суал вә горху ифадә едирди: «Чөлә нә олмушдур? Көһнә чығыр һарда итиб-батмышдыр? Торпағы һансы гүввә белә алт-үст чевирмишдир?»

Чәјранлар беләликлә сәһәјә кирмәжә үрәк еләмәдиләр. Кәри дөнүб сәссиз-сәмирсиз кетдиләр. Онларын јумшаг белләринә ај гүссәли, күмүшү рәнк сәпмишди.

Чәјранларын архәјын узаглашмалары үчүн мән бәр аз да отурдум. Сонра алачыға гајытдым, гаранлыгда өз јерими ахтарыб тапдым. Узун мүддәт јухуја кедә билмәдим.

Бирдән гулағыма пычылытты кәлди. Абакирлә Қалипә бир јердә јатмышдылар. Бәлкә әввәләр дә белә јатырлармыш, анчаг мән билмирдим. Қалипә ичини чәкә-чәкә нә исә дејирди, мән онун сөзләрини ајыр дәдә билмирдим.

— Јахшы, гуртар, бәсдир,— дејә Абакир јухулу-јухулу донгулданды.— Шәһәрә кедәрик, орада һәр шеји јолуна гојарыг. Ики-үч күн јатарсан... Сызлајыб-агламадан нә чыхар?

Қалипә јаныглы-јаныглы чаваб верди:

— Мән бундан өтәри ағламырам. Өз-өзүмә нифрәт едирәм, өзүмдән зәһләм кедир... Сәнин кими адамы нијә

сөөмишэм? Баша дүшмүрэм сәндә нә көрмүшэм... Адам-лара һеч олмаса бир јахшылыг еләмисәнми? Мән исә тула кими дүшмүшәм далынча...

— Тәәсүф еләмәјәчәксән. Ишимизи гуртаран кимн апарачағам.

— Јох, тәәсүфланәчәјәм. Билирәм ки, бүтүн һәјатыма пешман олачағам. Анчаг кедәчәјәм. Тәк галмаг истәми-рәм...

— Бир аз јаваш! Јахына кәлсәнә. Буну бајагдан чләјәјдин дә... Јохса бүтүн балышы ислатмысан.

Мән јорғаны башыма чәкдим. Овғатымы тәлх еләјән бу сөһбәти ешитмәмәк үчүн тез јухуламаға чалышдым.

Б

Күнәш күндән-күнә даһа бәрк јандырырды. Сорокин тез-тез јанымыза кәлмәјә башламышды. Тәләсмәк лә-зымды, вахт чатыр, торпаг гурујурду. Беш күнлүк шум ишимиз галмышды, елә бу гәдәр дә сәпичиләр ишләмә-ндиләр.

Сорокин дејирди ки, пајызда дондурма шуму кечи-рәчәјик. Кәлән ил исә бураја чохла трактор көндәриб, ГТС тикәчәкләр. Сорокин һәр шеји өлчүб бичмишди. О, јорулмадан чөлү, онун мәрзләрини, јарванларыны, дәрә-ләрини долашырды. О, чөлә нәинки бәләдди, һәтта ону ахырынчы гум зәррәсинәдәк әјрәнмишди. Бүтүн бунлар Сорокинин бәјниндә һәкк олунушду.

Ағыр гыш ајларында Анархаја јемин машынлар вә тәјјарәләрлә дашынамасы тез-тез олурду, инди исә ондан имтина етмәк вахты чатмышды. Сорокин буна нечә наил олмағы билирди.

Абакирлә мән инди кечә јарысынадәк јер шумлајыр-дыг. Кечәни чөлдә јатыр, сүбһ ачылан кими тәзәдән ишә башлајырдыг. Иш о гәдәр ағыр иди ки, Абакир мәндән әл чәкмишди. Адама елә кәлирди ки, о даһа мәни көрмүр, мәнә һеч әһәмијјәт вермир. Мәнә гаршы олан дәрин, кизли әдавәти исә һәлә дә онун тутгун көзләриндә јашајырды. Мәнә бунун зәрәри јохду. Өз ишими көрүр, хәјалларым-ла јашајырдым. Тәпәнин архасында олан чобанларын ја-нына кедәчәјим вә орада кәкилли гызы ахтарыб тапа-чағым күнү көзләјирдим.

Һәмин бу күнләрдә биз јени, бөјүк бир сәһәни шум-лајырдыг. Арзуладығын, сәнә ләззәт верән бир ишлә мәшғул олдуғун заман һәмин тәзә шејә башламаг хош-дур! Һәлә мәктәбдә икән мән јени, тәмиз сәһифәдә јени сәтирләр јазмағы сеvirдим. Сәһәр ајаг дәјмәмиш гарын үстү илә гачараг, онун үстүндә илк из бурахмағы сеvir-дим. Баһарда даг әтәјинә, һәлә һеч кәсин көрмәдији илк занбаг далынча кетмәји сеvirдим. Инсаны јенилији вә тәрәвәти илә чәлб едән бу ишдә нә исә вар. Бурада, Анархајда, әл дәјилмәмиш чөлдә ачылан јени шырым мә-ним үчүн илк сәтир, ајаг басылмамыш гар вә дәрилмә-миш занбаг иди.

Котанын үстүндә отурараг, каваһынын илк шырымы нечә ачдығына тамаша еdirдим. Сүртүлмәкдән ишым-ишым ишылдајан каваһынар инадла галын торпаға санчыларыг, ону асанлыгла чеvirирди.

Кәнар каваһынын алтында бирдән нә исә парылда-ды, о торпаг тәбәғәсиндә балыг кими атылараг каваһы-нын ајнасында алов сачды вә дәрһал шырымын ичинә батды. Мән бир көз гырпымында котанын үстүндән јерә атылдым. Һәмин јерә чумуб, узунсов ағыр бир метал парчасыны торпагдан палдырдым. Бу көзәл шеј иди, мән она елә һәјран олдум ки, сеvirинчидән әлләрими галдырајаг чығырдым:

— Гызыл!

Абакир мәним сәсимә ганрылыб кери бахды, трактору сахлајыб дәрһал јерә сычрады.

— Нә тапмысан?

— Гызыл! Абакир, бах гызылдыр!

О, әввәлчә ағыр-ағыр, сонра исә ити аддымларла мәнә тәрәф кәлди. Мән гызыл рәнкиндә олан бу көзәл шеји она узатдым.

— Вер көрүм! — О мәним тапынтымы шүбһә илә әли-нә алды, о јан, бу јанына бахды, голу илә онун торпағы-ны силди. — Гызыл бураја һарадан дүшә биләр? — О, батыг сәслә деди вә гәфдәтән горхмуш адамлар кими рәнки ағарды. — Ола билмәз. — О, тапынтынын кәлә-кө-түрләриндән торпағы дырнағы илә гопарараг, зорла кү-лүмсәди вә мәнә бахмадан ачыг бир наразылыгла ону гәјтарды.

Мән һирслә е'тираз етдим:

— Нә үчүн гызыл ола билмәз! Көр нә ағырдыр, сәк-киз јүз грам олар. Он икинчи әсрдә бурада монғоллар

яшамышлар. Бураја кәлмәмишдән габаг исә онлар Чини зәпт едиб, орадан чохлу гызыл кәтирмишдиләр. Беләлик-лә дә бу гызыл бураја дүшә биләр.—Мән буну она көрә дејирдим ки, тапдығым шејин гызыл олмасыны истајирдим. Белә бир арзу илә аловланараг һағлы олдуғума һәм өзүмү вә һәм дә сарсылыб галмыш Абакири инандырмаг үчүн ујдурмаларыма давам етдим: — Билирсән, бу нечә әср торпағын алтында галыб? Башга метал олсајды чохдан пас атыб јејилмишди, бу исә халис гызыл олдуғу үчүн белә галмышдыр. Анархајда вахты илә көчәри тајфаларын вурушмалары олмушдур. Билирсән, нечә вурушмалар олурду? Хан гылынчларынын дәстәјини о заман гызылдан гајырырдылар. Бу парча да хан гылынчынын дәстәјидир. Ал бах дә, көр тутмаг үчүн нечә голајдыр?!

Абакир парчаны алды, әлиндә сахлајыб вәзләди.

Гызыл олмаса да, башычыхан адамлара кәстәрмәк лазымдыр, мараг үчүн! — О, парчаны чибинә гојду. — Сән ону котандан салыб итирәрсән. Гој мәндә галсын.

— Галсын дә,—дејә разылашдым.

Абакир ағырлашмыш чибини тумарлаја-тумарлаја трактора тәрәф кетди.

Биз ишә башладыг. Мән өз тапынтымы Алдијаров мүәллимә һәдијә кими апарачағым һағгында фикирләширдим. Онда бу чүр шејлар чох иди. Әлбәттә мәнним тапынтымла әлагәдар олан марағлы бир әһвалат данышачагдыр. Сонра мән јорулдум вә гызылымы јаддан чыхартдым. Тракторун бир гәрарда олмајан һәрәкәти мәнни әлдән салмышды. Абакир машыны инди чох гәрибә сүрүрдү: каһ гәрарсызлыгга сүр'әти азалдыр, каһ да сүр'әтлә јериндән гопараг гулағларымы моторун курултусу илә батырырды. Ишләнмиш газын чыхдығы торбадан галхан гара түстү булуд кими шумун үстүнә јатыр, котан вә қаваһынларын алтына сохулуруду.

Күнүн ахырынадәк биз белә ишләдик. Күн батмышды, анчаг һава һәлә ишыг иди. Абакир кабинетә чіјни үстүндән бир нечә дәфә бојланыб анлашылмаз, думаны нәзәрләрлә мәнә тәрәф бахмышды. Будур о, трактору сахлады.

— Бураја кәл!—мәнә әл еләди.

Мән кабинетә галхдым. Абакирин рәнки ағаппаг иди, көзләри бир јердә гәрар тутмуруду. О, алнынын тәрини силәрәк моторун курултусу ичәрисиндә деди:

— Чығырмаға тагәтим јох иди. Сән кет, дәстәләри дүзәлт, сонра кәл трактору бир аз өзүн сүр. Дејәсән, хәстәләнмишәм, нә исә өзүмү пис һисс едирәм. Бир аз һавада кәзишим, бәлкә өзүмә кәлдим...

— Кет, кет! — дејә она чаваб вердим.

Мән котанын јанына кедиб гајыдынча, Абакир артыг јерә енмишди. Рәнки бирдән-бирә саралыб солмушду. Белини хејли әјәрәк, динмәз-сејләмәз шумдан кәнара чыхды.

«Көрүнүр ки, бәрк хәстәләниб. Гарнына нә исә олмушдур, икигәт әјилиб»,—дејә фикирләшдим вә илишмәни ишә салыб трактору һәрәкәтә кәтирдим.

Трактор бир гајдада кәркин һалда ирәлиләди. О јенә мәнним ирадәмә табе иди. Машыны дүрүст идарә етмәјә чалышараг, һәр дәфә олдуғу кими јенә дә һәјәчанланырдым. Дөврәнин ахырында машыны дөндәриб керн гајытдым. Јерә артыг гаранлыг чөкмүшдү, мән әсирди. «Ики дөврә дә вурандан сонра фаралары јандырмаг лазымдыр» — дејә ирәлијә бахараг фикирләшдим. Габагда дағын дөшү илә ким исә сүр'әтлә кедирди. Бу адам көздәјә чатан кими ашағы гачды вә көздән итди. Мән онун анчаг күрәјини көрдүм. Абакир иди. Она нә олмушдур? Һараја гачды? Јәгин ки, нә исә көрүб. Мән саһәнин ортасына чатыб кабинетән башымы чыхартдым вә бир дәгигәлијә ајаға галхдым. Лакин Абакири көрә билмәдим. О, Һараја кетди? Ахы хәстә иди. Гәрибәдир. Мән трактору сахладым.

— Абакир-ир!—чығырдым.—Абаки-ир!

О, чаваб вермәди. Белә олдугда сәсимин ешидилмәси үчүн мотору сөндүрдүм.

— Абаки-ир! Һарадасан? Чаваб вер! — Мән ағзымы чөлә тутуб чығырырдым.

Лакин ахшам гаранлығы чөкмүш дағ дөшү сусурду.

Бирдән онун һалы пиләшмиш олар, һа! Мәнә елә кәлди ки, о торпағын үстүнә јыхылыб, гыврылыр вә белини дүзәлдә билмир. Трактордан дүшүб бирнәфәс гамаға башладым. Кәздәји ашыб әтрафа бахындым. Һеч кәс јох иди. Сонра јүксәк тәпәнин үстүнә чыхдым вә орадан Абакирин дүзәнликлә кетдијини көрдүм. О, хејли узагда иди.

— Абакир, Һараја кедирсән?.. — дејә чығырырдым, о исә дөнүб бахмырды. Чох чәкмәди ки, тамам көздән итди, елә бил јерә батды.

Мән бир аз да дајандым вә сонра тәрәддүд ичиндә кери дөндүм. Көјдә гүрубун сон парылтылары солгун ләкәләр кими гаралырды. Тәпәләрә вә дүзәнлијә тутгун бир гаранлыг чөкүрдү.

Мән һәјәчанлы вә карыхмыш һалда кедирдим. Бу һезин сакилик бирдән мәнә гәрибә, гејри-ади көрүндү. Чөл санки мәним аддымларымы, мәним фикирләрим и динләјирди. Мән исә Абакир һаггында дүшүнүрдүм. Мән бу јерләрдә һәгигәтән олмуш шејләр һаггында данышдығым заман о мәнә күлүр, инанырды. Лакин бу мәш'ум гызыл һаггында ујдурмалар дедикдә исә о башыны итирди... Јох, беләләри башларыны итирмирләр. О, көрүнүр ки, бу һаг-да чохдан дүшүнүбмүш вә һәтта Сорокини горхутмаг истајирмиш кими ағзындан сөз дә гачырмышды. Ахы о бу-радакыларын һамысына нифрәт едирди, һамы илә һөчәтләшир, далашырды. Бәс Калипә? Ондан хүсусилә јаха гуртармаға чалышырды. Бу һамилә гадын, онун мәһәббәти Абакирин нәјинә лазымдыр. Анчаг маашы ал-маға бир һәфтә галсајды, о гачмазды. Дүнән исә хејли пул алмышды. Пуллары исә һеч заман алачыгда сахла-мазды, һәмишә јанында кәздирәрди. Беләликлә о, анчаг чәми бир күн пулсуз ишләмишди. Тапынты да бирдән гы-зыл чыхсајды...

Калипәнин сәси мәним дүшүнчәләрим и гырды.

— Абаки-ир! Камал! Һардасыныз?

О, бизим кечә ишимиз үчүн бидонларла су кәтир-мишди.

— Һарада итиб-батмышсыныз? — дејә Калипә һәјә-чанлы һалда мән и гаршылады. — Лап бағрым чатлады. Һа көзләјирәм, кәлмирсиниз. Трактор дуруб, өзүнүз исә јохсунуз!

Мән она нә дејә биләрдим? Ачыб һәгигәти сөјләдим.

— Абакир иши бурачык кетди...

— Бәс... нә үчүн... нәдән өтрү? — дејә дили долаша-долаша сорушду

— Билмирәм.

Гызыл барәдә бир кәлмә дә демәдим. Абакирин јери-нә хәчәләт чәкирдим.

— Демәк кетди? — дејә о сусду, бидону арабадан чәкди вә ағыр-ағыр јерә гојду. — Бу сују мән нијә да-шыјырам? — о, һеч кәсә мүрачнәт етмәдән карыхмыш һалда сәсләнди.

Мән бидону радиаторун јанына апардым, Калипә исә үзүнү кабинәјә дајајыб ичин-ичин аглајырды.

Мән өзүмү итирдим. Она нечә тәсәлли верәчәјими билмирдим. Калипәјә тәрәф дөнүб инамсызлыгла мызыл-дандым:

— Бәлкә гајытды.

— Мән онун үчүн ағламырам, — дејә Калипә һычгы-рараг көз јашы илә исламмыш сифәтини мәнә тәрәф чө-вирди. — Инанырдым, арзуларым варды. Нәјә инаныр-дым? Нәји арзулајырдым? — дејә о бирдән елә үзүчү вә чинкилтили бир гүввә илә чығырды ки, һәтта бош чөлдә сәси инилтили бир әкс-сәда верди. — Фикирләширдим ки, ишләк оғландыр, ондакы гәзәб совушуб кечәр. Онун гәлбини мәрһәмәт, мәһәббәтлә иситмәк истајирдим. О исә? Еһ, нә дејәсэн... Ат да ишләјир, анчаг инсан һәр шејдән әввәл она көрә инсандыр ки, гәлби вар... Онда иш дә хошбәхтликдир, онда ишин дә мәнәсы вар... О исә һеч бир шеј баша дүшмәди. Нечә вардыса, еләчә дә гал-ды.

Мән дилхор вә мә'јус һалда сусурдум. Калипәјә јазы-ғым кәлирди, онун үчүн иштираб чәкирдим. Һеч баша дүшмүрдүм ки, о бу чүр адамы нечә севә биләрди... Әкәр Абакир Калипәдән узаглашмагла бу күн әсил бир сәадә-ти итирдијини билсәјди, баша дүшсәјди, Калипә дејил, Абакир өзү сојуг гыш жүнүндә улајан јалғузак кими улајарды.

Калипә арабаја отуруб сәссиз-сәмирсиз кетди.

Анархај чөлү сакичә ујујурду. Узағлардан, јовшан колларынын үстү илә далға-далға сүзүлүб титрәјән пар-овоз фитинин зәиф сәдасы ешидилди. Бәлкә, Абакир өзүнү јүк вагонларындан биринә чапдырыб кедирди. Қет, алчаг, сәнин јолун елә одур! Анархај батмајачаг. Биз сәссиз дә кечинәрик.

Онун һаггында даһа дүшүнмәк истамирдим. Ишә ки-ришимәк лазым иди. Тракторун тараг-туругу кечәнин зүл-мәтини ләрзәјә кәтиринчә әлләшдим. Кабинәјә әјләшиб, фәралары јандырдым.

Инди мән һәр шеј үчүн чавабдеһ идим. Бирдән үрә-јим арзулады ки, каш мәним әзиз кәкилли гызым инди јанымда олајды вә мәнә инанайды ки, бу јовшанлы вәһ-ши чөлдә көзәл Анархај өлкәси јараначагдыр.

ИЛК МУӘЛЛИМ

Пәңчәрәни тајбатај ачырам. Отаға тәмиз һава долур. Сүбһ чағынын көјүмтүл ишығында, чәкмәјә башладығым таблонун етүдләринә вә ескизләринә бахырам. Онлар чохдур, мән бунлары дәнә-дәнә чәкмәли олмушам. Анчаг бүтөвлүкдә табло һаггында фикир сөјләмәк һәләлик тездир. Мән һәлә ахтардығым башлыча шеји — бу еркән јәј сәһәринин шәфәгләри кими гаршысыалынмаз бир тәрәдә јайылан, там ајдынлығы илә көз өнүндә чанланан, үрәјимдә анлашылмаз, гәрибә һиссләр ојадан шеји тапа билмәмишәм. Мән сүбһүн сакит һава-сында кәзинир вә һеј дүшүнүр, дүшүнүр, дүшүнүрәм. Һәр дәфә дә белә едирәм. Һәр дәфә дә бу гәнаәтә кәлирәм ки, мәним чәкмәк истәдијим табло олса-олса һәлә хош нијјәтдир.

Һәлә тамамланмамыш шејләр барәсиндә һәтта јахын достлара белә габагчадан сөз демәји вә хәбәр вермәји хошламырам. Она көрә јох ки, мән өз ишимә чох тәләб-карлыгла јанашырам; садәчә олараг, мәнә елә кәлир ки, бешикдә олан ушағын бөјүјүндә нечә олачағыны әввәл-чәдән билмәк чох чәтиндир. Һәлә битмәмиш, чәкилләмәмиш әсәр һаггында да мүнәкимә јүрүтмәк бах еләчә чәтиндир. Лакин бу дәфә мән өз әһдимә хилаф чыхырам, истәјирәм учадан бәјан ејләјәм, һамы ешитсин, даһа доғру-су һәлә тамамланмамыш табло һаггында адамларла фикир мүбадиләси апарам.

Бу јекәханалыг дејил. Мән башға чүр едә билмәрәм, чүнки һисс едирәм ки, буна тәк күчүм чатмаз. Мәнним гәлбими риггәтә кәтирән әһвалат, мәни фырчаја әл ат-

маға руһландыран әһвалат, мәнчә о гәдәр кенишдир ки, мән тәкбашына ону әһатә едә билмәрәм. Горхурам әлим-деки долу касаны апара билмәжәм, чалхалайыб дағыдам. Истәјирәм ки, адамлар өз мәсләһәтләри илә мәнә көмәк етсинләр, хәјалән дә олса, молбертин габағында мәнимлә гоша дајансынлар, мәнимлә бирликдә һәјәчан кечирсин-ләр.

Өз гәлбинизин һәрарәтини әсиркәмәјин, јахын кәлин, мән бу әһвалаты данышмалыјам...

Анимиз Куркуреу нечә-нечә дәрәләрдән зүмзүмәли дағ чајларынын ахыб кәлдији дағәтәји кениш бир јајла-да јерләшир.

Анин ашағы тәрәфиндә бөјүк Газах дүзү Сары вади узаныб кешир. О, Гара дағ силсиләсинин голлары вә дүзәнликдән кечиб кедән, гәрбдә, үфүгдә көздән итән дәмир јол хәттинин гара чизкиләри илә әһатә олунмуш-дур.

Анин јухары һиссәсиндә, дикдириң үстүндә ики говаг вардыр. Мән ағлым кәсән чағдан онлары хатырлајы-рам. Бизим Куркуреуја һансы сәмтдән кәлирсән кәл, орадан һәр шејдән әввәл бу ики говағы көрәчәксэн, он-лар дағ үстүндәки мајак кими, һәмишә көз габағында-дыр. Һәтта билмирәм, буну нә илә изаһ едим ки, һәр дәфә мән гатардан дүшәндә, чөллә анимизә сары кедәр-кән, ән әввәл узагдан көзләрим мәним доғма говаглары-мы ахтарыр. Бәлкә бу ушаглы илләринин хатирәси адам үчүн чох әзиз олмасындан, бәлкә дә мәним рәссам-лыг сәнәтимлә бағлы олдуғумдан ирәли кәлир.

Говаглар нечә уча олурларса-олсунлар белә узаг мә-сафәдән онлары дәрһал көрмәк мүмкүн дејил, аңчаг мән говагларымы һәмишә һисс едирәм, һәмишә көрүрәм.

Узаг дијарлардан нечә дәфә Куркуреуја гајытмалы олмушам, һәр дәфә дә мәнзун үрәк ағрысы илә дүшүн-мүшәм: «Онлары, о әкиз говаглары тезми көрәчәјәм? Тезликлә аилә кәләјдим, тез говаглы дикдириң үстүнә галхәјдим. Сонра исә ағачларын алтында дајаныб, мәст олана гәдәр јарпагларың пычылтысыны динләјәјдим».

Бизим аилдә чүрбәчүр ағач вар, аңчаг бу говаглара һеч бири чатмаз — онларын өзләринә мәхсус дили вар, бәлкә дә өзләринә мәхсус нәғмәкар гәлбләри дә вар. Һан-сы вахт бура кәлсән, күндүз вә ја кечә, онлар јырғала-

һыр, будагларыны вә јарпагларыны бир-биринә чырпараг мүхтәлиф аһәнкдә һеј зүмзүмә едир. Бирдән елә бил ки, сажит ләлә шырылты илә гумларың үзәринә јајылыр, һәр-дән дә будагларың үстү илә санки көзәкөрүмәјән ишыг кими чылғын, атәшин пычылты кәзишир, каһ да гәфлә-тән, бир анлыға говаглар нәфәсләрини дәрир, кимин-сә дәрдини чәкириши кими бүтүн јарпаглар һәјәчанла, учадан көксүнү өтүрүр... Елә ки, туфан булулллары көјүн үзүнү алыр вә фыртына говагларың үзәриндән әсәрәк будагларыны сындырыб, јарпагларыны јолушдурур, он-лар бәрјдән јырғаланыр, күчлү алов кими уғулдајыр.

Сонралар, илләр кечәндән сонра мән гоша говағың смириндән һали олдум. Онлар дикдирдә, күләкләрин дө-јәкләдији јердә битибләр вә һавада бир аз тәрпәниш олан кими титрәјир, һәр бир јарпаг лап астадан әсән күләк-дән дә еһтизаза кәлир.

Лакин бу садә һәгиғәти анламағ мәни һеч дә руһдан салмады, бу күнә гәдәр горујуб сахладығым ушаглыг хатиратымдан мәни мәнрум еләмәди. Тәпә үзәриндәки о гоша говаг мәнә бу күнә кими јенә е'чазкар, чанлы кими кәлир. Мәним ушаглығым, зүмрүд тилсимли шүшә ғыры-ғы кими, орада, онларың јанында дүшүб галмышдыр.

Дәрсләр гуртаран күнү, јај тә'тили әрәфәсиндә биз, оғлан ушаглары, гуш јуваларыны дағытмағ үчүн бураја чумардыг. Һәр дәфә биз гыј чәкә-чәкә, фит верә-верә дикдириң үстүнә галхәндә, нәһәңк говаглар каһ бу тәр-рәфә, каһ о тәрәфә јелләнәрәк елә бил өз сәрин көлкәси вә јарпагларының мүлајим хышылтысы илә бизи салам-лајырды. Биз, ајағјалын дөчәлләр исә бир-биримизи галдырараг, будаглар вә будагчыгларла јухарыја дыр-манар, гушларың мәскәниндә вәлвәлә гопардардыг. Һүркмүш гушлар топа илә башымызың үстүндә чығыр-бағыр салардылар. Бизим һеч вечимизә дә дејилди, һәлә һарасыјды! Биз һансымызың даһа чәсур, даһа чевик ол-дуғуну бир-биринә сүбүт етмәк үчүн лап јухарыја гал-хырдыг вә бирдән учадан, гушлар сүзән јердән, нағыл-ларда олан кими, көзүмүзүн өнүндә кениш, нурлу бир аләм ачыларды.

Јерин бөјүклүјү бизи һејран едирди. Һәр биримиз, нәфәсимизи ичимизә чәкиб дурдуғумуз будагда дону-галар вә јувалары да, гушлары да унудардыг. Јер үзүндә ән уча бина сандығымыз колхоз төвләси, бурадан бизә ади, кичик бир мәрәк кими кәләрди. Аилдән о тәрәфдә

исә эндәсиз хам чөл тутгун илгыма гәрг олмушду. Биз көзүмүз ишләдикчә көмкөй үфүгә бахыр вә чох, әввәлләр һеч ағлымыза да кәтирмәдидимиз гәдәр чох јер көрүрдүк, әввәлләр бизә мә'лум олмајан чајлары көрүрдүк. Үфүгдә чајлар назик күмүш сап кими парылдајырды. Биз будагларга синәрәк фикирләширдик: көрәсән, ора дүнјанын гуртарачагыдыр, јохса о тәрәфләрдә дә белә сәма, белә булудлар, чөлләр вә чајлар вар? Биз будагларга синәрәк, күләкләрин вәлехедичи сәсини динләјиридик, јарлаглар исә онларга чаваб оларга, бирликдә, көмкөй үфүгләр ардында кизләнмиш фүсункар, сәһрли өлкәләр һаггында пычылдашырды. Мән говагларын зүмзүмәсини динләдикчә, үрөјим горхудан вә севинчдән чырпынырды, бу сусмаг билмәјән хышылты алтында мән һәмин узаг јерләрн тәсәввүрүмдә чанландырмага чалышырдым. Демә о заман јалныс бирчә шеј һаггында дүшүнмәмишәм: бу ағачлары бурада ким әкмишир? Намә'лум адам бу ағачларын көкләрини јерә басдыранда һансы хәјалла јашајырмыш, онлары бу дикдирдә нә кими үмидләрлә бәсләјибмиш?

Говаглар учалан тәпәни бизләрдә нәдәнсә «Дујшән мәктәби» адландырадылар. Јадымдадыр, итмиш атыны ахтаран бир нәфәр паршысына чыхан адама дејәрди: «Әјә, мәним кәһәр атымы көрмәмисән?» Она даһа чох белә чаваб верәрдиләр: «Бах, јухарыда Дујшән мәктәбинн јанында. Кечә атлар отлајырды, кет, бирдән сәнинки дә орда олар».

Јашлылары јамсылајараг, биз ушаглар фикирләшмәдән тәқрар едирдик: «Һајды, ушаглар, Дујшән мәктәбинә, говагдан сәрчә говмаға!»

Нәгл едирдиләр ки, бир вахтлар бу дикдирин үстүндә мәктәб вар имиш. Биз һеч онун изини дә көрмәмишик. Ушаглыгда мән һеч олмаса онун учугларын тапмага чан атдым, кәздим, ахтардым, анчаг һеч бир шеј тапа билмәдим. Бундан сонра мәнә чох тәәччүблү кәлирди ки, бомбош дикдири нијә «Дујшән мәктәби» адландырырлар вә бир дөфә гочалардан бу Дујшәнин ким олдуғуну сорушдум. Онлардан бири сајмазјана элини јелләтди: «Дујшән кимдир? О елә инди дә бурада јашајыр, Ахсаг гојун гәбиләсиндәндир. Бу чоһданкы ишдир, о заман Дујшән комсомолчу иди. Дикдирин үстүндә киминсә көһнә мәрәји вар иди. Дујшән исә орада мәктәб ачмышды, ушаглары охударду. Она һеч мәктәб демәк оларды?

Гуруча ады вар иди. Еһ, нечә гәрибә вахтлар вар иди. О заман ким атын јалындан јапышыб, ајағны үзәнкијә кеширә билирдисә, өзүнү бир аға һесаб едирди. Дујшән дә елә иди. Ағлына кәләни едирди. Инди о мәрәкдән бир даш да галмајыб, бирчә хејри будур ки, ады галыб...»

Мән Дујшәни јахшы танымырдым. Бирчә о јадымдадыр ки, синли, һүидүрбөј, чајдаг, гартал ганадлары кими галын салгаг гашлары олан бир адамды. Онун һәјәти чајын о бири тајында, икинчи бригаданын күчәсиндәјди. Мән аилдә јашајанда о колхозун мирабы¹ иди вә һәмишә тарлада дүшүб галарды. Чох надир һалларда о бизим күчәдән кәлиб кечәрди, атынын јәһәринә кәтмән баглајарды. Аты да бир гәдәр саһибинә охшајырды — онун кими арыг, назик гычлыјды. Сонралар Дујшән лап гочалмышды, шејирдиләр ки, почт дашыјыр. Буну сөз кәлиши дедим. Мәсәлә башгадыр. Мәним о заманкы тәсәввүрүмә көрә комсомолчу јығынчагда чыхыш едән, тәнбәлләри вә әлиәјриләри гәзетә јазан, ишдә чошгун, сөзүндә чикит, аилдә ән гочаг адамды. Вә мән һеч чүрә ағлыма сығышдыра билмирдим ки, бу фағыр, сағгалы киши бир вахтлар комсомолчу олмушдур, һәлә үстәлик, ән марагысы бу иди, ки, өзү асавадлы ола-ола ушаглары охутмушдур. Јох, буналар һеч чүр ағлыма сығмырды! Ачығны дејим, мән белә нечә едирдим ки, бу да аилмиздә көһнәдән галан нағыллардан биридир. Анчаг, мәсәлә тамамилә мәним дүшүндүјүм кими дејилмиш...

Кечән пајыз мән аилдән телеграм алдым. Һәмјериләрим мәни колхозун тикдирдији јени мәктәбин ачылышына дә'вәт едирдиләр. Мән дәрһал гәт еләдим ки, кет-мәлијәм, аил үчүн фәрәһли олан белә бир күндә мән евдә отура билмәздим. Мән һәтта бир нечә күн тез кетдим. Фикирләшмә ки, кәзәрәм, бахарам, јени шәкилләр чәкәрәм. Дә'вәт олуналардан, демә, академик Сүләјманованын да јолуну көзләјирмишләр. Мәнә дедиләр ки, о, бурада бир-ики күн палачаг вә бурадан да Москваја кедәкдир.

Мән билирдим ки, бу адлы-санлы гадын бизим аилдән ушаг икән чыхыб шәһәрә кетмишдир. Мән дә шәһәрә көчдүкдән сонра онунла таныш олдум. О, артыг јашланмышды, долу бир гадын иди, сәлигә илә даранмыш галын сачлары ағармышды. Бизим мәшһур һәмјерлимиз

¹ М и р а б — сучу.

университетдә кафедра мудири иди, фәлсәфәдән мүнәзи-
рә охујурду, академијада ишләјирди, тез-тез харичә ке-
дирди. Бир сөзлә, онун башы чох гарышыг иди, буна
көрә дә онунла јахынлыг етмәк мәнә мүјәссәр олмурду,
анчаг һарада көрүшдүксә-көрүшәк, һәр дәфә о, бизим
аилли һәјәты илә марагланарды вә өтәри дә олса, һөк-
мән мәнним ишләрим һаггында өз рә'јини сөјләјәрди. Бир
дәфә мән чәсарәт едиб, она дедим:

— Алтынај Сүләјмановна, јахшы олар бир аилә ке-
дәсиниз, һәмјерлиләрлә көрүшәсиниз. Орада һапы сизи
таныјыр, сизинлә фәхр едирләр, анчаг узагдан-узаға та-
ныјырлар, белә дә сөјләјирләр ки, куја бизим мәшһур
алиминиз биздән узаг гачыр, доғма Куркуреунун јолуну
јадындан чыхарыб.

— Әлбәттә, кетмәк лазымдыр, — Алтынај Сүләјма-
новна мәнзун бир һалда күлүмсәди. — Мән өзүм дә Кур-
куреуда олмагын һәсрәтини чохдан чәкирәм. Аз гала бир
әср вар орада олмамышам. Доғрудур, аилдә гоһум-әгрә-
бам јохдур. Анчаг бунун нә дәхли вар. Һөкмән кедәчә-
јәм, кетмәлијәм, доғма дијарымдан өтрү чох дарыхмы-
шам.

Академик Сүләјманова мәктәбә кәләндә, тәнтәнәли
јығынчаг башланмаг үзрә иди. Колхозчулар пәнчәрәдән
онун машиныны көрүб, һапысы күчәјә ахышды. Таны-
јан да, танымајан да, гоча да, ушаг да — һапы онун әли-
ни сыхмаг истәјирди. Дејәсән Алтынај Сүләјмановна бе-
лә гаршылана чағыны көзләмирди вә мәнә елә кәлди ки,
о өзүнү итирди. Әлләрини синәсинә гојараг, адамла
баш әјә-әјә күчлә сәһнәјә — рәјасәт һеј'әтинә чыха бил-
ди.

Јәгин ки, Алтынај Сүләјмановна һәјәтында дәфәләр-
лә тәнтәнәли јығынчагларда олмушдур вә јәгин һәмишә
ону фәрәһ вә еһтирамла гаршыламышлар, анчаг бурада,
ади кәнд мәктәбиндә, һәмјерлиләринин севинчи ону чох
мүтәәссир етмишди, һәјәчанландырмышды вә о гејри-их-
тијари ахмагда олан көз јашларыны елә һеј кизләт-
мәјә чалышырды.

Тәнтәнәли һиссәдән сонра пионерләр һөрмәтли гона-
гын бојундан гырмызы галстук асдылар, она чичәк вер-
диләр вә јени мәктәбин фәхри китабында биринчи онун
адыны јаздылар. Сонра мәктәб өзфәалијәтинин консерти
олду — чох мараглы вә шән кечди, бундан сонра мәктә-

бин директору бизи — гонаглары, мүәллимләри, колхо-
зун фәалларыны өз отагына дәвәт еләди.

Бурада да Алтынај Сүләјмановнанын кәлишиндән чох
севинчәк олдылар. Ону халы илә бәзәдилмиш ән фәхри
јердә әјләшдирдиләр, она бәсләдикләри һөрмәти һәр ва-
ситә илә бүрүзә вермәјә чалышдылар. Адәтән, белә һа-
дисәләр баш верәндә олдуғу кими, бурада да сәс-куј вар
иди, гонаглар сөһбәт едир, сағлыг дејирдиләр. Будур,
јерли бир оғлан ичәри кириб, мәчлис саһибинә бир дәстә
телеграм верди. Телеграмлар әлдән-әлә кәзди: кечмиш
шакирдләр јени мәктәбин ачылмасы мүнәсибәтилә өз
һәмјерлиләрини тәбрик едирдиләр.

— Бура бах, телеграмлары о гоча Дујшән кәтириб,
нәдир? — дејә директор сорушду.

— Бәли, — дејә оғлан чаваб верди. — Дејир бүтүн јо-
лу аты гамчылајыб, јығынчаға чатмаг истәјирмиш ки,
телеграмлары чамаата охујалар. Бизим ағсаггал бир аз
кечкикиб, пәрт кәлиб.

— Бәс орада нијә дуруб, де атдан дүшсүн, ичәри ча-
гыр!

Оғлан Дујшәни чағырмаг үчүн кетди. Мәннимлә јан-
бајан отурмуш Алтынај Сүләјмановна нәдәнсә диксинди
вә гәрибә бир тәрзәдә санки гәфләтән нәји исә хатырла-
јараг мәндән сорушду ки, һансы Дујшәндән данышыр-
лар.

— Колхоз почталјонудур, Алтынај Сүләјмановна. Сиз
гоча Дујшәни таныјырсыныз?

О, гејри-мүјјән һалда башыны булады, сонра јерин-
дән галжмаг истәди, анчаг елә бу ан кимсә атла пәнчә-
рәнин габағындан чапыб кетди вә керијә дөнмүш оғлан
мәчлис саһибинә деди:

— Мән ону чағырдым, агај, амма кетди, һәлә мәктүб
пајламалыдыр.

— Пајлајыр пајласын да, ону јолундан сахламагын
мәнәсы јохдур. Сонра гочаларла отурар, — кимсә нара-
зы һалда дилләнди.

— Паһо! Сиз бизим Дујшәни танымырсыныз! О га-
нунпәрәст адамдыр. Ишини көрүб гуртармајынча һеч
јана дөнмәз.

— Дүздүр, о гәрибә адамдыр. Мүнәрибәдән сонра
Украјнадаки һәрби хәстәханадан чыхыб, елә орада да
јашамаға башлајыб, гајтыдығы чәми беш илди. Дејир
ки, вәтәнә өлмәјә кәлмишәм. Бүтүн өмрү боју тәж-тәнһа,
евсиз-ешиксиз јашајыб.

— Һәр Һалда инди кэлсәјди, јахшы оларды... Кечиб,— мәчлис саһибн элини јелләтди.

— Јолдашлар, кимин јадына дүшүр, ахы бир вахтлар биз Дүшәннин мәктәбиндә охујурдуг. — Аилин ән нүфузлу адамларындан бири пијаләни галдырды. — О, өзү исә јәгин һеч әлифбанын бүтүн һәрфләрини билмирди. — Данышан адам көзләрини ғыјыб, башыны булады. Онун бүтүн көркәминдән тәәччүб вә истәһза јағырды.

— Ахы, доғрудан да елә иди, — бир нечә сәс бирдән ешидилди.

Өтрафдакылар күлүшдүләр.

— Данышмаға дәјмәз! Дүшән өзүндән нә һоғгалар чыхармады. Ахы биз ону доғрудан да мүәллим һесаб едирдик.

Күлүшләр кәсилдикдә пијалә галдырмыш адам сөзүнә давам етди:

— Инди исә адамлар көзүмүзүн габағында артмышлар. Академик Алтынај бүтүн өлкәдә мәшһурдур. Бизим һамымызын, демәк олар ки, орта тәһсиле вардыр, чохусу исә али савадлыдыр. Бу күн биз аилемиздә орта мәктәб ачды, елә бунун өзү кәстәрир ки, һәјат нә гәдәр дәјишилмишдир. Әзиз һәмјерлиләрим, кәлин о сағлыға ичәјин ки, Куркуреунун оғлан вә ғызлары бундан сонра да өз заманәләринин габагчыл адамы олсунлар!

Һамы јенә дә сағлыға јекдилликлә тәрәфдар чыхараг; сәс-күј гопартды, тәкчә Алтынај Сүләјмановна ғызарды, о нәдәнсә чох пәрт иди вә пијаләни анчаг додағына тохундурду. Лакин бајрам шәнлији әһвали-руһијјәсиндә олан адамлар, башлары сөһбәтә гарышдығындан, онун әһвалиндан һали олмадылар.

Алтынај Сүләјмановна бир нечә дәфә саатына бахды. Гопаглар күчәјә чыхандан сонра, мән көрдүм ки, о һа-мыдан араланыб, архын о тәрәфиндә дајанараг, көзүнү дикдирә — күләјин саралмыш пајыз говагларыны јыр-ғаладығы јерә зилләмишдир. Күнәш узаг сәһрада јасә-мәни рәнкә чалан золаг үзәриндә батмагда иди. О, тут-гун бир ишыг сачырды, говағын учларыны зәиф, мәнзун ғырмызы рәнкә бојамышды.

Мән Алтынај Сүләјмановнаја јанашыб:

— Инди јарпаглары төкүлүр, бу говагларга баһар ча-ғы, чичәкләјәндә бахасыңыз, — дедим.

— Мән дә елә о барәдә фикирләширәм, — Алтынај Сүләјмановна көксүнү өтүрдү вә бир гәдәр сусдугдан

сонра өз-өзүнә дәјирмиш кими әлавә етди: — Бәли, һәр бир чанлынын өз баһары, өз пајызы вар.

Көзләринин јанларында чохла ғырда ғырышлар олан солгун чөһрасиндән гүссәли, далғын бир көлкә кечди. О, говагларга нә исә бир гадын инчәлији илә кәдәрли-кә-дәрли бахырды. Вә бирдән мәнним көзүм өнүндә акаде-мик Сүләјманова дәјил, фәрәһи дә, гүссәси дә үрәкдән кәлән ади ғырғыз гадынчы чанланды. Алим гадын, бу ан көрүнүр, өмрүнүн кәнчлик чағыны хатырлајырды. Бизим нәғмәләримиздә јахшы дәјилилр: кәнчлик чағларыны ән уча зирвәдән белә сәсләсән, онлар сәни ешитмәз. О, го-вагларга бахыб, дәјәсән, нә исә сөјләмәк истәди, анчаг сонрадан јәгин ки, фикрини дәјишди вә әлиндә тутдуғу ејнәјини сәрт бир әда илә тахды.

— Москва гатары бурадан, дәјәсән, он бирдә көчир, һә?

— Бәли, кечә он бирдә.

— Онда мән јығышмалыјам.

— Нијә белә гәфилдән? Алтынај Сүләјмановна, сиз ки, бурада бир нечә күн галачағыныза сөз вермишдиниз. Чамаат сизи бурахмаз.

— Јох, мәнним тәләсик ишләрим вар. Мән дәрһал кет-мәлијәм.

Һәмјерлиләри ону нә гәдәр дилә тутдуларса, нә гәдәр инчидикләрини билдирдиләрсә дә, Алтынај Сүләјманов-нанын фикри гәти иди.

О вахтачан торан говушду. Инчик һәмјерлиләри баш-га бир вахтада бир һәфтәлијә, даһа чох мүддәтә кәлмәси-нә сөз алдыгдан сонра, ону машына миндириб јола сал-дылар. Мән Алтынај Сүләјмановнаны стансијајадәк өтүрдүм.

Алтынај Сүләјмановна нијә белә гәфләтән тәләсиди? Һәмјерлиләринин, өзү дә белә бир күндә, хәтринә дәјмәк мәнним үчүн анлашылмаз галды. Јолда мән бир нечә дәфә бунун сәбәбинн ондан сорушмаг истәјирдим, анчаг чүр-әт етмәдим. Она көрә јох ки, суалымын јерсиз дүшәчә-јиндән еһтијат еләдим, садәчә олараг анладым ки, он-суз да о һеч нә демәјчәк. Бүтүн јолу о, лал-динмәз отур-ду, нә барәдә исә барк фикрә далмышды.

Стансијада мән өзүмү сахлаја билмәјиб ондан соруш-дум:

— Алтынај Сүләјмановна, сизин нәдәнсә ганыңыз га-радыр, бәлкә хәтринизә дәјмишик?

— Нә данышырсыңыз! Белә шеји һеч ағлыныза да кә-

тирмајин! Мән өзүмдән башга кимдән инчијечәјәм?
Өзүмдән, әлбәттә, инчимәјә дәјәрди.

Беләликлә дә, Алтынај Сүлејмановна кетди. Мән шә-
һәрә дөндүм вә бир нечә күн сонра көзләнилмәдән ондан
мәктуб алдым. Москвада, нәзәрдә тутулдуғундан чох
ләнкијечәјини хәбәр вердикдән сонра Алтынај Сүлејма-
новна јазырды: «Мәним бир чох вачиб вә тәләсик ишлә-
рим олмасына бахмајараг, мән онлары тә'хирә салыб,
сизә мәктуб јазмағы гәт еләдим... Әкәр бурада јазды-
ларым сизи марагландырса, ачизанә хәниш едирәм фи-
кирләшәсиниз ки, мәним нәгл едикләрим исанларә
нә јолла чатдырмаг олар. Мәнчә бу јалныз бизим һәмјер-
лиләримиз үчүн дејил, һамы үчүн, хүсусән чаванлар үчүн
лазымдыр. Бу әгидәјә узун дүшүнчәләрдән сонра кәлми-
шәм.. Бу мәним инсанлар гаршысында е'тирафымдыр.
Мән өз борчуму өдәмәлијәм. Бундан нә гәдәр чох адам
хәбәрдар олса, бир о гәдәр аз вичдан әзабы кәкәчәјәм.
Мәни пис вәзијәтдә гојмагдан чәкинмәјин. һеч нәји киз-
ләтмәјин...»

Бир нечә күн мән онун мәктубунун тә'сири алтында
кәздим. Бүтүн бунлары Алтынај Сүлејмановнанын өз ди-
ли илә нәгл етмәкдән башга, ағлыма јахшы бир шеј кәл-
мәди.

Бу һадисә 1924-чү илдә олмушдур. Бәли, лап һәмин
илдә баш вермишдир...

Инди бизим колхоз олан јердә о вахтлар отураг јох-
сулларын—чатакчаларын кичик аили јерләширди. Мә-
ним о заманлар он дөрд јашык вар иди вә мәрһум ата-
мын әмиси оғлукилдә олурдум. Анам да јох иди.

Һәлә пајыз иди, бир аз вары оланлар дага гишламаја
көчөндән аз сонра, бизим аилә салдат шинелли намә'лум
бир оғлан кәлди. Мән онун шинелини јадымда сахла-
мышам, чүнки о нәдәнсә гара маһуддан тикилмишди.
Һөкүмәт адамынын јолдан-риздән аралы, һарада исә
дағларын арасында јерләшән бизим аилә кәлмәси бөјүк
бир һадисә иди.

Сифтәләр дедиләр ки, о, ордуда командир олуб, она
көрә аилдә дә рәис олачаг. Сонралар исә бәлли олду ки,
о, командир-зад олмајыб, бир нечә ил әввәл, ачлыг йлиндә
аилдән дәмир јолуна кедән вә елә о кетмәклә дә итиб
батан һәмин Таштанбәјин оғлудур. Бу исә, онун оғлу

Дујшән, куја аилдә мәктәб ачыб, ушаглары охутмаг
үчүн көндәрилиб.

О заманлар «мәктәб», «тәһсил» кими сөzlәр тәзә
чыхмышды вә адамлар бунлардан о гәдәр дә баш чыхар-
мырдылар. Қимиси бу шајиәләрә инаныр, кимиси исә
бунлары арвадларын сөз-һәкәти һесаб едирди. Бәлкә дә
тезликлә чамааты јығынчага топламасайдылар, «мәктәб»
сөзүнү јаддан чыхарардылар. Әмим хејли дејинди: «Бу
јығынчаг нә олан шејдир, һәр мә'насыз шејдән өтәри
вахтсыз-вә'дәсиз адамы ишдән ајырырлар» — Анчаг сон-
ра өзүнә һөрмәт гојан һәр бир киши кими, о да атыны
миниб јығынчага кетди. Гоншу ушаглары илә бирликдә
мән дә онун ардынча дүшүм.

Биз тәнкнәфәс, һәмишә јығынчаг кечирилән тәпәјә
чатанда һәммин солғун бәнизли, гара шинелли оғлан ора-
да пијада вә атлы адамларын гаршысында чыкыш едир-
ди. Биз онун сөzlәрини ешидә билмирдик вә ирәли јери-
мәк истәјирдик ки, бу дәм чырыг чухалы бир киши
јухудан ојанмыш кими тәләсик онун сөзүнү кәсди:

— Бура бах, оғул, — кәкәләјә-кәкәләјә тез-тез даныш-
маға башлады, — габаглар ушаглары моллалар охударды,
сәнин атаны да биз таныырыг: бизим кими лүтүн бири
иди. Бујур, де көрәк нә вахт о сәни охудуб молла еләди?

— Мән молла дејиләм, ағсаггал, мән комсомолчујам. —
Дујшән тез чаваб верди. — Бундан сонра ушаглары мол-
лалар јох, мүәллимләр охудачаглар. Мән савады ордуда
әјрәнмишәм, ондан габаг да бир аз охумушдум. Бах, мән
белә моллајам.

— Бу башга мәсәлә...

— Афәрин! — тәдиредичи нидалар әтрафа јайылды.

— Һә, мәсәлә беләдир, комсомол мәни көндәриб ки.
сизин ушагларыннызы охудам. Бунун үчүн дә бизә бир
бина лазымдыр. Мән бу фикирдәјәм ки, әлбәттә мәктәби
сизин көмәјинизлә, бах, о дикдириң үстүндәки көһнә төв-
ләдә јерләшидрәк. һәмјерлиләрим, сиз нә дејирсиниз?

Адамлар онун дедикләрини ағылларына вуруб, мат
галмышдылар: бу кәлмә адам нә демәк истәјир, һара
әјир? Сүкуту һөчәт—Сатымгул позду, — тәрслијинә кө-
рә она белә ад вермишдиләр. О, чохдан бәри јәһәрин га-
шына дирсәкләниб сәһбәтләрә гулаг верирди вә һәрдән
бир чырт атырды.

— Сән бир дајан, оғлан, — Сатымгул нишан алырмыш

кими көзүнү гыжыб, данышмага башлады. — Жахшысы будур де көрөк, о мөктөб бизим нәјимизә көрөкдир?

— Нечә нәјинизә көрөкдир? — Дујшән өзүнү итирди.

— Дүз дејир дә! — чамаетын арасында кимсә онун сөзүнә гүвват верди. Вә һамы јериндә тәрпәнди, сәс-күј голду.

— Биз әсрләрдән бәри әкинчиликлә јашајырыг, чөрә-јимиз кәтмәндән чыхыр. Ушагларымыз да белә јашаја-чаглар, тәһсил онларын нәјинә көрөкдир. Савад нәчәл-никләрә лазымдыр, биз исә гара чамаетыг. Башымызы да дәнк еләмә!

Сәсләр кәсилди.

— Доғруданмы сиз ушагларынызын охумасы әлејһинәсиниз? — Дујшән көзләрини ону дөврәјә алмыш адамла-ра зилләјәрәк, карыхмыш һалда сорушду.

— Әкәр истәмириксә, нечә бөјәм, зорла мөчбур едәчәк-сән? Кечди о вахтлар. Халгымыз инди азаддыр, нечә ис-тәсәк, елә дә јашајачајыг!

Дујшәнин үзүнүн ганы гачды. О, титрәјән бармаглары илә шинелинин гармагчығыны ачыб, кимнастјоркасынын чибиндән дөрдәт бүкүлмүш бир кағыз чыхартды вә ону ачыб башынын үстүнә галдырды:

— Демәли, сизин ушагларын тәһсил алмасындан бөһс едән, Совет мөһүрү басылмыш бу кағызын әлејһинәси-низ? Бәс торпағы, сују, азадлығы сизә ким вериб? Һә, кимдир Совет һакимијјәтинин ганунуна зидд чыхан, ким-дир? Чәваб вер!

О, «чәваб вер!» сөзүнү елә бәркдән, гәзәблә деди ки, бу сөз күллә кими исти пајыз һавасыны дешәрәк, күллә кими дә гајаларда гыса әкс-сәда верди. Нечә кәс бир кәл-мә дә демәди. Адамлар башларыны ашағы салараг сус-мүшдулар.

— Биз касыбларыг, — Дујшән бу дәфә астадан да-нышырды, — бизи бүтүн өмрүмүз боју тапдаламыш, ал-чалтмышлар. Биз зүлмәтдә јашамышыг. Инди исә Совет һакимијјәти истәјир ки, биз ишыг үзү көрәк, охујуб-јаз-мағы өјрәнәк. Бундан өтрү дә ушаглары охутмаг көрәк-дир...

Дујшән сусуб интизарла көзләди. Бу заман, онун нечә молла олдуғуну сорушан чырыг чухалы гоча астадан мы-зылдады:

— Јахшы тај, охурдурсан охут, бизә нә... Биз ганунун әлејһинә дејилик.

— Сиздән тәвәгге едирәм, мәнә әл тутасыныз. Биз көрәк тәпәдәки бәј төвләсини тәмир едәк, чајын үстүндән көрпү салаг, мөктәбә одун лазымдыр.

— Бир һөвсәләни бас, чикит, чох дирибашсан! Һә-чәт Сатымгул Дујшәнин сөзүнү кәсди. Чырт атыб јенә дә нишан алырмыш кими көзүнү гыјды: — Бах, сәнин сәсин бүтүн аили агзына көтүрүб: «Мөктәб ачачагам!» Сән бир өзүнә бах—әјниндә чухан, алтында атын, неч олмаса, бир овуч әкин саһән, һәјәтиндә бир мал-гаран јохдур! Нечә јашамаг фикриндәсән, әзизим? Әзкә илхы-ларыны оғурламагдан савај башга чәрән јохдур... Бизим дә ки, илхымыз јох. Кимин илхысы вар, о да дағдадыр.

Дујшән ачы чәваб вермәк истәди, анчаг өзүнү сах-лады вә астадан деди:

— Бир тәһәр јашајарам. Мааш алачагам.

— Паһо, белә де! — Сатымгул өзүндән разы һалда, галиб әдасы илә, јәһәрдә гәддини дүзәлтди. — Бах, инди һәр шеј ајдындыр. Чикит, сән өз ишнин өзүн көр, өз маашына да ушаглары охут. Нөкүмәт хәзинәсиндә кифа-јәт гәдәр пул вар. Биздән исә әл чәк, бизим аллаһа шү-күр, хиртдәјә гәдәр ишимиз вар.

Бу сөзләри дејиб, Сатымгул атынын башыны чеви-рәрәк өз сары кетди. Башгалары да онун ардынча јол-ландылар. Дујшән исә әлиндә кағыз, дурдуғу јердә лә галды. Јазыг билмирди нә еләсин...

Мән Дујшәнин һалына ачыдым. Көзләримнә зилләјиб она бахырдым. Бирдән әмим јанымдан кечиб үстүмә чы-гырды:

— Сән бурада нә кәзирсән, ај пырпыз сач, нә агзыны ајырыб дајанмысан, һайды, гач евә! — Мән ушаглара чатмаг үчүн көтүрүлдүм. — Сән бир буна бах, бунлар да јығынчага даданыблар!

Ертәси күн биз гызлар суја кедәндә, чајда Дујшәнлә растлашдыг. О әлиндә бел, кәтмән, балта вә көһнә ведрә чајын дајаз јериндән адлајыб, о бири саһилә кечирди.

О күндән һәр күн сәһәр Дујшән әјниндә гара шинел, тәк-тәнһа чыгырла дикдирә, учуг төвләнин јанына гал-хырды. Јалһыз ахшамдан хејли кечмиш илә дөнүрдү. Тез-тез биз онун чинниндә ири јелгован вә ја күләш шә-ләси көрүрдүк. Адамлар ону узапдан көрән кими, үзәнки үзәриндә галхыдә вә әлләрини көзләринин үстә күнлүк едиб она бахыр, тәәччүблә данышырдылар.

— Бура бах, доғрудан о шәлә апаран Дујшән мүәл-лимдир?

— Өзүдүр ки, вар.

— Еһ, жазыг. Көрүнүр, мүөллимлик иши дө о гэдэр асан дежил.

— Бөс нечө билирдин. Бир бах, нечө дө жүклөниб, бај муздурундан кери галмаз.

— Данышанда исө ағзына чуллу довшан сығышмыр!

— Нө олсун, онун сөбөби одур ки, элиндө мөһүрлү кағызы вар: бүтүн күч ондадыр.

Бир дөфө һөмишө олдуғу кими, јенө дө дағын өтөјиндөн, аилин үст тәрәфиндөн кисәләри тәзәклә долдуруб гајыдаркән јолумузу мәктөбдөн салдыг: мүөллимин орада нө елдијинә бахмаг мараглы иди. Палчыг мәрәк әввәлчә бај төвлөси иди. Гышда пис һавада гулунлајан мајданлары бурада сахлајардылар. Совет һакимијәти кәләндөн сонра бај һараја исө көчүб кетди, төвлө исө еләчө дө галды. Бура һеч кимин ајағы дәјмирди, һәр тәрәфи ајыпәнчәси вә тикан басмышды. Инди исө көкүндөн чыхарылмыш алаг-улаг кәнарда топа-топа јығылмышды, һөјөт тәмизләнмишди. Јағышын јујуб учурдуғу диварлар палчыгла суванмышды, чәрчивөдөн ајрылыб әјилмиш, гурујуб чатламыш, бир рәзәдөн асылы галмыш гапы тә'мир едиллиб јериндә отурдулмушду.

Биз кисәләримизи јерә гојуб бир аз динчимизи алмаг истәдимдә, Дујшөн үстү-башы палчыга булашмыш һалда гапыда көрүндү. Бизи көрчөк тәэччүбләнди, сонра үзүнүн тәрини силә-силә мөһрибанчасына күлүмсәди:

— Һарадан белә, гызлар?

Биз кисәләрин үстүндә әјләшиб, тәэччүблә бахырдыг. Дујшөн анлады ки, биз утандығымыздан сусуруг вә көз вуруб бизә үрәк-дирәк верди:

— Кисәләр өзүнүздөн бөјүкдүр. Гызлар, чох јахшы ки, бура баш чөкдиниз, ахы сиз бурада охујачагысыыз. Сизин мәктәбиниз, демәк олар ки, һазырдыр. Бах елә индичә күндә соба кими бир шеј дүзәлтдим, борусуну да дама чыхартдым, көрүн нө гијәмәтди! Инди бирчә галыб гыша јаначаг тәдарүк еләмәк, онун да горхусу јохдур, әтрафда јелгован чохдур. Дөшәмәјә чохлу саман төкүб, дәрсә башлајарыг. Һә, охумаг истәјирсинизми, мәктәбә кәләчәксинизми?

Мән рәфигәләрим арасында ән бөјүјү идим, она көрә дө чаваб вермәји гәт еләдим.

— Әмидостум бурахса, кәләрәм, — дејә мән дилләндим.

— Нијә дө бурахмасын, әлбәттә бурахәр, адын нөдир?

— Алтынај, — дејә мән әлимлә балағымын чырығындан көрүнөн дизими өртәрәк чаваб вердим.

— Алтынај — јахшы аддыр. — О, елә үрәкдөн күлүм-сүндү ки, үрәјим һәрәрәтлә долду. — Кимләрдәнсән?

Мән сусдум: мәнә жазыглары кәләндә хошламырдым.

— Јетимдир, әмисикилдә јашајыр, — рәфигәләрим леди.

— Беләдир, Алтынај, — Дујшөн јенө дө мәнә бахыб күлдү, — сән башга ушаглары да мәктәбә көтир, јахшымы? Гызлар, сиз дө кәлин.

— Јахшы, әми.

— Мәни мүәллим дејә чағырын. Мәктәбә бахмаг истәјирсинизми? Утанмајын, ичәри кириң.

— Јох, биз кедәсијик, евә тәләсириқ, — утанчагыгла билдирдик.

— Јахшы, онда гачын евә. Охумага кәләндә бахарсыныз. Мән дө гаранлыг дүшмөмиш бир дөфә дө јелгован көтирмәјә кедәчөјәм.

Дујшөн ипи вә орағы көтүрүб чөлә кетди. Биз дө галыб кисәләри чийнимизә атыб анлә сары үз тутдуг. Бирдөн һараданса башыма бир фикир кәлди.

— Гызлар дајаның! — Мән рәфигәләримни сәсләдим. — Кәлин тәзәкләри мәктәбә бошалдаг, гышда јаначаг чох олар.

— Евә әлибош дөнәк? Буна бах, нө ағыллы чыхыб!

— Гајыдыб тәзәдән јығарыг.

— Јох, кечдир, евдә бизә ачыглары тутар.

Гызлар мәни көзләмәдән евә тәләсдиләр.

Һәлә инди дө баша дүшә билмирәм ки, һәмин күн белә бир гәрәра кәлмәјә мәнә нө вадар еләди. Билмирәм, гызларын мәнә гулаг асамасындан инчимишдим, елә она көрә дө өз дедијимин үстүндә дурдум, јохса она көрә бу гәрәра кәлдим ки, кичик јашларымдан мәним истөк вә арзуларым габа адамларын бағыртылары вә силләләринә дүчар олмушду. Бирдөн мән танымадығым бу инсана гәлбими гыздыран күлүшүнә көрә, аз да олса онун мәнә бәсләдији е'тимада көрә, онун бир нечә хош сөзүнә көрә өз миннәтдарлығымы иһнар етмәк истәдим. Мән јахшы билирәм, белә гәнаәтдөјәм ки, мәним әсил тәлејим, бүтүн һәјатым өз фәрәһи вә эзабы илә мәнз о күндән башлајыр; һәмин бир кисә тәзәкдән. Мән она көрә белә дејирәм ки,

мәңз һәмнин күн өмрүмдә илк дөфә тәрәддүд етмәдән, чәзадан чәкинемәдән ләзим билдидим иши көрмәк гәрарына кәлдим вә көрдүм дә. Рәфигәләрим мәни тәрк едәндән сонра гача-гача Дујшән мәктәбинә кәлдим, кисәни гапынын ағзына бошалттым вә дәрһал дағәтәји чөкәк-ләрдән, дәрәләрдән тәзәк жығмаға көтүрүлдүм.

Мән, һара кетдидими өзүм дә билмәдән гачырдым, санки күчүм түгәң етмишди вә синәмдә үрәјим елә фәрәһлә дөјүнүрдү ки, куја бөјүк бир икидлик көстәрмишдим.

Санки күнәш дә мәним фәрәһимдән хәбәр тутмушду. Бәли, мән инанырам; күнәш һали иди ки, нијә мән белә асан вә азад гачырдым. Она көрә ки, мән кичик дә олса, хејрһаһ бир иш көрмүшдүм.

Күнәш артыг тәпәләрин архасына чәкилмәкдә иди, анчаг мәнә елә кәлирди ки, о ләнкидир, мәнә дојунча бах-маг истәјир. О, мәним јолума бәр-бәзәк вурмушду: сол-гун пәјыз торпағы ајағымын алтында түнд гырмызы, чәһрајы вә бәнөвшәји рәнкә бојанмышды. Гуру чиж кол-ларынын сүпүркәләри шөләләнәрәк әтрафа дијирләнир-ди. Јамаг-ејаг едилмиш күлчәмин күмүшү дүмләри күнәши экс етдирәрәк алышыб јанырды. Мән исә дајан-мадан ирәли гачыр вә торпаға, сәмаја, күләјә мүрачиг-әт едәрәк хәјәлән шадланырдым: «Мәнә бахын. Бахын көрүн, мән нечә дә вүгарлыјам! Мән охујачағам, мән мәктәбә кедәчәјәм, башгаларыны да өзүмлә апарача-ғам!..»

Билмирам, чох пачдым, јохса јох, анчаг бирдән јады-ма дүшдү ки, тәзәк жығмајығам. Сән бир ишә бах: бүтүн јаы бурада о гәдәр мал-гара кәзибдир, һәмнишә аддым-башы о гәдәр тәзәк оларды ки, кәл көрәсән, инди елә бил онлары јер удуб. Бәлкә дә һеч мән ахтармамышам? Мән каһ бура, каһ ора пачараг, нә гәдәр узаға кедирдимсә, о гәдәр аз тәзәк тапырдым. Ишыг икән кисәни долдура билмәјөчәјими фикирләшиб горхуја дүшдүм вә чиж кол-лары арасында вурнухдүм, әл-ајаг еләдим. Бир тәһәр кисәни јарыја вурдум. Елә бу вахт, күн батды, дәрәләрдә һава даһа тез гаранлығлашмаға башлады.

Мән һеч заман тәк чөлдә белә вахтсыз галмамышдым. Кечә өз гара панадларыны кимсәсиз, сүкута гәрг олмуш тәләләр үзәринә сәрди. Горхудан өзүм итирмиш һалда кисәни чижнимә атыб, аилә сары гачмаға башладым. Мән дәһшәтә кәлмишдим, бәлкә дә лап чығырардым, ағла-

јардым, гәрибә дә олса мәни бу һәрәкәтләрдән чәкинди-рән өзүмдән асылы олмајараг ағлыма кәлән бу фикир иди: «Әкәр Дујшән мүәллим мәни белә ачиз һалда көрсә, бәс нә дөјәр?» Өзүмү тохаттым, архаја бахмағы өзүм өзүмә гадаған етдим, куја ки, мүәллим кәнарда дуруб мә-ним һәрәкәтләримә көз гојурду.

Мән евә тәнкнәфәс, тәр вә тоз ичиндә кәлиб чаттым. Ағыр нәфәс ала-ала астананы аддадым. Очағын башын-да отуран әним арвады һирслә јериндән галхды. О, гәд-дар вә паба арвад иди.

— Һарда итиб-батмысан?—О, үстүмә һүчүм еләди вә мән ағзымы ачыб бир кәлмә дә демәмишдим ки, кисә-дән јапышыб кәнара туллады. Бүтүн күн әрзиндә жы-дығын елә будур?

Рәфигәләрим, демә, она чоһдан хәбәр јетирибләрмиш. — Лә'нәтә кәлмиш пара пыспысана! Мәктәбдә нә ишин вар иди? Кәрәк елә өлүб мәктәбдә галајдын! — Әним арвады гулағымдан јапышыб, башыма дөјөчләмә-јә башлады.—Әчлаф јетим! Гурд баласындан ит олмас. Чәмаатын ушағлары әлиңә дүшәни евә дартыр, бу исә евдән дашыыр. Мәктәбә көмәји сәнә көстәрәрәм, һүнә-рин вар, бир дә онун һәндәвәринә ајаг бас, гычларыны сындырарам. Мәктәби јадыңда јахшы сахлајарсан..

Мән сусмушдүм, бирчә она чалышырдым ки, чығыр-мајым. Анчаг сонра очаға көз гоја-гоја боз пишијимизн сығаллајараг сәссиз, ичин-ичин ағлајырдым, ону да де-јим ки, пишик мәним ағладығымы һәмнишә биләрди вә дизимиңи үстүнә тулланарды. Мән әним арвадынын кө-тәкләриндән ағламырдым, јох, буна өјрәшмишдим, она көрә ағлајырдым ки, билирдим, әним арвады мәни һеч вәчһлә мәктәбә бурахмајачагдыр..

Ики күн сонра сәһәр тездән аилдә итләр арамсыз һүрүшмәјә башлады, учадан сәсләр ешидилди. Демә, Дујшән имиш, гапы-гапы кәзиб, ушағлары мәктәбә топ-лајырмыш. О вахтлар күчә јох иди, бачасыз боз дахма-лар дағыныг һалда аилин һәр тәрәфинә сәпәләнмишди, һәр кәс һараны мүнәсиб билирдисә, орада да јурд салыр-ды. Дујшән ушағларла бирликдә сәс-күј гопара-гопара гапылары кәзирди.

Бизим евимиз лап гырапда иди. Әним арвады илә мән тохмагла дары дөјүрдүк. Әним исә мәрәјин јанында-кы гујудан бунда чыхардырды, тахылы базара апарача-ды. Биз, күрәвуранлар кими, нөвбә илә ағыр тохмагла

дарыны дөҗәчләјирдик, анчаг мән һәрдән оғрун-оғрун бахырдым көрүм, мүәллим јахынлашырмы. Мән горхурдум ки, о бизим гапымыза кәлиб чыхмасын. Әмим арвадынын мәни мәктәбә бурахмајачагыны билсәм дә, һәр һалда истәјирдик ки, Дујшән бура кәлсин, һеч олмаса мәним һарада јашадығымы көрсүн. Өз-өзлүјүмдә мүәллимә јалвардым ки, о бизә чатмамыш кери јагытмасын.

— Салам, ај ев саһибәси, аллаһ дадына јетсин! Аллаһ көмәк еләмәсә дә, биз көмәк едәрик, бир бах көр нә гәдәрик! — Дујшән зарафат едиб әмим арвады илә көрүшдү, кәлчәк шакирдләри дә онун ардынча кәлирдиләр.

Әмим арвады нә исә мызылдады, әмим исә һеч башыны да гујудан чыхартмады.

Дујшән бундан пәрт олмады. О, ишкүзарлыгла һәјәтин ортасындакы көтүјүн үстүндә отурду, карандаш вә кағыз чыхартды:

— Бу күн мәктәбдә дәрсләрә башлајырыг. Гызынызын нечә јашы вар?

Әмим арвады һеч бир сөз демәдән, тохмағы ачыгла һәвәнкә гојду. Ачыг көрүнүрдү ки, о һеч данышмаг белә истәмир. Мән бүсбүтүн бүзүшмүшдүм: көрәсән нә олачаг? Дујшән мәнә бахыб күлүмсәди. О дәфәки кими јенә үрәјимә һәрарәт долду.

— Алтынај, нечә јашын вар? — О сорушду.

Мән чаваб вәрмәјә чүр'әт еләмәдим.

— Сәнә нә, сән һаранын мүфәттиши олмусан! — Әмим арвады әсәби һалда чаваб верди. Бирчә мәктәби әскикдир. Јетим ушагдыр. Һеч аталы-аналылар охумурлар, о ки, бу олсун. Одур һа, бир дәстә ушаг топламысан, онлары апар мәктәбә, бурада сәнин әмәлин азмајыб.

Дујшән јериндәң сычрады.

— Дедијин сөзү бир ағлына вурурсанмы! Онун нә тәсири вар ки, јетимдир? Јохса белә бир ганун вар ки, јетимләр охумасын?

— Сәнин ганунларынын мәнә дәхли јохдур. Мәним өз ганунум вар. Сән кәл мәнә јол көстәрмә!

— Бизим ваһид ганунумуз вар. Әкәр бу гыз сәнә ләзым дејилсә, бизә ләзымдыр, Совет һакимијјәтинә кәрәкдир. Бизим әлејһимизә чыхсан, онда сәнә јол көстәрмәли олачагыг!

— Сән һардан бәјүк олдун, еј! — Әмим арвады әдә илә әлини белинә вурду. — Сәнин ағлынчан, онун ихти-

јары кимдәдир? Чөрәјини, сујуну мән верирәм, јохса сән? Авара оғлу авара. Чәлаји-вәтәнин бири чәлаји-вәтән!

Әкәр бу анда гуршага гәдәр чыллаг олан әмим гујудан баш галдырмасајды, ким билир нә олачагды. Арвады евдә киши, ев саһиб и олдугуна мәһәл гојмајыб һәр бир ишә гарышанда о, һөвсәләдән чыхарды. Бунун үстүндә о, арвадыны рәһмсизчәсинә көтәкләјәрди. Бу дәфә дә көрүнүр, бәрк ачығы тутмушду.

— Ааз, арвад, — гујудан чыха-чыха бағырды, — нә вахтдан белә сән евин бөјүјү олмусан, нә вахтдан белә ихтијар саһиб и олмусан? Аз даныш, чох иш көр. Сән исә, Гаштанбәјин оғлу, көтүр бу гыз, бу да сән, истәјирсән охут, истәјирсән од вур јандыр. Ди тез итил гапымдан!

— Демәк белә, о мәктәбдә күлләнәчәк, бәс евин ишләрини ким көрәчәк? Һамысыны мән, һә? — Әмим арвады аз гала шивән һопарачагды.

Лакин әри она тәһинди:

— Дедим, вәссалам!

Шәр демәсән хејир кәлмәз. Биринчи дәфә мәктәбә бах белә кетмәли олдум.

Һәмим күндән етибарән, Дујшән һәр сәһәр бизи гапыбагапы јығырды.

Илк дәфә мәктәбә кәләндә мүәллим бизи күләш дөшәнмиш дөшәмәнин үстүндә отурдуб һәрәмизә бир дәфтер, бир карандаш, бир дә тахта парчасы верди.

— Тахта парчасыны дизинизин үстүнә гојум ки, јазмаг раһат олсун, — Дујшән бизи баһа салды.

Сонра о, бир русун дивара јапышдырылмыш шәклин кестәрди:

— Лениндир! — деди.

Һәмим шәкли мән бүтүн һәјәтым боју хатырламышам. Сонралар бу шәклә нәдәнсә һеч јердә раст кәлмәмишәм, мән өз-өзлүјүмдә ону «Дујшән шәкли» адландырырам. О шәкилдә Ленин бир гәдәр кен тикилмиш һәрби френч кејмиши. Үзкүн вә сағгаллы көрүнүрдү. Јараланмыш голу сарғыдан асылмышды. Бир гәдәр пејсәринә сары сүрүшмүш кепкасынын алтындан нүфузлу көзләри сакит-сакит бахырды. Онун мұлајим, һәрарәтли бахышлары санки бизә дејирди: «Ушаглар, билирсиниз сизи нечә көзәл кәлчәк көзләјир!» Һәмим анда мәнә елә кәлирди ки, о һәгигәтән мәним кәлчәјим һагда дүшүнүр.

Һәр шејдән мәлүм олуруду ки, садә плакат кағызын-

да чап олунмуш бу шәкил Дүжшәндә чохдандыр. Онун гатланан јерләри сүртүлүмүш, кәнарлары дидилмишди. Лакин, бу шәкилдән башга, мәктәбин дөрд диварында һеч бир шәј јох иди.

Дүжшән дејирди:

— Ушаглар, мән сизә охумаг вә сәјмаг өјрәдәчәјәм, һәрфләрин вә рәгәмләрин нечә јазылдығыны кәстәрәчәјәм. Өзүм билдикләрим сизә дә өјрәдәчәјәм...

Һәгигәтән дә о, бизә өзүнүн билдикләринин һамысыны өјрәдирди. Өзү дә чох сәбирлә өјрәдирди. О, әјялиб һәр бир шакирдә карандашы нечә тутмағы өјрәдир, сонра һамә лум сөзләри бөјүк марагла шәрһ едирди.

Инди о барәдә фикирләшәркән һәјран галырам: өзү һөччөләјә-һөччөләјә, күчлә охуја билән, азсавадлы оғлан әлинин алтында һеч бир дәрслик, лап ади әлифба китабы да олмадан, нечә чәсарәт едиб белә бир бөјүк ишә киришә биләрдди. Јәдди архадан дәнән ата-бабалары белә савадсылар олан аһамларын ушагларыны охутмаг мөкәр зарафатдыр. Әлбәттә, Дүжшәнин програм вә дәрс дәмәк методикасы барәдә азачыг да олса тәсәввүрү јох иди. Дүзү будур ки, о белә шәјләрин олдуғуну һеч ағлына да кәтирмирдди.

Дүжшән бизи өзү бачардығы кими, өзү лазым билдикји кими, ағлы нечә кәсирдисә еләчә дә охујурду. Лакин мән бүбүтүн инанырам ки, онун шөвглә, үрәкдән киришдикји иш пуча чыхмады.

Өзү дә билмәдән о, тәһрәманлыг кәстәрмишди. Бәли, бу һәгигәтән тәһрәманлыг иди, зира о күнләр мәктәбдә— әкәр о чатдагларындан һәмишә дағларын гарлы зирвәси көрүнән даһмаја бу ады вермәк мүмкүндүрсә— аилдән о тәрәфи көрмәмиш гыргыз ушаглары өнүндә бирдән јени, нисли-бәрабәри олмајан өзкә бир аләм ачылды.

Мәһз о заман биз билдик ки, Ленинин јашадығы Москва шәһәри Аулиеатадан пат-пат бөјүкдүр, һәтта Дашкәнддән дә бөјүкдүр вә јер үзүндә елә дәннеләр вар ки, Талас вадисиндән дә иридир, лап ири. вә о дәннеләрдә дағлар кими нәһәнк кәмиләр үзүр. Биз өјрәндик ки, бәзардан алыб кәтирилән ағ һефт јерин алтындан чыхарылып. Биз елә о заман гәли инанырдыг ки, халг варланан да бизим мәктәбимиз ири пәнчәрәләри олан бөјүк ағ бинада јерләшәчәкдир вә шакирдләр орада столлар архасында отурачаглар.

Бир тәһәр әлифбадан баш чыхармаға башлајан кими,

һалә «ана», «ата» сөзләрини јазмағы бачармадығымыз һалда, биз кағыз үзәринә «Ленин» сөзүнү көчүрмүшдүк. Бизим сијаси лүгәтимиз «бај», «муздур», «Советләр» сөзләриндән ибарәт иди. Бир илдән сонра Дүжшән бизә сөз верди ки, «ингилаб» сөзүнү јазмағы да өјрәдәчәкдир.

Дүжшәни динләјәркән биз хәјалән онунла бирликдә чәһнәдә ағлара гаршы вурушурдуг. Ленин барәсиндә о елә һәјчәнла данышырды ки, елә бил ону өз көзләри илә көрмүшдү. Онун дедикләриндән бир чоху—инди мән белә баша дүшүрәм— бөјүк рәһбәр һаггында халгын дүзәлтдикләри дастан имиш, анчаг бизим үчүн, Дүжшәнин шакирдләриндән өтрү, бунар һамысы керчәк иди, гатығын ағ олдуғу керчәк олан кими.

Бир дәфә биз сәмимијјәтлә сорушдуг:

— Мүәллим, сән һеч Ленинлә әл вериб көрүшмүсән?

Бу заман мүәллимимиз башыны бәрк булады.

— Јох, ушаглар, мән Ленини гәтијјән көрмәмишәм.

О, пагыркар адам кими көксүнү өтүрдү, биздән хәчәләт чәкирди.

Һәр ајын башында Дүжшән өз ишләри үчүн һәһијәјә кедирди. О, пијада кедир вә ики-үч күндән сонра гајыдырды.

Бу күнләр биз һәгигәтән дарыхыдыг. Мән һеч доғма гардашым да олса, онун јолуну Дүжшәнин јолу кими көзләмәздим. Әмиш арвады билмәсин дејә, мән бир иши бәһанә едиб кизлинчә һәјәтә чыхар, чөл јолуна хәјли бахардым; мүәллим чининдә дағарчыг нә вахт пәјда олачаг, мән бир дә нә вахт онун гәлбими һәрарәтә кәтирән тәбәссүмүнү көрәчәјәм, бир дә нә вахт онун биликли кәламларыны ешидәчәјәм.

Дүжшәнин шакирдләри арасында ән бөјүјү мән идим. Бәлкә дә елә буна көрә һамыдан јахшы охујурдум, анчаг мәнә белә кәлир ки, тәкчә буна көрә јох. Мүәллимин дедикји һәр бир сөз, кәстәрдикји һәр бир һәрф мәним үчүн мүгәддәс иди. Јер үзәриндә мәним үчүн Дүжшәнин өјрәдикләрини мәннимсәмәкдән әзури һеч бир шәј јох иди. Мән онун вердикји дәфтәри горујуб сахлајырдым вә буна көрә дә орағын учу илә торпада, көмүрлә палчыг һасарын үстүндә, чубугла гарын үстүндә, јолда тәзун үстүндә һәрфләр јазырдым. Мәнним аләмимдә күрреји-әрзә Дүжшәндән биликли, ағыллы адам јох иди.

Үзү гыша кедирди.

Илк гар дүшәнәдәк, биз мәктәбә дикдирин алт тәрә-

финдэ зүмзүмэ едэн дашлы чайын дажаз јериндэн кечиб кедирдик. Соцралар исэ орадан кетмэк мүмкүн олмады—бузлу су адамын ајагыны кәсирди. Хусусилә балачалар эзијјәт чәкирди, һәтта көзләри дә јашарырды. Белә олан-да Дујшән онлары гучағына алыб, беләликдә нөвбә илә шакирдләрин һамысыны о таја чыхарырды.

Инди мән бунлары хатырладыгча, инанмагым да кәлмир ки, бүтүн бунлар белә ед олмушдур.

Лакин о вахт адамлар гаймаазлыгыларындыммы, јохса ағылларынын чатышмамазлыгы үзүндән Дујшәни мәс-ғәрәјә гојурдулар. Хусусилә дағларда гышлајан, бураја јалныз дәјирмана дән үјүтмәјә кәлән варлылар. Гырмызы түлкү дәрисиндән тикилмиш гулаглы папаг, гојун дәрисиндән баһалы күрк кејмиш, тох, хам атлар минмиш бу адамлар кечиддә бизә јан алдыгда көзләрини бәрәлдиб Дујшәнә бахырдылар. Онлардан бири пыгылдајараг јанындан кедәни дүмсүкләјиб дејирди:

— Сән она бах еј, бирини далында, башгасыны гучағында кечирир!

Бу заман о бириси фынхыран атыны мәһмизләјиб, онун сөзүнә гүввәт вериди.

— Еһ, јерә кирип мәни, әввәлдән билсәјдим, елә бах, икинчи арвад буну алардым!

Атларын дырнагларындан гопан палчыгы вә зыгы үс-түмүзә сырдадараг, онлар гаггылдаша-гаггылдаша узаг-лашырдылар.

О вахтлар елә үрәјимдән кечирди ки, гачыб наданла-ра чатам, атларынын чилонундан јанышыб гәзәблә истәһ-залы сифәтләринә дејәм: «Чүр'әт едиб, бизим мүәлли-мимиз бәрәсиндә һәдјан-данышмајын! Сиз надан, ахмаг адамларсыныз!»

Анчаг фагыр бир гызын сөзүнә ким мәһәл гојарды? Мәнә галаң јалныз исти көз јашларым олурду. Дујшән исә өзүнүн гәһгир олуңдуғуну үзә вурмурду, елә бил һеч бир шеј ешитмәмишиди. Һәрдән бир зарафат еләјиб зәрби-мәсәл дејир, бизи күлмәјә, һәр шеји унутмаға вадар едирди.

Дујшән нә гәдәр әлләшдисә дә, чайын үстүндән бала-ча бир көрпү салмаг үчүн тахта әлдә едә билмәди. Бир дәфә мәктәбдән дөнәркән, балачалары судан кечирдән-дән сонра биз Дујшәнлә саһилдә галдыг. Бир даһа аја-ғымызы ислатмамаг үчүн суја даш вә чим атыб, кечид дүзәлтмәји гәрара алдыг.

Инсафла десәк, кәрәк аилмизин сакинләри јырылыб, һәрәси сујун үзәриндән ики-үч ағач атајды, бу да олар-ды ушаглар үчүн көрпү. Иш дә мәһз бундадыр ки, о күн-ләр адамлар өз күтлүкләринә көрә тәһсилә әһәмийјәт вермирдиләр, Дујшәни дә, олса-олса аварачылыгдан ушагларла башыны гарышдыран гәрибә бир адам сајыр-дылар. Һәвәсин вар — охут, јохдур — һамысыны гов, чы-хыб кәсинләр евләринә. Онларын һамысы атлы кәзир-ди, она көрә дә көрпүдә еһтијачлары јох иди. Анчаг чамаат кәрәк бир дәриндән фикирләшәјди ки, башгала-рындан һеч дә ағылсыз олмајан бу чаван оғлан ахы, нәјин хатиринә чәтинликләрә вә мәһрумијјәтләрә таб кәтирир, истәһза вә тәһгирләрә дөзүр, гејри-ади тә'кид-лә, фөвгәл'адә инадла онларын ушагларыны охудур?

Биз сујун ахарына даш дүзән күнү, јердә артыг гар вар иди вә су елә сојуг иди ки, адамын нәфәси косилир-ди. Мән тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм, Дујшән һечә дө-зүрдү, ахы ајагјалын, динчәлмәдән ишләјирди. Мән көз сәпилмиш кими тә'сир бағышлајан сујун дибинә ајагла-рымы зорла басырдым. Бирдән чайын ортасында бал-дырларым чәнк олды, аргыдан ики гат бүкүлдүм. Мән нә чығыра, нә гәддим и дүзәлдә билдим вә јаваш-јаваш суја батмаға башладым. Дујшән әлиндәки дашы атыб, јаныма гачды вә әлимдән тутараг мәни саһилә чыхардыб шинелинин үстүндә отуртду. О каһ мәним көјөрмиш, ке-јимиш ајагларымы овушдуруп, каһ да доңмуш әлләрими овчу ичәрисинә алыб сыхыр, каһ да онлары ағзына апа-рыб, нәфәси илә гыздырырды.

— Алтынај, сән тәрәнмә, бир аз бурда отур, исии, — Дујшән мәни дилә тутду. — Мән өзүм өһдәсиндән кәл-рәм.

Нәһајәт кечид һазыр оланда, Дујшән узунбогазлары-ны кејә-кејә мәнә бахды. Мән түкләри габармыш, доң-муш һалда отурмушдүм. О күлүмсәди:

— Һә, көмәкчи, һечәсән, гызындын? Шинели ат чиј-нинә, бах белә! — вә бир ан сусандан сонра сорушду: — О дәфә тәзәји мәктәбдә гојан сән идин, Алтынај?

— Бәли, — дејә чаваб вердим.

О, күчлә сезиләчәк тәрзә додагучу күлүмсәди, сан-ки үрәјиндә дејирди: «Мән дә елә белә зәни едирдим!»

Јадымдадыр, о ан мәним јанагларым һечә дә од ту-туб јанды: демәли, мүәллим буну билирмиш вә хырда бир шеји һәлә дә унутмајыб. Мән хошбәхт идим, өзүмү

көжүн jedди гатында санырдым, Дујшән дә мәним се-
винчимдән хәбәрдар иди.

— Мәним шәффаф ирмағым,—о башымы тумарлаја-
рағ мәни охшады.—Сәнин көзәл дә габилијјәтин вар...
Еһ, мән сәни ири шәһәрә көндәрә билсәјдим. Билирсән,
нечә адам олардын!

Дујшән сәрт аддымдарла сәһилә доғру ирәлиләди. О
заман курултулу, дашлы чајын ғырағында дајаныб әл-
ләрини пејсәринә гојарағ парылдајан көзләрини дағла-
рын үстү илә ахышан ағ булудлара зилламыш Дујшән
инди дә мәним нәзәримдән силинмир.

О вахт о, нә барәдә фикирләширди? Бәлкә дә өз хәја-
лында һәнигәтән мәни ири шәһәрә охумаға көндәрирди?
Мән исә һәммин анларда Дујшәнин шинелинә бүрүнәрәк,
белә фикирләширдим: «Каш мұәллим мәним доғма гар-
дашым олајды! Каш мән атылыб, онун бојуну гучагла-
јајдым вә көзләримни бәрк-бәрк јумуб, дүнијада ән көзәл:
сөзләри онун гулағына пычылдаја биләјдим! Пәрвәрди-
кара, нә олар, ону мәнә гардаш елә!»

Јәгин ки, бизим һамымыз о вахтлар өз мұәллимимизи
инсанпәрвәрлији үчүн, нәчиб һәрәкәтләри үчүн, бизим
кәләчәјимизин гејдинә палдығы үчүн сеvirдик. Мәнә елә
кәлир ки, биз о заман ушағ олсағ да, буну дәрк едирдик.
Белә олмасајды бәс бизи һәр күн бу гәдәр узағ јолу кет-
мәјә, күләк нәфәсимизи кәсә-кәсә, гар тарына бата-бата
дикдирә галхмаға вадар едән нә иди? Мәктәбә биз өзү-
мүз кедирдик. Неч кәс бизи зорла көндәрмирди. Неч кәс
бизи нәфәсимизин сифәтимиздә, әлләримиздә вә палтар-
ларымызда донуб, ғыров бағладығы сојуг мәрәкдә тир-
тир әсмәјә мәчбур едә билмәзди. Биз, белә бир разылыға
кәлмишдик ки, бир гисмимиз нөвбә илә собанын јанында
ғызышсын, галанлары исә өз јериндә әјләшиб Дујшәнә
гулағ ассын.

Белә шахталы күнләрин бириндә — инди дә јахшы ја-
дымдадыр јанварын ахырлары иди — Дујшән гапы-гапы
кәзиб, бизи топлады вә һәмишә олдуғу кими, мәктәбә
апарды. О, динмәз-сөјләмәз кедирди, чидди иди, гашла-
ры гартал ганадлары кими чатылмышды, чөһрәси санки
көзәрдилмиш гара дәмirdән дөјүлмүшдү. Биз өз мұәлли-
мimizi неч вахт белә көрмәмишдик. Она бахыб биз дә
сәсимизи ичимизә чәкдик: сезмишдик ки, нә исә баш вер-
мишдир.

Јолда габағымыза бөјүк гар тары чыханда Дујшән

адәти үзрә өзү јол ачарды, архасынча мән кедәрдим,
галанлары да мәним далымча дүшәрди. Бу дәфә дә дик-
дириң этәјиндә, ахшамдан чохла гар топландығы јердә,
Дујшән габаға дүшдү. Бә'зән адама архадан баханда
онун һалындан хәбәрдар олурсан, онун гәлбиндән кечән-
ләри дүјуроан. Бах, онда да сезилрди ки, мұәллимимизә
нә исә бәдбәхтлик үз вермишдир. О, башыны ашағы са-
ларағ кедир, ајағларыны күчлә сүрүјүрдү. Мән инди дә
гара илә ағын көз өнүндә нечә әчаиб сурәтдә бир-бири-
нә ғырышдығыны хатырлајырам. Биз дәстә илә тәпәјә
дырманырдығ. Гара шинел алтындан Дујшәнин бүкүл-
мүш бели көрүнүрдү, ондан дик јухары исә дөвә белини
хатырладан гар тарлары ағарырды вә күләк онларын үс-
түндән ғыры әтрафа совурурду, бир гәдәр һүндүрдә исә—
тутгун ағ сәмада тәнһа гара булуд көзә дәјирди.

Биз кәлиб чатанда, Дујшән очағы јандырмады.

— Ајаға дурун! — О әмр еләди.

Биз галхдығ.

— Папағларынызы чыхарын.

Биз динмәз-сөјләмәз башымызы ачдығ. О да будјо-
новкасыны башындан көтүрдү. Биз бунун мәнәсыны
дәрк етмирдик. Бу заман мұәллим кал, ғырығ сәслә деди:

— Ленин өлмүшдүр. Дүнјанын һәр јериндә адамлар
бу саат јас сахлајыр. Сиз дә тәрпәнмәдән өз јериниздә
дајанын. Бах бура, шәклә бахын. Гој бу күн јаддашыңыз-
да әбәди һәкк олунсун.

Мәктәбимизә елә сакитлик чөкдү ки, санки ғырын ал-
тында галмышды. Күләјин диварын чатдағларына дол-
масы да ешидилирди. Гар лопаларынын хышылты илә
саманын үстә төкүлмәси дә ешидилирди.

Һәммин саат, сәс-күјүлү шәһәрләр лал олаңда, торпағы
титрәдән заводлар сусанда, курултулу гатарлар јоллар-
да донуб галаңда, бүтүн јер үзү матәмә гәрг олаңда—
Һәммин һүзнлү саатда, биз дә—халгын зәррәсинин зәррә-
си олан бизләр дә, нәфәсимизи ичимизә чәкиб, неч кәсин
танымадығы, мәктәб адландырылан бу сојуг мәрәкдә
өз мұәллимимизлә тәнтәнәли сурәтдә гаровулда дајаныб,
хәјалән өзүмүзү Ленинни ән јахын адамлары һесаб едир,
Һәмидан артығ гүссәләнир, Ленинлә видалашырдығ. Би-
зим Ленин исә әјиннә бир гәдәр кен олан френчдә, голу
сарыглы һалда һәр күн олдуғу кими дивардан бизә ба-
хырды. Вә јенә дә өз ајдын, пак нәзәрләри илә бизә де-
јирди: «Ушағлар, билсәниз сизи нечә көзәл кәләчәк көз-

лэјир!» Һәм ин ан мәнә елә кәлірди ки, о фикрә далараг һәгигәтән мәним кәләчәјим һаггында дүшүнүр.

Сонра Дујшән шинелинин голу илә көзләрини силиб деди:

— Мән бу күн паһижә кәдирәм. Мән партијаја кеч-мәјә кәдирәм. Үч күндән сонра гајыдачағам.

Бу үч күнү мән, һәмишә, бүтүн өмрүм боју көрдүјүм сојуг таыш күнләриндән ән дәншәтлиси һесап едирәм. Елә бил, тәбиәт ин көрүнмәз, гүдрәтли гүввәси јер үзәриндән көчмүш бөјүк бир адамы әвәз етмәк истәјирди: шиддәтли күләк сакитләшмәк билмәдән уғулдајыр, човғун илан кими гыврылыр, шахта дәмир кими чинкилдәјирди... Кортәбин гүввә сакитләшмәк билмирди: чапалајыр, дәррдән өзүнү торпаға дөјәкләјирди.

Алчагдан сүзүлән булудлар архасындан күчлә көрүнән дағларын әтәјинә гысылмыш аилмиз сукута гәрг олмушду. Евләрин үстүндәк күзү долмуш бурулардан зәиф түстү чыхырды, адамлар ајағларыны евдән бајыра гојмурду. Һәм дә бирдән чанаварлар көрүнмәјә башлады. Онлар лап гудурмушду, күндүзләр јоллары кәсирдиләр, кечәләр исә өзләрини аилин һәндәвәринә вериб ишыгланана гәдәр ачыннан улајырдылар.

Нәдәнсә мән мүәллимимиз үчүн горхурдум: белә һавада о, күрксүз, бир шинеллә нејләјирди?! Дујшәнин гајыдачагы күн исә мән бүсбүтүн башымы итирмишдим. Үрәјим јериндә дејилди. Мән тез-тез евдән чыхар, гар басмыш кимсәсиз јола бахардым: көрүм мүәллими көрә билрәмми? Лакин бир инс-чинс дә көзә дәјмирди.

«Һарадасан, мүәллим? Сәнә јалварырам, чох ләнкимә, тез гајыт. Биз сәни көзләјирик, ешидирсәнми, мүәллим! Биз сәни көзләјирик!»

Анчаг сәһра мәним дахили сәсимә чаваб вермирди вә мән нәдәнсә ағлајырдым.

Тез-тез ешијә чыхмағым әним арвадыны тәнкә кәтирмишди.

— Сән бу күн гапыны динч гојачагсанмы? Гахыл јериндә отур, чәһрәни әјир. Ушағлары сојуға вердин. Һүнәринди, бир дә чых! — О мәни бармағы илә һәдәләди вә бир даһа бајыра бурахмады.

Ахшам дүшүрдү, амма мән јенә билмирдим ки, мүәллим кәлиб, јохса јох. Буна көрә дә бир јердә гәрар тута билмирдим. Каһ Дујшәнин артыг аилдә олмасыны фикирләшиб өзүмә тәскинлик верирдим, ахы һеч белә олма-

мышды ки, о вәд еләдији күн аилә гајытмасын. Каһ да бирдән мәнә елә кәлирди ки, хәстәләниб, она көрә аста-аста кәлир. Боран галхдыгда исә кечә сәһрада азмаг чох да чәтин дејил. Иш кетмирди, әлим сөзүмә бахмырды, иплик тез-тез гырылырды. Бу да әним арвадыны чин атына миндирди.

— Сәнә нә олуб бу күн? Әлин ағачдандыр, нәдир? — О мәнә бахдыгча даһа да һиддәтләнирди. Ахырда сәбри дашды: — Оф! Оф! Бир өлүм кәлмир сәнин үчүн! Һеч ол-маса апар Сајгал гарынын кисасини вер.

Севинчдән аз гала јеримдән атылыб дүшәчәкдим. Ахы, Дујшән Сајгал гарыкилдә јашајырды. Гоча Сајгал-ла Картанбај ана тәрәфдән мәнә узаг гоһум идиләр. Әввәлләр мән тез-тез онларда олардым, бәзән һәтта кечәләјирдим дә. Билмирам әним арвады бунлары јадына салыб, јохса аллаһын бујруғу белә олду, о, кисәни әлимә вериб деди:

— Ачлыг илләриндә јулаф уну адамын зәһләсини апаран кими сән дә бу күн мәним зәһләми тәждүн. Кет, әкәр гочалар разы олсалар, кечәни дә орда галарсан. Рәдд ол көзүмүн габагындан.

Мән һәјәтә сычрадым. Күләк чадукәрләр кими, өзүндән чыхмышды: боғулур, сонра гәфилдән јенә дә һәмлә едир, бычаг кими кәсән гар дәнәләрини пәртмүш чәһрәмә чырпырды. Мән кисәни голтуғумун алтында бәрк-бәрк сыхдым, бурадан тәзәчә кечмиш атын ләпирләринә дүшүб аилин о бири башына гачмаға башладым. Башымда исә бирчә фикир долашырды: «Мүәллим гајытдымы, гајытдымы?»

Кәлиб чатдым, о исә јох иди. Мән нәфәсими күчлә дәрәрәк гапыда донуб галдым. Сајгал горхду. Сорашду:

— Сәнә нә олуб? Нә бәдбәхтлик үз вериб, нијә белә гачмысан?

— Елә белә. Қисәнизи кәтирмишәм. Олар, бу кечә сиздә галым?

— Гал, мәним нәрмә-назик гызым. Ах, сәни, фәрсиз, горхутдун мәни ки. Сәнә нә олуб пајыз дүшәндән үзүнү көрмәк олмур. Очаға јахын отур, гызыш

— Гары, сән дә газана әт ат, гызычығазы гонаг елә. Дујшән дә елә бу саат кәлиб өзүнү јетирәр, — дејә пәнчәрәнин јанында әйләшиб көһнә кечә ајаггабыларыны пинәләјән Картанбај сәсләнди. — Кәрәк чохдан евдә олајды, гаранлыг дүшәндәк кәлиб чыхар. Бизим ат евин јолуну јахшы таныјыр.

Кечә сезилмәдән пәнчәрәнин габагыны кәсди. Елә бил, үрәјим гаровулда дурмушду, итләр һүрүшәндә вә ја адам сәси ешидиләндә, о санки дајанырды. Дүјшәг һәлә дә кәлиб чыхмамышды. Јахшы ки, Сајгал сөһбәтлә башымызы гатырды. Бу мүнвалла биз ону саатларла көзләдик; кечә јарысы Қартанбај јорулду:

— Јахшы, гары, јеримизи сал. О, бу күн та кәләси олмады. Артыг кечдир. Бөјүкләрин аз иши вар мөкәр, демәли, ону сахлајыблар. Јохса чохдан евдә оларды.

Гоча сојунмаға башлады.

Мәним јерими күнчдә, собанын далында салдылар. Анчаг көзүмә јуху кетмәди. Гоча һеј өскүрүр, гурдаланыр, дуа пычылдајырды. Сонра нараһат һалда мызылданды:

— Көрәсэн атытм нечә олду? Бир чәнкә оту јалварсан да һеч кәс һавајы вәрмәз, јулафы исә һеч пулла да тапмаг мүмкүн дејил.

Чох чәкмәди ки, Қартанбај јухуја кетди, анчаг инди күләк аман вермирди. О, дамы әләк-вәләк едир, кәлә-көтүр әли илә гамыш тахтапушу гурдалајыр, пәнчәрәләрин шүшәләрини чырмаглајырды. Чөлдән човғунун дивары нечә дөјчләдији ешидилирди.

Гочанын сөзләри мәни архајынлашдырмамышды. Мәнә елә кәлирди ки, мүәллим кәләчәкдир вә өзүмү онун јериндә, гарлы сәһрада, јолда тәсәввүр едиб, онун барәсиндә фикирләширдим.

Билмирәм, чохму јатмышдым, јохса јох, лакин бирдән нә исә башымы балышдан галдырмаға мәни мөчбур етди. Дәриндән кәлән боғуг бир улашма јер үзәринә јајылды, сонра һарада исә һавада донуб галды. Чанавар! Өзү дә бир дејил, чохдурлар. Онлар башга-башга сөмгәрдән сәс-сәсә вериб тез-тез бир-биринә јахынлашырдылар. Чанаварларын бу улашмалары ваһид, узун-узады улашмаја чеврилиб күләклә бирликдә сәһрада долашыр, каһ узаглашыр, каһ да јенидән јахынлашырды. Бә'зән адама елә кәлирди ки, онлар һарада исә јахында, аинли һәндәвәриндәдирләр.

— Түфаны гарғышлајырлар!—дејә гары пычылдады.

Гоча сусду, гулаг верди, сонра јатағындан сычрады.

— Јох, арвад, бу бош шеј дејил! Кими исә говурлар. Адамымы, јохса атымы дөврәјә алырлар. Ешидирсән? Аллаһ сән өзүн Дүјшәнин дадына јет. Неч зад онун вечинә дејил, ағылсызын биридир. — Қартанбај гаранлыг-

да күркүнү ахтара-ахтара һәјәчанла дејирди. — Лампаны, лампаны јандыр, арвад! Сән аллаһ, бир тез олсана!

Горхудан әсә-әсә јеримздән галхдыг вә Сајгал лампаны тапыб јандырана гәдәр чанаварларын дөһшәтли улашмасы бирдән-бирә кәсилди.

— Мә'унлар һахладылар!—Қартанбај гышгырды вә чомағы көтүрүб гапыја атылмышды ки, итләр һүрүшдү. Кимсә пәнчәрәнин габағында гары хышылдада-хышылда гачараг кечди вә бәркдән арамсыз гапыны дөјмәјә башлады.

Отаға шахта долду. О, әријиб јох олан кими биз Дүјшәни көрдүк. О, рәнки гачмыш, тәнкнәфәс һалда сәндәләјә-сәндәләјә астанадан адлады вә дивара сөјкәнди.

— Түфәнки верин! — Дүјшән нәфәсини дәрди.

Анчаг биз, елә бил онун дедикләрини баша дүшмәдик. Көзләримә гаранлыг чөкдү. Јалныз ону ешитдим ки, гочалар охшамаға башладылар.

— Гара гојуну гурбан дејирәм, ағ гојуну гурбан дејирәм! Мүгәддәс Бабуедин сәнә јар олсун. Бу сәнәнми?

— Түфәнки, түфәнки верин! — Дүјшән тәкрар етди.

— Түфәнк јохдур, сән нә данышырсан, һара кетмәк истәјирсән?

Гочалар Дүјшәндән асылдылар.

— Ағач верин!

Гочалар јалвармаға башладылар:

— Неч јана кетмәјәчәксән, нә гәдәр ки, биз сағыг, һеч јана. Онда бизи өлдүр!

Бирдән бәдәнимдә гәрибә бир сүстлүк һисс етдим вә сакитчә јатаға узандым.

— Евә чата билмәдим, бу арада һахладылар. — Дүјшән дәриндән нәфәсини дәриб, гамчыны күнчә туллады.—Ат һәлә јолда әлдән дүшмүшдү, сонра да чанаварлар ону говмаға башладылар, өзүнү аиләчән чатдыра билди, сонра таппылты илә јерә сәрәләнди. Елә орадача чанаварлар онун үстүнә шығды.

— Ат чәһәннәмә олсун, јахшы ки, өзүн сағ-саламат галмысан. Әкәр ат јыхылмасады, һеч сәни дә сағ бурахмаздылар! Шүкүр олсун хиласкар Баубединә ки, һәр шеј белә јахшы гуртарыб. Бирчә сојун, ода јахын әјләш. Кәл чәкмәләрини чәким,—дејә Қартанбај әл-јаға дүшдү.— Арвад, сән дә көр нәјин вар, гыздыр.

Онлар очағын башында әјләшдиләр вә Қартанбај јалныз инди раһат нәфәс алды.

— Јахшы, олачага чарә јохдур. Бәс нијә жола белә кеч чыхдын?

— Наһијә комитәсиндә ичлас узанды, Карәкә. Мән партијаја дахил олдум.

— Бу чох јахшы. Ертәси күн тездән чыхардын, мәнчә һеч кәс сәни ағачла говмајыб.

— Мән ушаглара сөз вермишдим ки, бу күн кәләчә-јәм. Сабан сәһәрдән дәрәсә башлајачајыг.

— Еһ, сарсаг!—дејә Қартанбај јериндән ғымылданды вә гејзлә башыны булады.—Арвад, сән бир гулаг ас: о, ушаглара сөз верибмиш, о бурну фыртыглы ушаглара!

— Бу мәним борчумдур, ишимдир, Карәкә. Сиз башга шејдән дејин: адәтән пијада кедәрдим, бу сәфәр, елә бил шејтан әмәлидир, сиздән ат хаһиш еләдим, ону да чанаварларә вердим...

— Сөһбәт онда дејил, чаным, чәһәннәм олсун о јабы, Гурбан олсун сәнә!—Қартанбај һирсләнди:—Бүтүн өм-рүм боју атым олмајыб, инди дә кечинәрәм. Совет һа-кимијјәти дурарса, бирини дә газанарам.

— Дүз дејирсән, киши,—дејә Сајгал ағламсынмыш һалда сәсләнди,—сағлыг олсун, газанарыг. Ал, оғлум, нә гәдәр ки, истидир, је...

Онлар сусдулар. Бир дәгигә сонра исә Қартанбај тә-зәјин көзләрини гурдалајараг, далғын һалда деди:

— Сәнә бахырам, Дујшән, ағылсыз адама охшамыр-сан, камаллы оғлансан. Анчаг баша дүшмүрәм ки, сән нәјин хатиринә бу мәктәбин учундан ганмаз ушагларын үстүндә бу гәдәр әзаб-әзијјәт чәкирсән? Јохса өзүнә баш-га иш тапмырсан? Биринә чобан ол, әјнин исти, гарнын да тох олар...

— Мән баша дүшүрәм, Карәкә, сән мәним хејрими истәјирсән. Лакин, әкәр бу ушаглар сонралар, бөјүдүклә бах беләчә сизин кими десәләр ки, мәктәб, охумаг нәји-мизә кәрәкдир, онда Совет һакимијјәтинин иши ахсајар. Ахы, сиз онун даим дурмасыны, јашамасыны истәјирси-низ. Буна көрә дә мәктәб мәним үчүн јүк дејил, Карәкә. Әкәр мән ушаглара јахшы дәрәсә билсәјдим, башга һеч бир арзум олмазды. Ахы, Ленин дә дејиб ки...

— Һә, јахшы јадыма дүшдү... — Қартанбај Дујшәнин сөзүнү кәсди вә бир ан сүкутдан сонра деди: — Сән елә һеј дәрәд чәкирсән, амма Ленини көз јашлары илә ди-рилтмәк олмаз. Еһ, каш јер үзәриндә елә бир гүввә олај-ды! Јохса, сән елә билирсән башгалары гәм еләмир, дәрәд

чәкмир?.. Сән бир мәним габырғаларымын алтына бах: үрәјим ачы-ачы түстүләнир. Доғрусу билмирәм, бу сәнши сијасәтинә дүз кәлир јохса јох, амма Ленин башга динә мәнсуб олса да, мән күндә беш дәфә она дуа еләјирәм. Бә'зән фикрләширәм, Дујшән, биз онун үчүн нә гәдәр ағласаг да фајдасы јохдур. Мән бу гоча ағлымла елә зәнн едирәм ки, Ленин халғын ганында галмышдыр, Дуј-шән, аталарын ганы исә өвләдларә кечәчәк.

— Бу сөзләриниз үчүн сағ олун, Карәкә, чох сағ олун. Дүз фикрләширсиниз. О бизим арамыздан кедиб, анчаг биз Ленинин тимсалы илә һәјат гурачајыг...

Онларын сөһбәтләринә гулаг аса-аса, мән јаваш-ја-ваш өзүмә кәлирдим. Әввәлләр һәр шеј јухуја охшајыр-ды. Мән узун заман инана билмирдим ки, Дујшән сағ-саламат кәлиб чыхыб. Сонра гаршысыалынмаз бир се-винч баһар сели кими ахыб гапылары тајбатај ачылмыш үрәјимә долду вә бу гајнар сел ичәрисиндә боғуларәг һөнкүр-һөнкүр ағладым. Бәлкә дә һеч кәс, өмрүндә мә-ним кими севинмәјиб. Бу ан мәним көзүмә һеч зад көрүн-мүрдү; нә дахма, нә һәјәтдәки туфанлы кечә, нә аилли ғырағында Қартанбајын вары-јоху бир атыны парчалајан чанавар сүрүсү. Һеч нә! Бүтүн гәлбимлә, ағлымла, бүтүн вүчүдүмлә мән, бу дүнја кими сонсуз, өлчүсүз-бичимсиз, гејри-ади бир хошбәхтлик дујурдум. Башымы өртүб ағ-зымы јумдум ки, мәни ешитмәсинләр. Лакин Дујшән со-рушду:

— Собанын о тәрәфиндә һычғыран кимдир?

Сајгал деди:

— Һә, Алтынајдыр, бир аз бундан габаг горхуб, онун үчүн ағлајыр.

— Алтынајдыр? О һара, бура һара?—Дујшән јерин-дән сычрады вә баш тәрәфимдә дизләри үстә чөкәрәк чиј-нимә тохунду:

— Алтынај, сәнә нә олуб? Нијә ағлајырсан?

Мән үзүмү дивара чевириб, әввәлкиндән даһа бәрк ағламага башладым. Көз јашларым аман вермирди.

— Әзизим, бир де көрүм сәнә нә олуб, нәдән горхму-сан? Һеч белә иш олар, ахы сән бөјүк ғызсан... Јахшы, бир мәнә бах...

Мән бәрк-бәрк Дујшәни гучагладым вә көз јашындан исланмыш, пөртмүш үзүмү онун чијинә сыхараг, өзүмү сахлаја билмәјиб һөнкүртү илә ағладым. Севинчимни

һәдди-һүдуду јох иди вә мән онун габағыны алмагда ачиз идим.

— Дејесән үрәји кедиб, — дејә Картанбај нараһат һалда дилләнди вә кечәнин үстүндән галхды. — Ај арвад, сән бир аз дуа оху, тез ол...

Үчү дә чакнашмаја дүшдү. Сајгал чаду едәрәк үзүмә каһ сојуг, каһ исти су чилдә, мәни буға верди вә мәнә гошулуб өзү дә ағламаға башлады.

Аһ, онлар һарадан биләјдиләр ки, сөјләмәјә игтидарым вә чәсарәтим чатмадығы бөјүк хошбәхтлијә көрә мәнн «үрәјим кедиб».

Мән сацитләшиб јухуја кедәнәдәк Дујшән јанымда отуруб, сојуг әли илә исти алнымы овушдурурду.

Гыш көчүнү чәкди. Баһар өз мави илхыларыны сүрүб кәтирди. Гары әримиш дүзәнләрин илыг һавасы дағлар ахыб кәлди. О, өзү илә торпағын баһар нәфәсини, буғлу сүд ији кәтирди. Гар тарлары әриди, дағларда бузлар һәркәтә кәлди, ирмаглар шырылты гопарды, сонра исә онлар бирләшәрәк габағыалынмаз чајлар јаратдылар, јујулуб сөкүлмүш јарғанлары угулту илә долдураарат баш алыб кетдиләр.

Бәлкә дә бу мәним кәнчлијимин илк баһары иди. Һәр һалда бу мәнә бүтүн баһарлардан көзәл кәлирди. Мәктәбимиз јерләшән дикдирдән баһарын көзәл мәнзәрәси ачылырды. Елә бил торпаг әлләрини ачараг, вар күчү илә дағлардан ашағы, күнәшә вә сәјрәк, гејри-һәгиги түстүјә гәрг олмуш чөлүн сәјријән күмүшү үфүгләринә сары гачырды. Һарадаса, једди дағлар архасында дону ачылмыш көлләр мави рәнкә чалыр, һарадаса, једди дағлар архасында атлар кишнәјир, һарадаса, једди дағлар архасында сәмада ганадларында ағ булудлар апаран дурналар учушурду. Көрәсән бу дурналар һарадан учуб кәлирдиләр вә үрәкләри белә үзүчү, һәсрәтли гаггылты илә һараја сәсләјирдиләр!..

Баһарын кәлиши илә бизим һәјатымыз да шәнләнди. Биз чүрбәчүр ојунлар фикирләшир, һеч бир сәбәб олмадан гәһ-гәһ чәкиб күлүр, дәрсләр гуртарандан сонра мәктәбдән аилә гәдәр бүтүн јолу учадан сәс-сәсә верәрәк гача-гача кедирдик. Әмим арвадына бу хош кәлирди вә о, мәнн данламаг үчүн фүрәтә әлдән вермирди:

— Ахмағын бири ахмаг, нә белә шадјаналыг едирсән?

Һеч гулағына да кирмир ки, евдә галыб гыз гарыјырсан. Сәнин тај-тушларын чохдан әрә кедибләр, гонум-әгрә-баларыны артырыблар, сән исә... Өзүнә пешә тапмысан, мәктәбә кедирсән... Јахшы, бир дајан, мән сәнин әл-ајағыны ығышдырарам.

Дүзүнү дејим ки, мән әмим арвадынын һәдә-горхуларыны о гәдәр дә вечимә алмырдым: тәзә мәсәлә дејилди ки, бүтүн өмрү боју дејинирди. Мәним һаггында, гыз гарымысан демәк доғрудан да инсафсызлыг иди. Мән бу баһар сәдәчә олараг бој атмышдым.

— Сән һәлә башы пырпызлы гызсан, — Дујшән мәнә күлүрдү, — һәлә, дејесән, бир аз күрәнлијин дә вар!

Онун сөзләриндән гәтијән инчимирдим. Әлбәттә, өзүм дә бахыб көрүрдүм ки, доғрудан да сачым пырпыздыр, амма тамам күрән дејил. Анчаг бөјүјүб әрлик гыз оlanda мекәр белә галачагам? Әмим арвады онда бахар, көрәр, нечә дә көзәл гызам. Дујшән дејир ки, мәним көзләрим улдуз кими парылдајыр, сифәтим дә ајдындыр.

Бир дәфә мән мәктәбдән кәләндә көрдүм ки, гапыда ики өзкә аты вар. Јәһәр гајышларындан көрүнүрдү ки, саһибләри дағдан кәлибләр. Габаглар да, онлар базара вә ја дәјирмана кәләндә бизә дөнәрдиләр.

Астанаја чатан кими әмим арвадынын сүн'и күлүшү зәһләми төкдү. «Һә, бачы оғлу, гәм еләмә, касыб јерә дүшмүрсән, сонра кефә-дамаға баханда мәнн дә јадына саларсан. Һи-һи-һи!» Бунун чавабында онун дедикләрини тәгдир едән күлүш сәсләри ешидилди, мән гапыда көрүнәндә исә һамы бирлән сусду. Кечәнин үстүнә салынмыш сүфрәнин башында көтүк кими гырмызысифәт, көк бир адам әјләшмишди. О, тәрләмиш алһына басдығы түлкү дәрисиндән олан папағынын алтындан мәнә чәпәки нәзәр салды вә өскүрәрәк көзләрини ашағы дикди.

— Һә, гызым, гајытдын, ичәри кир, әзизим! — Әмим арвады мәррибанлыгла күлүмсәјәрәк мәнн гаршылады.

Әмим дә кечәнин гырағында танымадығым бир адамла әјләшмишди. Онлар киркс ојнајыр, араг ичир вә бешбармаг жејирдиләр. Һәр икиси сәрхош иди вә картлары јерә вуранда башлары чох гәрибә јырғаланырды.

Боз пишијимиз лап сүфрәнин јаныны кәсмишди, амма гырмызысифәт онун башына елә вурду ки, о бәркдән миј-јолдајыб кәнара атылды вә күнчә гысылды. Аһ, нечә дә ону ағрытды! Мән кетмәк истәјирдим, анчаг фүрәт тапа билмирдим.

Эмим арвады дадыма јетишди.

— Гызым,—деди,—орда, газанда хөрәк вар, нә гәдәр ки, сојумајыб, је.

Мән отагдан чыхдым, лакин эмим арвадынын бу һәрәкәти хошума кәлмәди. Гәлбимдә бир никаранчылыг баш галдырды. Истәр-истәмәз мараг һисси мәни бүрүдү.

Ики саатдан сонра кәләнләр атларына миниб дағлара үз гојдулар. Эмим арвады елә о саат мәнә сөјүш јағдырмаға башлады. Үрәјим сақитләшди... Мән белә гәнаәтә кәлдим ки, көрүнүр. о, сәрхошлугдан белә хошрәфтар олубмуш.

Бундан аз сонра Сајгал арвад бизә кәлди. Мән һәјәт-дә идим, анчаг онун дедикләрини ешитдим:

— Сән нә гајырырсан, аллаһ сахламыш! Сән ону мәнв едәрсән.

Эмим арвады илә Сајгал арвад бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә нә барәдә исә бәрк мубаһисә едирдиләр, сонра гары евдән чох гәзәбли чыхды. О мәнә ачыглы, ејни заманда шәфгәтли бир нәзәр салыб, динмәз-сөјләмәз чыхыб кетди.

Мән өзүмү итирдим. О мәнә нијә белә бахды, мән она нә пислик еләмишәм!

Ертәси күн мәктәбдә мән дәрһал сездим ки, Дујшән гашгабаглы вә нә исә фикирлидир, анчаг буну үзә вур-мамаға чалышыр. Мән бир дә сездим ки, о нәдәнсә мәнә тәрәф бахмыр. Дәрсдән сонра биз һаһымыз дәстә илә мәктәбдән чыханда, Дујшән мәни чағырды:

— Алтынај, бир ајаг сахла, — мүәллим мәнә јахынлашыб диггәтлә көзләримин ичинә бахды, элини чийнимә гојду, — евә кетмә. Мәни баша дүшдүн, Алтынај?

Мән горхудан дәншәтә кәлдим. Јалһыз инди баша дүшдүм ки, эмим арвады мәним башыма нә ојун ачмаг истајирмиш.

— Мән өзүм чавабдеһәм, — Дујшән дилләнди. — Сән һәләлик биздә јашајарсан. Мәндән узаг кәзмә.

Олсун ки, рәнким-руһум гачыбмыш, Дујшән чәнәмдән тутду вә көзләримә баһараг һәмишәки кими күлүмсәди.

— Сән горхма, Алтынај!—О күлдү.—Мән сәнин јанында оlanda, һеч кәсдән горхма. Оху, һәмишәки кими мәктәбә кет вә һеч нә барәдә фикир еләмә... Аһы мән јахшы билирәм ки, сән нечә горхагсан... Һә, сөз кәлиши, чоһдан сәнә нәгл етмәк истајирдим. — Көрүнүр, о нә исә күлмәли бир шеј хатырлајыб, јенә күлмәјә башлады. —

Јадындадыр, о дәфә Карәкә сүбһдән галхыб, һараса әкилди. Бир дә көрдүм кими кәтирсә јахшыдыр? Түркчәрә һәкими Чајнаковун гарысыны Сорушурам: «Неј-нирсән?» Дејир: «Гој чилдаг еләсин, аһы Алтынајын горхудан үрәји кетмишди». Дејирәм «Ону говун чыхсын кетсин, јохса бир гојун вермәсән, әл чәкән дејил. Биз исә о гәдәр дә варлы дејилик. Аты да бағышлаја билмәрик: чанавара вердик...»

Сән исә һәлә јатмышдын. Беләликлә дә мән ону башымыздан еләдим. Карәкә исә сонра бир һәфтә мәнимлә данышмады, инчимишди. Деди ки, сән мәни пәрт еләдин, гоча кишијәм. Һәр һалда онлар јахшы гочалардыр, белә нәчиб адам тәк-түк тапылар, инди евә кедәк, кедәк, Алтынај...

Мән нә гәдәр сәј еләдим ки, өзүмү елә алам, мүәллимини ганыны наһаг јерә гаралтмајам, горхунч фикирләр мәни раһат бурахмады. Һәр саат эмим арвады, кәлиб мәни зорла бурадан апара биләрди. Орада исә онлар мәнним башыма нә истәсәләр кәтирәдиләр вә һеч кәс аилдә онлара көзүн үстә гашын вар дејә билмәзди. Мән бүтүн кечәни бир бәла үз верәчәјини көзләјәрәк јата билмәдим.

Дујшән, әлбәттә, мәнним вәзијјәтими баша дүшүрдү. Вә бәлкә дә буна көрә, мәни бу гара фикирләрдән узаг-лашдырмаг үчүн о ертәси күн мәктәбә ики ағач тинки кәтирди. Дәрсдән сонра исә әлимдән тутуб мәни кәнара чәкди.

— Алтынај, биз инди бир иш көрәрик, — о мүәммалы күләрәк билдирди.—Бах, бу говағлары мән сәнин үчүн кәтирмишәм. Биз онлары әкәрик. Вә онлар бөјүјәнәдәк, күч топлајана гәдәр, сән дә боја-бухуна чатарсан, јахшы адам оларсан. Сәнин көзәл үрәјин вә зәкан вар. Мән белә зәнн едирәм ки, сән елм адамы олачагсан. Мән буна инанырам, бах, көрәрсән, сәнин алһына белә јазылыб. Сән һәлә чавансан, шүмәл гызсан, бах бу говағлар кими. Кәл биз онлары әкәк, Алтынај, өз әлләримизлә әкәк. Сән хошбәхтлијини елмдә тап, мәнним парлаг улдузум...

Ағачлар мән бојда иди, чаван, көј көвдәли говағларды. Онлары мәктәбин јахынлығында басдыранда, дағлардан әсән јел илк дәфә онларын хырда јарпағларынын еһтизаза кәтирди, елә бил онлар чана кәлди. Јарпағлар титрәди, говағлар тәрләшди, јыргаланды...

— Бир бах, көр нечә дә көзәлдир!—Дујшән күләрәк кери чәкилди.—Инди дә бах, о булагдан бура арх чәкә-

рик. Сонра көрөрсөн онлар нечә әнтигә говаглар олачаг. Бурада, дикдириң үстүндә ики гардаш кими јан-јана дајаначаг, онлар һәмишә көз габағында олачаг вә хејирхаһ адамлар онлары көрәркән севинчәкләр. О заман һәјат да башга чүр олачаг, Алтынај. Көзәлликләр һәлә габагдадыр...

Мән инди дә Дујшәнин нәчиблијини ифадә етмәјә сөз тапа билмирәм. О вахт исә мән дајаныб мат-мат она бахырдым, елә бил биринчи дәфә иди ки, онун сифәтиндә бу гәдәр көзәл чизкиләр, онун көзләриндә бу гәдәр нәзакәт вә нәчиблик көрүрдүм, елә бил әввәлләр һеч заман онун ишләк әлләриндән, күчүндән вә чевиклијиндән, үрәкләрә һәрарәт бәхш едән хош тәбәссүмүндән хәбәрим јох имиш. Көксүмдә јени, намә'лум, һәлә мәнә таныш олмајан башга әләмдән кәлән бир һисс чошгун далғалар кими күкрәјиб галхырды. Мән үрәјимдә Дујшәнә демәк истәјирдим ки, «мүәллим, чох сағ олун ки, сиз, бах белә, бу чүр доғулмушсунуз... Мән сизи гучуб өпмәк истәјирәм!» Анчаг чүр'әт еләмәдәм, бу сөзләри демәјә хәчәләт чәкдим. Бәлкә дә демәк јахшы имиш...

Лакин биз о заман ајдын сәманын алтында, баһарын јашыллыға гәрг етдији дағ этәјиндә дајаныб, һәрәмиз өз барәсиндә хәјала далмышдыг. Бу вахт мән башмын үстүнү алмыш тәһлүкәни дә бүсбүтүн унутмушдум. Сабәһ мәни нә көзләдији барәдә фикирләшмирдим, фикирләшмирдим ки, көрәсән нә үчүн икинчи күндүр ки, әмин арвады мәни итириб-ахтармыр. Бәлкә дә, онлар мәни јаддан чыхардыблар, бәлкә дә мәни раһат бурахмағы гәт едибләр? Демә Дујшән бу барәдә фикирләширмиш.

Биз аилә дөнәндә о деди:

— Сән о гәдәр дә гүссәләнмә, Алтынај, бир чарә тапарыг. Бирисикүн мән һәнијәјә кедәчәјәм. Орада сәнин барәндә данышачағам. Бәлкә дә сәни шәһәрә охумаға көндәрмәјә мүјәссәр олдум. Кетмәк истәјирсәнми?

— Нечә десәниз, елә дә едәрәм, мүәллим. — дејә мән чаваб вердим!

Мәним о шәһәр дејиләнин нә олдугу һаггында һеч бир тәсәввүрүм олмаса да, Дујшәнин сөјләдикләри мәнә шәһәр һәјатынын арзусуну чәкмәк үчүн кифәјәт иди. Каһ танымадығым өзкә дијарларда мәни көзләјән набәләдликдән дәһшәтә кәлир, каһ да јола чыхмағы, кетмәји гәт едирдим. Бир сөзлә инди шәһәрин фикри мәним башымдан чыхмырды.

Ертәси күн дә мәктәбдә мән бу барәдә фикирләширдим: шәһәрдә нечә вә һарада галачағам? Әкәр бири мәнә сығыначаг версә, одун јарарам, су кәтирәрәм, палтар јујарам, нә бујурсалар едәрәм. Мән дәрәсдә отуруб, бунлар барәдә көтүр-гој едәркән, бирдән мәктәбин ди-варлары архасында ат дырнагларынын хәфиф тагпылыты-сыны ешидиб диксиндим. Бу елә көзләшилмәздә вә атлар елә бәрк гачырдылар ки, санки, будур бу саат мәктәбимизи ајаг алтында басдалајачагдылар. Биз һамымыз бүтүн диггәтимизи чәм етдик, гурујуб јеримиздә галдыг.

— Фикринизи јајындырмајын, өз ишинизлә мәшгүл олун, — дејә Дујшән чәлд дилләнди.

Анчаг елә бу ан гапы сәс-күјлә ачылды вә биз әмин арвадыны астанада көрдүк. О сифәтиндә истәһзалы тәбәссүм, мејдан охујан бир әда илә дајанмышды. Дујшән гапыја јахынлашды.

— Сиз нә үчүн кәлмисиниз?

— Нә үчүн кәлдијимин сәнә дәхли јохдур. Гызымы эрә верәчәјәм. Еј, јурдсузун бири јурдсуз!—Әмин арвады үстүмә һүчум етди, анчаг Дујшән онун гаршысыны кәсди.

— Бурадакыларын һамысы мәктәблиндир вә һеч кәсин эрә верилмәк вахты дејил. — Дујшән гәтијјәтлә вә сакит бир һалда деди.

— Бахарыг. Еј, кишиләр, тутун, сүрүјүн ганчығы!

Әмин арвады әли илә атлылардан биринә ишарә еләди. Бу һәмин гырмызсысифәт, тулкү дәрисиндән папағы олан адам иди. Онун ардынча әлләриндә ири паја тутмуш ики атлы да кәлирди.

Мүәллим јериндән тәрпәнмәди.

— Сән бир буна бах, јурдсуз итин бири ит. Өзкәнин гызларына елә ағалыг еләјир ки, елә бил өз арвадлары-дыр, һајды, чәкил бурдан!

Гырмызсысифәт киши ајы кими Дујшәнә тәрәф јериди.

— Сизин бура кирмәјә ичазәниз јохдур, бура мәктәбдир.—Дујшән гапынын үстүнә чәпәки вурулмуш тахтадан мөһкәм јапышараг деди.

— Мән сәнә дедим ки, — әмин арвады чыр бир сәс-лә дилләнди, — бу өзү чохдан онунла арасыны дүзәлдиб. Әзијјәтсиз-задсыз ганчығы јахшыча дадандырыб өзүнә!

Идбар киши гамчыны јелләдәрәк бағырды:

— Түпүрүм сәнин мәктәбинә.

Анчаг Дујшән ону габаглады. О, вар күчү илә онун

гарнына тәпик вурду вә киши инилдәйиб жыхылды. Елә бу ан әлләриндә паја олан ики киши мұәллимә һүчүм еләди. Ушаглар ағлаја-ағлаја мәним үстүмә атылдылар. Зәрбәләрдән гапы чилик-чилик олду. Мән далашанлары; арасына атылдым, мәнән жапышымыш ушаглары да өзүм-лә чәкиб апардым.

— Бурaxyн мұәллими! Дөймәжин! Бах, бу да мән, апарын мәни, мұәллими дөймәжин!

Дујшән дөнүб бахды. О башдан ајаға гана булашмышды, дәншәтли вә амансыз иди. О, јердән бир тахта парчасы көтүрүб фырлада-фырлада гышгырырды:

— Гачын, ушаглар, гачын аилә! Алтынај, гач!—Онун сәси гышгырыглар ичиндә боғулду.

Голуну сындырмышдылар. Дујшән голуну дөшүнә сыхыб, кери чәкилди, онлар исә, гызымыш өкүзләр кими бөјүрә-бөјүрә, јазығы дөймәјә башладылар. Дујшән артыг мұғавимәт көстәрә билмирди.

— Вур! Вур! Башына илишдир! Белә вур ки, бирдә-фәлик олсун.

Гәзәбләниш әмим арвады идбар киши илә бирликдә мәним үстүмә атылды. Онлар һөрүјүмү бојнума кечириб мәни һәјәтә сүрүдүләр. Мән вар күчүмлә чырпындым вә бир санијәлијә һај-күјдән мат галмыш ушаглары көрдүм, Дујшән исә ган чиләнмиш диварын јанында иди.

— Мұәллим!

Анчаг Дујшән һеч чүр мәнә көмәк еләјә билмәди. О, һәлә дә ајаг үстә иди, вәһшиләрин зәрбәләриндән сәрхош адамлар кими сәндәләјирди. Мұәллим јырғаланан башыны јухары галдырмаға чөһд едирди, онлар исә ону һеј вурур, вурурдулар. Мәни јерә жыхыб әлләрими бағладылар. Бу вахт Дујшән дә јерә јуварланды.

— Мұәллим!

Мәним ағзымы тутуб, јәһәрин үстүнә ашырдылар.

Идбар киши артыг атын белиндәјди, әлләри вә синәси илә мәни јәһәрә сыхырды. Дујшәни дөјән ики нәфәр дә атын белинә сычрады, әмим арвады исә јанымчан гача-гача башыма вурурду.

— Арзуна чатдын, арзуна чатдын! Бах белә, бах белә сәни башымдан еләдим. Сәнин мұәллиминин дә ахыр күнүдүр...

Анчаг бу белә дејилди. Бирдән архадан изтираблы сәс ешидилди:

— Алтына-а-ај!

Мән атын үстүндән ашағы салланмыш башымы күчлә галдырыб бахдым. Дујшән архамызча гачырды. О, әлиндә гәмбәр, дөјүлмәкдән әлдән дүшмүш, гана булашмыш һалда гачырды. Онун ардынча исә ағлаја-ағлаја, һај-күј гопара-гопара бүтүн синфимиз кәлирди.

— Вәһшиләр, дајанын! Дајанын! Бурaxyн ону, бурaxyн! Алтынај! — О бизи гова-гова гышгырырды.

Вәһшиләр дајандылар вә һәмин ики нәфәр атлы Дујшәнин әтрафына фырландылар. Сынмыш голу мане олмаасын дејә, Дујшән диши илә һәмин голундан жапышараг нишан алыб даш атды, анчаг вурә билмәди. Елә бу вахт һәмин ики нәфәр әлләриндәки паја илә ону вуруб көлмәчәјә јыхдылар. Көзләримә гаранлыг чөкдү. Јалпыз ону көрә билдим ки, ушагларымыз мұәллимин јанына јү-јүрүб, дәншәт ичәрисиндә онун башынын үстүндә дајандылар.

Мәни нечә вә һара кәтирдикләрини хатырлаја билмирәм. Көзүмү ачанда, өзүмү алачыгда көрдүм. Бачадан илк улдузлар бахырды, онлар сакит көрүнүрдү. Неч бир шеј онлары нараһат етмирди. Нарадаса јахынлыгда чај зүмзүмә едир, бир дә сүрүләрин кешијиндә дајанмыш кечә хорузларынын баны ешидилди. Сөнмүш очағын гырағында гәмкин, ағач кими гупгуру гурумшы гоча бир гадын әјләшмишди. Торпаг кими гара чөһрәси вар иди. Мән башымы о бири тәрәфә дөндәрдим... Еһ, каш мән бахышларымла ону өлдүрмәк иттидарында олајдым!

— Гарача, ону дургуз, — гырмызсыфәт әмр еләди.

Гара арвад мәнә јахынлашыб, кобуд, кәлә-көтүр әли илә чийними силкәләди.

— Күнүнә тәскинлик вер, ону баша сал. Јохса өзү билсин, онунла кәсә данышачағам.

О, алачыгдан чыхды. Гара гадын исә һеч јериндән дә тәрпәнмәди вә бир сөз дә демәди. Бәлкә дә о, лал иди? Онун күлә бәнзәјән сөнүк көзләри һеч бир шеј ифадә етмәдән бахырды. Елә итләр олур ки, лап күчүклүк вахтындан көзү көлкәли олур. Гәддар адамлар әлләринә кечәнлә онларын башына чырпыр вә онлар да кет-келә буна алышыр. Анчаг бу итләрин бахышларында елә үмидсиз, мәнәсыз бир ифадә олур ки, адамы ваһимә баһыр. Мән гара арвадын сөнүк, өлү көзләринә бахырдым вә мәнә елә кәлирди ки, артыг мән өзүм јаншамырам, гә бирдәјәм, Әкәр чајын зүмзүмәси олмасајды, мән буна инанардым. Су пилләләрлә төкүләрәк шырылты, угулту гопарырды—о азад иди...

Еј даш үрәкли әмидостум, сәни көрүм бүтүн өмрүн боју лә'натә кәләсэн! Мәним көз јашларымда вә ганымда боғулуб өләсэн!.. Сәнә көрә өмрүмүн он бешинчи илиндә мән гадын олдум... Мәни зорлајанын ушағларындан кичик идим...

Үчүнчү күн мән нәјин баһасына олурса-олсун гачмаг истәдим. Гој јолда азым, гој далыма дүшүб мәни говсуунлар, лакин мүәллимим Дујшән кими сон нәфәсимәдәк вурушачағам.

Мән сәссиз-сәмирсиз, гаранлығда гапыја сары кәлдим, јохладым, гапы өркәнлә бәрк-бәрк бағланмышды. Өркәнин чәтин бағланмыш дүјүнләрини гаранлығда ачмаг мүмкүн дејилди. Бу заман мән алачағын кечәсини алтдан галдырыб, бир тәһәр кечмәк истәдим. Анчаг нә гәдәр чалышдымса бир шеј чыхмады — алачыг чөл тәрәфдән дә өркәнлә јерә бәнд едилмишди.

Әлачым она галды ки, бир ағзы кәсәр шеј тапыб, гапыдакы илләри кәсим. Мән әтрафа әл кәздирдим, анчаг кичик бир пајадан башга һеч шеј тапмадым. Мән һәјәчанла кечәнин алтыны ешмәјә башладым. Әлбәттә, мә'насыз сәј иди, анчаг мән артыг нә еләдијими билмирдим. Башымда анчаг бир мүшкүл фикир долашырды — ја бурадан гачыб гуртармаг, ја да өлмәк. Тәки онун фысылтысыны, хорултусуну ешитмәјим, тәки бурада галмајым — азадлығда дөјүшә-дөјүшә өлүм, тәки она итаәт етмәјим.

Токол, күнү демәкдир! Еһ, мәним бу сөздән нечә зәһләм гачыр! Һансы бәрбад олмуш заманда бу сөзү ичад еләјибләр! Зорла икинчи арвад едилмәкдән дә, чисмән вә руһән гул олмагдан да тәһгирамиз нә ола биләр? Галхын еј бәдбәхтләр, мәһв олмуш, тәһгир едилмишләрин кабусу, галхын инсан ләјагәтиндән мәһрум едилмиш гадынлар! Галхын еј эзаба дүчар олмушлар, гој о заманларын чәһаләти ләрзәјә кәлсин! Буну мән дејирәм, сизин сон нүмајәндәниз, вахтилә тәлеји сизин тәлејинизә бәнзәјән бир гадын!

Мән о кечә билмирдим ки, бу сөzlәри демәк мәнә гисмәт олачағдыр. Мән алачағын алтыны күтләшмиш һалда, гејзлә еширдим. Јер дашлы иди, газылмырды. Мән дырнағларымла еширдим, бармағларым ган ичиндә иди. Әлим кечәнин алтындан бајыра чыханда, артыг ишығланмышды. Итләр һүрүшүрдү, гоншулуғда чамаат ојанмыш-

ды. Суја кедән илхынын ајаг таппылтысы ешидилирди, јухулу гојунлар фынхырагаг кечиб кедирдиләр. Сонра кимсә алачыға јахынлашды, чөлдән бағланмыш өркәни ачды вә кечәләри галдырмаға башлады. Бу о гарадинмәз гара арвад иди.

Демәли, аил көчмәјә һазырлашырды. Бу заман мән, дүнән гулагучу ешитдикләrimi — сәһәр бу јердән тәрпәнмәк, әввәлчә кәдик јахынлығдынакы тәзә отлагда көк салмаг, сонра исә бүтүн јајы кәдијин о тајындакы дағларын арасына чәкилмәк һағгында сөһбәти хатырладым. Гәлбимә даһа бөјүк ағырлыг чөкдү — орадан гачмаг јүз гат чәтин иди.

Мән, һәтта азачыг кәнара чәкилмәдән, елә һәмин газдығым јердә отуруб галдым. Ахы, буну мән нә үчүн, нә сәбәбә кизләтмәлијдим... Гара арвад алачығын дибинин газылдығыны көрдүсә дә, үстүнү вурмады, динмәз-сөјлмәз өз ишинә давам етди. Бәли, үмумијјәтлә, о өзүнү елә апарырды ки, куја һеч нәјин она дәхли јох иди, куја һәјатда һеч бир шеј онда тә'сир ојатмырды. О һәтта әрини дә ојатмады, јола һазырлашмаг үчүн она көмәк көс-тәрмәсини демәјә дә чәсарәти чатмады. Әри јорғанларын вә күркләрин алтында ајы кими хорулдајырды.

Бүтүн кечәләр јығышдырылмышды, чубуглар чылпаг галмышды, мән исә санки гәфәсдә идим. Чубугларын арасында отурмушдүм вә адамларын јахынлығда, чајын о бири тајында өкүзләрә вә атлара нечә јүк чатдығларыны көрүрдүм. Сонра көрдүм ки, һараданса кәнардан һәмин адамларын јанына үч атлы кәлди вә онлардан нә исә сорушуб бизә тәрәф үз тутдулар. Әввәлчә елә баша дүшүдүм ки, онлар чамааты јола јығмаг үчүн кәлирләр, бир дә баханда чашыб галдым. Онлардан бири Дујшән, икиси исә милис папағында вә шинелиндә рәсми гырмызы нишан олан башга шөхсләр иди.

Мән дири вә ја өлү олдуғуму һисс етмәдән отурмушдүм, һәтта чығыра да билмирдим. Мәни фәрәһ һисси бүрүмүшдү: мүәллимим сағ иди! Ејни заманда гәлбимдә бир бошлуғ да һисс еләдим, мән мәһв олмушам, рүсвәј едилмишәм...

Дујшәнин башы сарығлы иди, голу сарғыдан асылмышды. О, атдан сычрады. Гапыја бир тәпик илишдириб, алачыға кирди вә гырмызысифәтин јорғаныны үстүндән атды.

— Галх! — О гәзәблә гышгырды.

Гырмызысифат башыны галдырды, көзлөрүнн силди вэ Душәнин үстүнә атылмаг истәйирди ки, она јөнәл-дилмиш ики милис наганыны көрүб, дәрһал јериндәчә бүзүшдү. Душән онун бојунун ардындан јапышыб, сил-кәләди вә башыны өзүнә сары дартды.

— Әчлаф! — дејә пычылдады. Онун додаглары ағар-мышды...—Инди һара лазымдыр, ора да дүшәрсән, ке-дәк!

Гырмызысифат итааткарлыгла јериндән тәрпәнди, ан-чаг Душән јенә дә онун чийиндән дартыб, көзләринин ичинә бахараг бәрјәдән деди:

— Сән елә билирдин ки, ону от кими ајагладын, мәнв еләдин, һә? Јанылырсан, сәнин дөвранын кечди, инди дөвран онундур, сәнин китабын бағланды!..

Гырмызысифатә чәкмәләрини кејмәјә имкан вердиләр, әлләрини бағлајыб, атын үстүнә галдырдылар. Бир милис нәфари аты једәјинә алды, о бириси арха илә кәлирди. Мән Душәнин атыны минмишдим, о пијада бәдирди.

Биз тәрпәнәндә архадан вәһши, инсан сәсинә бәнзәмә-јән бир бағырты ешидилди. Гара арвад иди, бизим далы-мызча гачырды. О, дәли кими әринә јахынлашыб, онун түлкү дәрсиндән олан папамыны дашла вуруб салды.

— Ичдијин ганымын әвәзидир, гатил!—О, вар сәсилә бағырды. — Мәним гара күнләримин әвәзидир, гатил! Сәни саламат бурахмарам!

Бәлкә дә, о, горхудан гырх ил башыны јухары гал-дырмамышды. Инди сәбир касасы дашмышды, гәлбиндә-ки нискилләр губар еләмишди. Онун дәншәтли бағырты-лары дәрәнин гајалыгларында әкс-сада верирди. О, атын каһ бир, каһ да башга тәрәфилә гачараг әлинә кечәни — пејини, дашы, кәсәји горхудан бүзүшмүш әринә атырды вә учадан ону гарғышлајырды.

— Сәнин ајағын дәјән јердә от да битмәсин! Сүмүклә-рин чөлләрдә галсын! Көзүнү гарғалар чыхарсын! Аллаһ еләмәсин бир дә сәнин үзүнү көрәк! Итил көзүмдән, итил, јыртычы, итил, итил! — О, гышгырыб, нәһәјәт сә-китләшди, сонра фәрјад едә-едә араланды. Елә бил, о, күләјин алыб апардығы сачларындан гачырды.

Өзүнү чатдыран гоншулар ат белиндә ону говмаға башладылар.

Гулагларым уғулдајырды, санки гармагарышыг јуху көрмүшдүм. Мән атла әзкин һалда, мәзлум-мәзлум ке-дирдим. Душән атын чилбундан тутуб бир аз ирәлидә

аддымлајырды. О, сарыглы башыны ашағы салмышды, диниб-данышмырды.

Уғурсуз дәрәни кечиб кетмәк үчүн чох вахт өтдү. Ми-лис ишчиләри чох араланмышдылар. Душән аты сах-лајыб, биринчи дәфә олараг мәнә јорғун нәзәрләрлә бахды.

— Алтынај, мән сәни горуја билмәдим, мәни бағыш-ла, — деди. Сонра мәним әлими јапағына јапышдыр-ды. — Әкәр сән мәни әфв еләсән дә, мән өзүм-өзүмү һеч заман бағышламајачағам...

Мән һөнкүрүб, атын јалына әјилдим. Душәнсә ләл-динмәз јанымда дајаныб, сачымы тумарлајыр, аглајыб үрәјими бошалтмағымы көзләјирди.

— Сакит ол, Алтынај, кедәк,—дејә нәһәјәт о диллән-ди. — Бир гулаг ас, көр сәнә нә дејирәм, Үччә күн әввәл мән нәһијәдә идим. Сән шәһәрә охумаға кедирсән. Еши-дирсәнми?

Биз, уғултулу, думдуру кичик бир чајын јанында да-јанаркән, Душән деди:

— Атдан дүш, Алтынај, әл-үзүнү ју.—О, чибиндән бир гырыг сабун чыхартды.—Ал, Алтынај, әринмә. Истәјир-сән мән кәнара чәкилим, бир гәдәр аты отарым, сән сојун чајда чим. Олуб, кечәнләри дә бүсбүтүн унут, онлары һеч заман хатиринә кәтирмә. Чим, Алтынај, јүнкүллә-шәрсән, јахшымы?

Мән башымла разылашдығымы билдирдим. Бу заман Душән кәнара чәкилди, мән сојунуб, еһтијатла суја кир-дим. Ағ, көј, јашыл, гырмызы дашлар чајын дибиндән мәнә бахырды. Сүр'әтлә ахан мави су топуғларыма дәјиб көпүкләнирди. Мән бир овуч су көтүрүб, дөшүмә чыр-дым. Сојуг су дамлалары бәдәнимдә ахышды. вә бу күнләр әрзиндә мән биринчи дәфә олараг, истәр-истә-мәз күлдүм. Күлмәк нә јахшы имиш! Мән бир һечә дәфә үстүмә су атдым, сонра чајын дәрнелијинә чумдум. Су мәни вуруб, дајаз јерә чыхарырды, мән исә дуруб, тәзә-дән чајын ләпәли, фышгыран јеринә атылырдым.

— Еј, су, о күнләрин бүтүн зир-зибилләрини өзүлә апар! Мәни өзүн кими пак елә, еј су! — Мән пычылда-јыр, өзүм дә билмирәм нәјә исә күлдүрдүм.

Керәсән нә үчүн инсанларын исләри онлара әзиз олан хатирә јерләриндә әсрләрлә галмыр? Әкәр мән Душ-шәнлә гајытдығым, о чыгыры инди тапсајдым, јерә дөшәниб мүәллиминин исләрини өпәрдим. О чыгыр мән-

дән өтрү һәр шејдән гижмәтлидир. Кечдижим бүтүн јомларын. јолудур. Мәни һәјата, јени. әгидәјә, јени инама вә ишыға кәтирән о күнә, о чыгыра, о јола уғурлар олсун! Вар олсун. һәмнин күнәш, вар олсун һәмнин торлаг...

Ики күндән сонра Дујшән мәни стансијаға кәтирди.

Бу әһвалатлардан сонра аилдә галмаг истәмирдим. Јени һәјата јени јердә башламаг лазым иди. Елә адамлар да мәним бу гәрарымы бәјәндиләр. Сајгалла Карәкә мәни јола салырдылар; онлар бир јердә гәрар тута билмирдиләр, көрпә ушаглар кими ағлајырдылар, јол үчүн мәнә шеј-шүј, бағламалар верирдиләр. Мәнимлә видалашмаға дикәр гоншуларымыз, һәтта Сатымгул да кәлмишди.

О деди:

— Јахшы, аллаһ әманәтиндә, гызым, јолун ишыглы олсун. Үрәкли ол, Дујшән мүәллимин өјүд-нәсиһәтинә әмәл елә. Сәнә һеч зад олмас. Нә дејим, биз дә бәзән шејләри анламаға башламышыг.

Мәктәбимизин шакирдләри дәстә илә арабанын ардынча хејли гачдылар, архамча әл еләдиләр...

Мән Дашкәнд ушаг евинә көндәрилән бир нечә ушагла бирликдә кетдим. Стансијада бизи әјниндә мешин кәдәкчә олан бир рус гадыны көзләјирди.

Бундан сонра мән, дағларда говаг кәлкәләринә гәрг олмуш бу кичик стансијанын јанындан дәфәләрлә кәлиб кечдим. Мәнә елә кәлир ки, үрәјимин бир парчасыны әбәди олараг орада гојуб кетмишәм.

Јасәмән рәнкинә чалан бу тутгун баһар ахшамы нечә дә гүссәли, чансыхычы иди. Елә бил бу ахшам гаранлығынын өзү дә бизин ајрылығымыздан хәбәр тутмушду. Дујшән үрәк агрысыны, гәлбинә чөкмүш ағырлығы сездирмәмәјә чалышырды, ахы, мән бунлары билирдим. Белә бир гәһәр мәни дә боғмагда иди. Дујшән көзләрини мәндән чөкмәдән, әли илә сачларымы, үзүмү, һәтта донумун дүймәләрини дә сығаллајырды.

— Алтынај, мән сәни өзүмдән бир аддым да узаға бурахмаздым, — о дилләнди. — Анчаг сәнә мане олмаға һаггым јохдур. Сән охумалысан. Ахы, мәним савадым о гәдәр дејил. Кетсән јахшыдыр... Бәлкә дә сән һәгиги мүәллим олачагсан. О заман бизим мәктәби хатырлајарсан, бәлкә дә она күләчәксән... Каш елә олсун, каш елә олсун...

Паровоз узагларда фит верди, стансијанын јерләшди-

ји дәрәдә әкс-сәда гопду, гатарын ишыглары көрүндү. Стансијада чамаат һәрәкәтә кәлди.

— Бах, бу саат сән кедәчәксән. — Дујшән мәним әлими сыхараг титрәк сәслә дилләнди. — Хошбәхт ол, Алтынај. Ән вачиби исә оху, оху...

Мән чавабында һеч бир сөз дејә билмәдим. Көз јашлары мәни боғурду.

— Ағлама, Алтынај! — Дујшән көзләrimi силди. Бирдән хатырлады: — Бизим әкдијимиз о говаглары исә мән өзүм бәсләјәчәјәм. Сән бөјүк адам олуб, бура дәнәндә, көрәрсән онлар нечә дә көзәл олачаг.

Елә бу вахт гатар кәлди. Вагонлар чинкилдәјәрәк вә таггылдајараг дајандылар.

— Ди кәл видалашаг! — Дујшән мәни гучаглајыб бәрк-бәрк алынымдан өпду. — Саламат ол, сәнә јахшы јол, әлвида, әзизим... Горхма, үрәкли ол!

Мән вагонун пилләләри үстүнә тулланыб ганрылдым.

Дујшән әли сарыгда асылмыш һалда дајаныб думанлы нәзәрләрини мәнә зилләмишди. Мән онун бу вәзијәтини һеч заман унутмајачағам.

Сонра о мәнә тәрәф узанды. Санки мәнә тохунмаг истәјирди. Лакин бу ан гатар тәрпәнди.

— Әлвида, Алтынај! Әлвида, мәним нурум! — О бәркдән гышырды.

— Әлвида, мүәллим! Әлвида, мәним әзиз мүәллимим!

Дујшән вагонун јаны илә гачды, кери галды, сонра бирдән вар күчү илә гачыб гышырды:

— Алты-на-а-ај!

О, елә гышырды ки, санки мәнә ән вачиб сөзү демәји унудуб, сонрадан хатырламышды. Анчаг јахшы билирди ки, артыг кечдир... Инди дә үрәјин өзәјиндән, гәлбин дәринликләриндән гопан о чыгырты мәним гулағларымдан кетмәјиб...

Гатар тунели кечиб, дүз јола чыхды, сүрәти артырыб, дүмдүз газах чөлләри илә мәни јени һәјата доғру апарды.

Әлвида мүәллим, әлвида мәним илк мәктәбим, әлвида ушаглыг, әлвида һеч кәсә ачмадығым илк мәнәһәбәтим...

Бәли, мән Дујшәнин арзу еләдији бөјүк мәктәбдә охудум, онун нәгл еләдији бөјүк пәнчәрәләри олан бөјүк мәктәбдә. Сонра фәһлә факултәсини гуртардым, мәни Москваја, института көндәрдиләр.

Узун тәһсил илләриндә мән нә гәдәр чәтинликләр чәкмәли олдум, нечә дәфәләрлә мән үмидсизлијә гапылдым, белә гәнаәтә кәлирдим ки, мән елмин һикмәтләринә саһиб олмаг иғтидарында дејиләм, һәр дәфә дә ән чәтин аһларда мән өз илк мүәллимим гаршысында чавабдәһ олдурғуму хатырлајыб, керн чәкилмәјә чүр'әт емирдим. Башгаларынын асанлыгла әлдә етдикләрини мән бөјүк чәтинликләр баһасына газандым. Она көрә ки, мән һәр шеји әлифбадан башламалы олдум.

Фәһлә фәкүлтәсиндә охујаркән мүәллимимә мәктуб јазыб, е'тираф етдим ки, мән ону сеvirәм вә ону көзләјирәм. О, чаваб вермәди. Бунунла да бизим јазышмамыз кәсилди. Мән белә фикирләширәм ки, о өзүнүн вә мәним севкимдән мәним охумағыма мане олмамаг үчүн үз дөндәрди. Бәлкә дә о һағлы иди... Бәлкә дә өзкә сәбәбләр вар имиш? О вахтлар мән нә гәдәр изтираб кечирдим, фикир еләдим...

Илк диссертасијамы мән Москвада мүдафиә еләдим. Бу мәним үчүн бөјүк, чидди гәләбә иди. Бу илләр әрзиндә мән аилдә ола билмәмишдим. Сонра да мүһарибә башладаы. Пајызын ахырларында, Москвадан Фрунзејә көчүрүлдүк, мүәллимим мәни јола салдығы стансијада гатардан дүшдүм. Бәхтим кәтирди: о саат урчаһыма бизим аилдән кечиб, совхоза кедән бир араба чыхды.

Oh, мәним доғма дијарым, сәнинлә һәрбин ағыр күнләриндә көрүшмәли олдум. Торпаһын дәјишдијини—јени аилләр јарандығыны, чохла чөлләрин шумландығыны, јени јоллар вә көрпүләр салындығыны көрәркән мән нечә севинмәјәјдим, анчаг мүһарибә бу көрүшүн үстүнә кәдәр пәрдәси чәкмишди.

Аилә јахынлашдыгча, һәјечанланырдым. Мән узагдаи јени, мәнә таныш олмајан күчәләри, тәзә евләри вә бағлары сејр еләјирдим, сонра исә бизим мәктәбимиз јерләшән дикдирдә бахдым, нәфәсим тутулду—дикдирдә ики говаг учалырды. Күләк онлары јырғалајырды. Биринчи дәфә олараг, бүтүн өмрүм боју «мүәллим» адландырдығым адамы өз ады илә чағырдым.

— Дүјшән! — дејә пычылдадым. — Дүјшән, мәним үчүн еләдикләрин бүтүн јахшылығлара көрә сағ ол! Демәк мәни унутмамысан, демәли мәним һағымда фикирләшмисән... Бәли, бу сәнсэн, сән һәмишә белә олмусан.

Чәһрәмдәки көз јашларыны көрән кими чаван арабачы тәшвишә дүшдү.

— Сизә нә олуб?

— Неч, елә белә. Сәнин бу колхозда таныдығын адам вар?

— Әлбәттә вар. Бурада һамы өзүмүзүнкүләрдир.

— Дүјшәни нечә, таныјырсанмы? Мүәллим олуб, ону дејирәм.

— Дүјшән? О ки әскәрлијә кедиб. Мән өзүм ону бу арабада колхоздан һәрби комиссарлыға апардым.

Аилн кирәчәјиндә, мән оғландан арабаны сахламағыны хаһиш еләдим, дүшдүм. Дүшдүм вә фикрә кетдим. Гапы-гапы кәзиб, белә ағыр бир вахтда танышлары ахтармағы, мәни таныјыб-танымадығларыны сорушмағы, «ахы, мән сизин јерлинизәм» демәји лазым билмәдим. Дүјшән исә ордуда иди. Бир дә ки, мән анд ичмишдим: әмишлә әмим арвады јашајан јерә бир дә ајаг басмајачағам. Инсанлара чох шеји бағышламағ олар, анчаг белә бир вәһшилији, мәнчә һеч кәс һеч кәс әфв етмәз. Мән һәтта истәмирдим ки, онлар мәним аилә кәлмәјими дә билсинләр. Мән јолуму дәјишиб, говағлар олаи дикдирә сары үз тутдум.

Еһ, говағлар, говағлар! Сиз кичик, иичә, мави көвдәли бир ағач олан дөврән бәри нә гәдәр сулар ахыб кетмишдир. Сизи әкән вә бәсләјиб бөјүдән адамын бүтүн арзулары һәгигәт олмушдур. Бәс нә үчүн сиз белә гүссә илә зүмзүмә едирсиниз, нә үчүн гәмлисиниз? Јохса шикајәтләнирсиниз ки, гыш кәләчәк, сојуг күләк јарпағларынызы төкәчәк? Јохса сизин көвдәниздә халғын көдәри вә һүзнү кизлониб?

Бәли, гыш да олачаг, сојуг да дүшәчәк, бәрк туфан да гопачаг, анчаг бачар да кәләчәк...

Мән хејли дајаныб пајыз јарпағларынын зүмзүмәсини динләдим. Ағачын алтындакы архы кимсә бу јахынларда тәмизләмишди: торпагда дәрин, тәзә кәтмән изләри һәлә дә галмагда иди. Арх долусу дуру, шәффағ су хәффчә далғаланырды, сујун үзәриндә говағларын сары јарпағлары јырғаланырды.

Дикдирдән јени мәктәбин рәнкли тахтапушуну көрүрдүм, бизим мәктәбимизин исә һеч ији-тозу да галмамышды.

Сонра мән јола ендим, јолда дүшмә бир арабаја мишиб, стансијаја кетдим.

Мүһарибә олду, сонра гәләбә чалынды. Халға нә гәдәр хошбәхтлик үз верди. Ушағлар аталарынын чөл

чантасыны көтүрүб мөктөбө кетдилер, истейсалата киши эллери келди, дул галмыш эскер арвадларынын агламагадан көзлөрүнүн гарасы кетди вэ онлар хейли аглайыб дойдугдан сонра сөссиз-сөмирсиз өз талелери илэ барышдылар. Анчаг өз жахын адамларыны һелэ дэ көзлөйөнлөр варды. Ахы, һамы евэ бирдэн гајытмады.

Мэн Дујшөнн башына нэ кэлдијини билмөдим. Шәһэрэ кәлән һәмјерлиерим дејирдилер ки, о иткин дүшмүшдүр, кәнд совети бу барэдэ кағыз алыбдыр.

— Бәлкэ дэ өлүб, — дејэ онлар күман едирдилер, — күнләр кечир, ондан исэ хәбәр-әтәр јохдур.

Мән һәрдән белэ фикирләширдим: «Көрүнүр, мәнним мүәллимин даһа гајытмајачаг.» Стансијада видалашыб ајрылдығымыз һәмин унутулмаз күндән сонра көрүшмәк бизэ нәсиб олмады...

Һәрдән кечмиши хатырлајаркән, мән демэ, һеч ағылма да кәтирмәмишәм ки, гәлбимдэ бу гәдәр кәдәр топланыб.

Гырх алтынчы ил пајызын ахырларында мән Томск уиверситетинэ елми мәзунијәтэ кедирдим. Биринчи дөфә иди ки, јолум Сибирэ дүшүрдү. Һәмин гышгабағы күнләрдэ Сибир сәрт вэ сојуг иди. Әсрләрлэ јашы олан мешәләр пәнчәрәнин өнүнэ гара һасар чәкмишди. Мешәнин сејрәк јерләриндэ кәндләрин гара тахтапушлары вэ бачалардан чыхан ағ түстүләр көзө чарпырды. Сојуг чөлләрэ илк гар чөкүрдү, сәмада түкләри габармыш гарғалар ганад чалырды. Һава даим тутгун олурду.

Лакин гатарда мәнним үчүн шән кечирди. Купе гоншум — кечмиш чәбһөчи голтуг ағачлары илэ қәзән элил иди. О эскер һәјатындан марағлы әһвалатлар вэ ләгифәләр данышыб, бизи күлдүрүрдү. Онун түкәнмәк билмәјән ујурмалары, онун сачәдиллији, јункүл зарафатла һәгигәти ачыб демәк бачарығы мәни һейрән етмишди. Вагондакыларын һамысы она мәфтун олмушду. Новосибирск јахынлығында бизим гатар кичик јарым-стансијада бир аныг ләнкиди. Мән пәнчәрәнин өнүндэ дуруб бахыр, гоншумун нөвбәти зарафатына күлүрдүм.

Гатар тәрпәниб, сүр'әтини артырды; стансијанын тәнһа еви пәнчәрәнин өнүндән сүр'әтлэ кәлиб кечди, јол ајрычында дәрһал пәнчәрәдән кәнара сычрадым. Сонра јенидән өзүмү шүшәнин габағына вердим. Дуј-

шән орада иди! О, Дујшән иди! О, элиндэ кичик јол бајрағы будканын габағында дајанмышды. Өзүмү бүс-бүтүн итирдим.

— Дајаныш! — Сәсим вагону бүрүдү, өзүмү гапыја сары атдым, билмирдим нэ едим, елэ бу дәм дајаначаг краныны көрүб бүтүн күчүмлэ ону дартыб гурғушуу дамғасыны гырдым.

Вагонлар бир-биринэ дәјди, гатар сәрт әләнди вэ сләчэ сәрт-сәрт, дал-далы кетмәјэ башлады. Шәһәр таппылты илэ дөшәмәјэ төкүлдү, габ-гачаг килләнди, ушаглар вэ гадынлар һај-күј гопардылар. Кимсә гејри-ади сәслэ чығырды:

— Гатарын алтында адам галыб!

Мән исэ артыг вагонун пилләкәниндэ идим, ајағларынын алтында јери көрмүрдүм, елэ бил учурум иди, һеч бир шеји дәрк етмәдән, јерэ сычрадым, јолдәјишәнин будкасына, Дујшәнэ сары гачмага башладым. Архадан јол бәләдчиләрини фит сәси ешидилерди. Вагондан сәрнишинләр дүшүб мәнним ардымча гачырдылар.

Мән бирнәфәсэ гатар боју гачдым, Дујшән дэ артыг мәнэ сары гачырды:

— Дујшән мүәллим! — өзүмү онун үстүнэ атараг гышгырдым.

Јолдәјишән дајанды, тәәччүблэ мәнэ бахды. О иди, Дујшән иди, онун сифәти, онун көзләри иди, бирчэ о, әввәлләр быг сахламырды, бир гәдәр дэ гочалмышды.

— Бачы, сизэ нэ олуб? — О мәрһәмәтлэ, газах диллиндэ сорушду. — Сиз дејәсән, јанылмысыныз, мән јолдәјишән Чангазинәм, адым Бәјнәудур.

— Бәјнәу?

Билмирәм, ағымы нечэ јума билдим ки, дәрддән, бәладан, хәчәләтдән гышгырыб бағырмајым. Мән нэ еләмишдим? Мән әлләримлэ өзүмү өртүб, башымы ашағы салдым. Нијэ ајағым алтында јер јарылмырды, јерэ кирмирдим? Мән јолдәјишәндән үзр истәмәли идим, чамаата үзүрхәһлыг етмәлијдим, анчаг даш кими динмәз-сөјләмәз дајанмышдым. Архамча гачыб кәлән чамаат да, нәдәнсэ, сусмушду. Мән көзләјирдим ки, бу саат мәнним үстүмэ чығырачаг, мәни сөјмәјэ башлајачаглар. Бу дәһшәтли сүкуту һычгыраи гадын сәси позду:

— Бәдбәхт, елэ билиб әри вэ ја гардашыдыр, анчаг јанылыб.

Адамлар тәрпәшдилер.

— Белә дә шеј олар? — кимсә дилләнди.

— Нә десән олар, мұһарибәдә башымыза нәләр кәлдәди... — кал сәсли бир гадын чаваб верди.

Јолдәјишән әлләрими үзүмдән көтүрүб деди:

— Кедәк, мән сизи вагонадәк өтүрүм, сојугдур.

О мәним голума кирди. О бири тәрәфдән голумдан танымадығым бир забит тутмушду. О деди:

— Кедәк, вәтәндаш, һаһмыз баша дүшүрүк.

Адамлар араланыб мәнә јол вердиләр, мәни матәм мәрасминдә олан кими апардылар. Биз јаваш-јаваш габагда кедирдик, галанлары исә архамызча кәлирди. Растымыза чыхан сәрнишинләр дә бир сөз демәдән бизе гошулурдулар. Кимсә чижимә јайлыг атды. Мәним купе гоншум ахсаја-ахсаја јанымча кәлирди. О бир гәдәр ирәли адлајыр, үзүмә бахырды. Мәзәли, хошсифәт вә мәрд адам олан бу әлил дә, нәдән дә, башыачыг һалда кедирди вә дејәсән ағлајырды. Мән дә ағлајырдым. Бу тәнтәнәли кедишдә, күләјин телеграф телләриндә гопардығы вәјылты вә угулту арасындан мән матәм маршынын сәдаларыны ешидирдим, «јох, мән бир дә ону көрмәјчәјәм».

Вагонун габағында гатарын рәиси бизи дајандырды. О, әли илә мәни һәдәләјәрәк, нә исә чығырырды, нә исә мәһкәмә мәс'улијјәти, чәримә һагғында данышырды. Анчаг мән һеч бир чаваб вермирдим. Мәним үчүн тәфавүтү јох иди. О, протоколу әлимә дүртүб, гол чәкмәјими тәләб етди, анчаг карандашы тутмаға һејим чатмады. Елә бу заман мәним купе гоншум кағызы онун әлиндән галды вә голтуг ағачлары илә она јахынлашыб, үстүнә чығырды:

— Әл чәк ондан! Мән гол чәкәрәм, дајаначаг краныны мән гырмышам, чавабдеһ мәнәм.

Кечикмиш гатар Сибир торпағы илә, гәдим рус дијары илә шүтүјүрдү. Кечә, гоншумун китарасы һүзнлә сәсләнирди.

Мән јенидән мұһарибә илә көрүшмүшдүм. Курулдајыб, сусмуш һәрбин һүзнлү сәснини мән гәлбимдә дул рус гадынларынын гәмли маһнылары кими апарырдим.

Илләр кечирди. Өтән күнләр унудулурду, кәләчәјин кичик вә ја бөјүк гајғылары даим ирәли сәсләјирди. Мән кеч әрә кетдим. Анчаг јахшы адама раст кәлдим. Бизим ушағларымыз, аиләмиз вар, меһрибан јашајырыг. Инди мән фәлсәфә елмләри докторујам. Тез-тез сәфәрә

чыхмалы олурам. Бир чох өлкәләрдә олмушам... Анчаг аилә бир дә јолум дүшмәјиб. Бунун, әлбәттә, сәбәбләри вар иди, өзү дә лап чох, лакин мән өзүмү доғрултмаг нијјәтиндә дејиләм. Һәмјерлиләримлә әлағани үзмәјим әлбәттә писдир, бағышланылмаздыр. Анчаг нејләмәк олар, мәним тәлејим белә кәтириб. Мән олуб-кечәнләри унутмамышам, јох, мән онлары һеч утуда да билмәрәм, јалныз онлардан бир гәдәр аралы дүшмүшәм.

Дағларда белә буағлар олур ки, јени јол салынан кими һәми булаға кедән чығыр унудулур, јолдан кечәнләр су ичмәк үчүн тәсадүфдән-тәсадүфә бура бурулурлар, булағы исә јарпыз вә ја бөјүрткан басыр. Сонралар кендән баханда о, һеч нәзәрә дә чарпмыр. Чох надир һалда адам, исти күндә јанғысыны сөндүрмәк үчүн белә бир булағы јада салар. Бир адам кәлиб, бу кол-кос басмыш јери ахтарар, коллары аралајар вә астадан көксүнү өтүрәр: чохдан бәри кимсә тәрәфиндән буландырылмамыш гејри-ади сојуг вә саф су өз сакитлији вә дәринлији илә ону һејран гојар. О, бу булагда өзүнү, күнәши, сәманы вә дағлары көрәр... О, адам фикирләшәр ки, белә јери танымамаг гәбәһәтдир, бу јери јолдашларыма да танытдырмалыјам. Белә фикирләшәр вә кәлән дәфәјәдәк дә буңлары унудар.

Бәзән һәјатда да белә олур. Бәлкә дә елә буна көрә дә о һәјатдыр...

Мән белә буағлары бу јахынларда, аилдә оландан сонра хатырламышам.

Сизин, әлбәттә, о заман ағлыныза кәлмәди ки, нијә мән Куркуреудан белә гәфилдән чыхыб кетдим. Мәкәр, инди сизә нәгл етдикләримни, о заман орада адамлара даныша билмәздимми? Јох. Мән елә пәрт идим, елә хәчәләт чәкирдим ки, өз-өзүмдән утанырдым, буна көрә дә дәрһал чыхыб кетмәји гәт еләдим. Мән аңладым ки, Дујшәнлә көрүшә билмәрәм, онун көзләринин ичинә баха билмәрәм. Мән тохдамалыјдым, фикирләримни чәмләшдирмәлијдим, мән олуб кечмишләрин һамысыны тәкчә өз һәмјерлиләримә дејил, бир чох башга адамлара да данышмаг һагғында јолда дүшүнмәлијдим.

Мән бир дә өзүмү она көрә тәгсиркар санырдым ки, бу һөрмәти мәнә етмәмәлијдиләр, јени мәктәбин ачылышында фәхри јердә мән отурмамалыјдым. Бизим илк мүәллимимиз, аилимизин илк коммунисти — гоча Дујшәннин буна даһа чох һаггы вар иди. Анчаг әксинә ол-

мушду. Биз бајрам столу архасында элэшишдик, бу гызыл кими адам исэ почт пајламага тэлэсирди, мэктебин ачылышы мүнәсипәтилә онун кечмиш мәзунларынын тәбрик телеграмларыны чатдырмага тэлэсирди.

Ахы, бу надир һадисә дежилди. Мән белә һаллары дөфөләрлә мушаһидә етмишәм. Буна көрә дә, мән белә бир суал верирәм: садә адама Ленини кими ләјагәтлә һөрмәт гојмаг һиссини биз нә вахтдан бәри итирмишик?.. Аллаһа шүкүр ки, биз инди белә шејләр һаггында ријакарлыг вә икиүзлүк етмәдән данышырыг. Чох јакшы ки, биз бу саһәдә дә Ленинә даһа чох охшамага башламышыг.

Дујшәнин о вахтлар нечә мүүллим олдуғундан кәнчләр хәбәрсиздирләр. Јашлы нәсилдән дә чохлары инди јохдур. Дујшәнин шакирдләриндән бир чоху мүнәрибәдә һәлак олуб, онлар эсил совет дөјүшчүләри идиләр. Мән һөкмән өз мүүллимим Дујшән һаггында кәнчләрә данышмалыјдым. Мәним јеримә ким олсајды, белә етмәли иди. Лакин мән аилдә олмамышдым. Дујшәндән хәбәрсиз идим, вахт кечдикчә онун образы мәним үчүн музеј сакитлијиндә сахланылан ән мүгәддәс бир шејә чеврилди.

Мән һәлә мүүллимимин јанына кедәчәк вә онун өнүндә баш әјчәјәм. Үзр истәјчәјәм.

Москвадан гајыданан сонра мән Куркуреуја кетмәк вә чамаата јени мәктәб-интернаты «Дујшән мәктәби» адландырмагы тәклиф етмәк истәјирәм. Бәли, бу садә колхозчунун, инди исә почталјон ишләјән адамын ады илә. Күман едирәм ки, бир һәмјерлим кими, сиз дә мәним тәклифимә тәрәфдар чыхачагыныз. Буну мән сиздән тәвәггә едирәм.

Инди Москвада, кечә саат икијә ишләјир. Мән мейманхананын балконунда дајаныб, ишыға гәрг олмуш Москвага бахырам, аилә нечә кедәчәјим, мүүллимимлә нечә көрүшәчәјим вә онун ағ саггалындан нечә өпәчәјим барәдә дүшүнүрәм...

Пәнчәрәни тајбатај ачырам. Отаға тәмиз һава долур. Сүбһ чагынын көјүмтүл ишығында, чәкмәјә башладығым таблонун етүдләринә вә ескизләринә бахырам. Онлар чохдур, мән бунылары дөнә-дөнә чәкмәли олмушам. Анчаг бүтөвлүкдә табло һаггында фикир сөјләмәк һәләлик тездир. Мән һәлә ахтардығым башлыча шеји тапа билмәмишәм... Мән, сүбһүн сакит һавасында кәзинир

вә һеј дүшүнүр, дүшүнүр, дүшүнүрәм. Һәр дөфә бах белә едирәм. Һәр дөфә дә бу гәнаәтә кәлирәм ки, мәним чәкмәк истәдјим табло олса-олса һәлә хош нијјәтдир.

Һәр һалда, јенә дә мән, һәлә чәкилмәмиш шеј һаггында сизилә данышмаг истәјирәм. Сизилә мәсләһәтләшмәк истәјирәм. Сиз јәгин дујурсунуз ки, мәним таблом аиллимизин илк мүүллиминә, илк коммунисти — гоча Дујшәнә һәср едиләчәкдир.

Лакин мән һәлә дә тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм ки, мүбаризәләрлә долу бу мүрәккәб һәјәти, чүрбәчүр тәләләри вә нисан еһтирасларыны рәнкләрлә ифадә етмәји бачарачағаммы. Нечә едим ки, әлимдә тутдугум касаны чалхајыб дағытмајым, ону кәтириб сизә, мәним мүасирләримә чатдыра билим, нечә едим ки, мәним дүшүнчәләрим садәчә олараг сизә чатмасын, бизим үмуми јардычылыг мәнсулмуз олсун?

Мән таблону чәкмәјә билмәрәм, анчаг о гәдәр фикрләшир, һәјәчанланырам ки! Бәзән мәнә елә кәлир ки, һеч бир шеј чыхмајачағдыр. О заман дүшүнүрәм: ахы тәле нә үчүн әлимә фырча вермишидир? Бу нә эзаблы һәјәтдыр! Бәзән исә мән өзүмә елә гүдрәтли һесап едирәм ки, лап дағлары јериндән ојнатмага һазырам. О заман фикрләширәм: бах, өјрән, сеч. Дујшән вә Алтынајын говағларынын шәклини чәк, һәмин говағлар ки, тарихини билмәсән дә онлар сәнә ушагында о гәдәр шән дәгигәләр бәхш етмишләр. Күнәшдән јаныб гаралмыш ајағјалын оғлан ушагынын шәклини чәк. О, јухары лап јухары дырманшыб говағын будағы үстүндә отурур вә һејран бахышларла узаг үфүгләри сәјр едир.

Ја да бир табло чәк, адыны да «Илк мүүллим» гој. Бу о ан ола биләр ки, Дујшән гучагында ушағлары чајдан кечирир, онларын јанындан исә тох көһлән атларын үстүндә түлкү дәрисиндән гулаглы папаг кәјмиш күт адамлар кечирләр...

Ја да мүүллимин, Алтынајы шәһәрә јола салдығы аны чәк. Јадындадырмы, о сон дөфә нечә чығырмышды! Елә бир табло чәк ки, о, Дујшәнин чығыртысы кими олсун (о чығыртыны Алтынај инди дә ешидир), һәр кәсин гәлбиндә әкс-сәда гопарсын.

Бунылары мән өз-өзүмә дејирәм. Мән өз-өзүмә чох шејләр дејирәм, анчаг һамысына әмәл едә билмирәм. Инди дә билмирәм, нечә табло чәкәчәјәм. Анчаг мән бир шеји гәти билирәм: мән ахтарышлар апарачағам.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

ЧӘМИЛӘ (тәрчүмә едәни <i>Гылман Мусајев</i>)	5
ГЫРМЫЗЫ ЈАЛЛЫГЛЫ ГОВАҒЫМ МӘНИМ (тәрчүмә едәни <i>Ислам Ибраһимов</i>)	57
КӨШӘК КӨЗҮ (тәрчүмә едәни <i>Гылман Мусајев</i>)	162
ИЛК МҮӘЛЛИМ (тәрчүмә едәни <i>Чәмил Әлибәјев</i>)	198

Чингиз АЙТМАТОВ

ВЕРБЛЮЖИЙ ГЛАЗ

П о в е с т и

(на азербайджанском языке)

Редактору *А. Күнөүз*. Рәссамы *Ә. Дадашов*. Бәдиш редактору *Ј. Агајев*.
Техники редактору *М. Асланов*. Корректорлары *М. Мурадова, Л. Балајева*

Јығылмаға верилмиш 3/ХІІ-1964-чү ил. Чапа имзаланмиш 12/ІІІ-1965-чи ил.
Кағыз форматы 84x108^{1/2}_{мм}. Физики чал варағи 7,875. Шәрти ч. в. 12,91. Учот
нәшр. варағи 13. Сифариш № 568. Тиражи 10.000. Гимәти 57 гәп.

Азәрбајҗан Девләт Нәшријаты, Баки, һүсү һачыјев күчәси, № 4.
Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети Девләт Мәтбуат Комитәсинини „Гызыл Шәрг“
мәтбәәси, Баки, һәзи Асланов күчәси, № 80.

1965

Ar 1965
226

